

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

MƏTANƏT YAQUBQIZI

**AZƏRBAYCAN
FOLKLORUNDA
TOLERANTLIQ VƏ
MULTİKULTURALİZM**

(Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan xalqların və etnik
qrupların folklor örnəkləri əsasında)

BAKI - 2016

Elmi redaktor: M.B.Əsgərov
AMEA Dilçilik İnstitutunun
Sosiolingvistika və dil siyasəti şöbəsinin
müdiri, filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəyçi: M.Ə.Mahmudov
AMEA Dilçilik İnstitutunun Kompüter
dilçiliyi şöbəsinin baş elmi işçisi,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Mətanət Yaqubqızı. Azərbaycan folklorunda tolerantlıq və multikulturalizm (Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan xalqların və etnik qrupların folklor örnəkləri əsasında). Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2016, 184 səh.

Monoqrafiyada Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan xalqların və etnik qrupların əski inanclarında, bu inanclara dayaq olan dilində, dinində və mədəniyyətində daima var olan tolerantlığın, eləcə də bu tolerantlıqdan doğan multikulturalizmin mahiyyətini açmağa cəhd göstərilmişdir. Əsər geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

folklorinstitutu.com

M 4603000000 Qrifli nəşr
N-098-2016

© Folklor İnstitutu, 2016.

BAŞLIQLAR

Ön söz (M.Əsgərov, M.Mahmudov)	4
Giriş	10
Birinci fəsil Azərbaycan multikulturalizm və tolerantlıq ənənələrinin mühüm göstəriciləri	22
İkinci fəsil İlkin folklor janrlarında dostluq və qardaşlıq münasibətlərinin təcəssümü.....	57
Üçüncü fəsil Ənənəvi folklor janrlarında ortaq mədəniyyət və ortaq dəyərlər	111
Son söz əvəzi	146
Ədəbiyyat	151
Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan xalqların və etnik qrupların folklor mühitini əks etdirən fotoşəkillər	169
Şəki-Zaqatala bölgəsindən toplanmış örnəklər əsasında tərtib edilmiş folklor xəritəsi.....	183-184

ÖN SÖZ

Mətanət Yaqubqızının “Azərbaycan folklorunda tolerantlıq və multikulturalizm” adlı monoqrafiyası müəllifin özü tərəfindən üç fəslə bölünmüşdür. Bu şəkildə, yəni fəsillər üzrə bölgüyə heç bir iradımız yoxdur, belə ki, müəllif hər bir fəsildə konkret bir problemin həllinə çalışmış və əsasən buna nail ola bilmişdir. Amma bir oxucu kimi bizim qənaətimiz belədir ki, bu monoqrafiya iki şərti və ya məntiqi hissədən ibarətdir. Bu şərti hissələrin birincisində müəllif Azərbaycan mühitində tarixən var olan multikulturalizmin əsasını təşkil edən tolerantlığın köklərini araşdırmış, ikinci hissəsində isə, məhz multikulturalizm mühitində formalaşan və tolerantlığın ən bariz nümunələri mahiyyətini daşıyan folklor örnəklərinin janrlar üzrə elmi şərhini vermişdir.

Təqdim olunan monoqrafiyanın ən üstün cəhətlərindən biri odur ki, burada müəllif tədqiqata cəlb olunan Şəki-Zaqatala regionunda yaşayan xalqların dili, dini, tarixi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı elə tutarlı fikirlər, faktlar irəli sürmüşdür ki, bəlkə də belə mülahizələr söyləməyə həmin sahələr üzrə mütəxəssislərin cəsarəti çatmazdı. İşin qəribə tərəfi isə budur ki, Mətanət Yaqubqızının söylədiyi həmin fikirlər o qədər dəqiq və sərəstədir ki, onları təkzib etməyə də, çox çətin ki, bu sahələr üzrə mütəxəssislərin gücü çatsın.

Məsələn, Mətanət Yaqubqızı bu monoqrafiyanın birinci fəslində ayrı-ayrı xalqların, millətlərin həm özlərinin, həm də onların dilinin yaranması ilə bağlı elə mülahizələr irəli sürür, onları elə əsaslandırır ki, bir dilçi olaraq biz ona heç bir irad tuta bilmirik. Yalnız onun bu qətiyyətini və mühakimə qabiliyyətini alqışlamaqla kifayətlənirik. Belə hesab edirik ki, bu məsələ ilə bağlı tarixçilər və etnoqraflar da bizimlə eyni fikirdə olacaqlar.

Həqiqətən də, monoqrafiyanın birinci fəslində Mətanət Yaqubqızı tərəfindən qeyd edildiyi kimi, müxtəlif xalqların və dillərin yaranması ilə bağlı *4 əsas mülahizə* mövcuddur. Bu mülahizələrdən ilk üçündə, müxtəlif yollar və üsullarla da olsa, bütün mil-

lətlərin və dillərin bir kökdən yarandığı bildirilir. Dördüncü mülahizədə isə, ilkin mərhələdən etibarən millətlərin və dillərin müstəqil, müstəqim şəkildə yaranmış olduğu qeyd edilir. Həmin mülahizələri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Birinci mülahizəyə görə ilk insanlar və onların dili Allah tərəfindən yaradılıb¹. Onlardan törəyən bəşər övladları tədricən bütün dünyaya yayılıb. Ayrı-ayrı yerlərdə bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə yaşayan insanların həm fizioloji quruluşunda (dərisinin rəngi, gözünün quruluşu, saçının forması və s.), həm də dillərində müəyyən fərqlər yaranıb. Bu fərqlər artdıqca bir kökdən gələn insanlar müxtəlif xalqlar kimi, onların dili isə fərqli dillər kimi qəbul olunmağa başlayıb.

İkinci mülahizə də mahiyyətə birincidən az fərqlənir. Belə ki, bu mülahizəyə görə ilk insanlar da, onların dili də kosmosda yaranıb və bundan sonra həmin insanlar Yer adlı bu planetə kosmosdan gətiriləblər². Onlardan törəyən insanlar tədricən bütün dünyaya yayılıb. İnsanların fizioloji quruluşunda və dillərində müəyyən fərqlər yarandıqca onlar müxtəlif dillərdə danışan fərqli xalqlar kimi qəbul olunmağa başlayıb. Son dövrlərdə bu mülahizənin tərəfdarları sürətlə artmaqdadır. Materiyanın informasiya forması, Kainatla bağlı bütün informasiyanın mühafizə olunduğu

¹ *Bu haqda Quran təfsirlərində, eləcə də İslam dininə aid mənbələrdə; Tövrat şərhlərində və Yəhudi dininə aid mənbələrdə; İ.A. Qluxovun "Bibliya tarixi" və Arximandrit Venediktin (Knyazyevin) "Pravoslav Katexizisi" kitablarında, eləcə də Xristian dininə aid digər mənbələrdə kifayət qədər məlumat var. Hər üç müqəddəs kitabda ilk bəşər övladları olan Adəm və Həvvanın (Adam və Yevanın) Allah tərəfindən yaradıldığı və bütün canlılara ad vermək səlahiyyətinin və qüdrətinin məhz Adəm peyğəmbərə verildiyi qeyd olunur.*

² *Hindistanda və Yunanıstanda qədim məbədlərin divarlarında, eləcə də müxtəlif mənbələrdə skafandr və müasir kosmonavtların geyiminə bənzər geyimdə olan insan rəsmləri, uçan aparat görüntüləri, həmçinin ən müasir kranların belə qaldırmaq imkanında olmadığı böyük daş bloklardan tikilmiş Misir ehramlarının, Çin və Hindi-Çin ərazisindəki məbədlərin, qeyri-adi gücə və hətta atom enerjisinə malik olduğu iddia edilən Qədim Atlantların, bu gün də sirri açılmayan Bermud üçbucağının, İngiltərədəki Stounhenç abidəsinin varlığı bu mülahizənin sübutu kimi təqdim olunur.*

“akaşa xronikası” və “matritsa” kimi anlayışlar, insan şüurunun onlarla təmas potensialı məsələsi¹ son zamanlar tez-tez gündəmə gəlməkdədir. Hətta bu gün “uçan boşqab”larda gəldiyi iddia edilən və çox zaman “yad planetlilər” adlandırılan kosmos sakinlərinin qədim dövrlərdə İlah və ya Allah kimi qəbul olunduğunu iddia edənlər belə vardır. Bu mövqedən yanaşdıqda birinci və ikinci mülahizələrin mahiyyətcə birləşdiyini də söyləmək mümkündür.

Üçüncü mülahizəyə görə ilk insanlar Yer adlı bu planetdə heç bir kənar müdaxilə olmadan növlərin dəyişməsi, tarixi təkamül və təbii seçmə yolu ilə yaranıblar². Əslində dördüncü mülahizənin də əsasında, müəyyən mənada bu ideya dayanır. Amma üçüncü mülahizənin özünəməxsus cəhəti məhz ondan ibarətdir ki, bu mülahizəyə görə insanlar “bir konkret məkanda” yaranmışdır. Daha sonra onlardan törəyən insanlar tədricən bütün dünyaya yayılmışdır. Təcrid olunmuş şəkildə yaşayan insanların həm fizioloji quruluşunda, həm də dillərində müəyyən fərqlər yaranmışdır. Bu fərqlərin artması onların müxtəlif dillərə məxsus fərqli xalqlar kimi qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur. Bütün sovet antropologiyasının və dilçilik elminin, eləcə də müasir Azərbaycan Respublikasının əksər tədqiqatçıları öz araşdırmalarında başlanğıc nöqtəsi kimi məhz bu ideyaya, bu mülahizəyə əsaslanırlar.

Dördüncü mülahizəyə görə ilk insanlar Yer adlı bu planetdə kosmik və ya İlahi müdaxilə potensialı və ehtimalı da nəzərə alınmaqla növlərin dəyişməsi, tarixi təkamül və təbii seçmə yolu ilə müxtəlif məkanlarda paralel şəkildə yaranmışdır. Yəni onların irq, növ, dil kimi faktorlarında var olan fərqlər ilkin yaranış və ya yaradılış anından etibarən artıq mövcud olmuşdur. Daha sonra onlardan törəyən insanlarda bəzi fərqlər daha da artmışdır. Amma bununla birlikdə müxtəlif təmaslar nəticəsində onlarda ortaq elementlər, ümumi cəhətlər də əmələ gəlmişdir.

¹ Daha ətraflı bax: Mayıl B.Əsgərov. *Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası*. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, s. 256-260.

² Ç.Darvin, İ.Seçenov, İ.Pavlov kimi alimlər bu mülahizənin ideya ataları hesab olunurlar. Darvinin fikrinə görə insanlar bioloji bir varlıq kimi xüsusi növ meymunlardan əmələ gəlmişdir.

Bu mülahizənin həm antropologiya, həm də dilçilik sahələri üzrə kifayət qədər tərəfdarları vardır. Bəzən milli ekstremizmə qədər aparıb çıxaran seçilmiş xalq (yəhudi dininə aid bəzi təriqətlərdə), seçilmiş irq (alman faşizmi) ideyalarının kökündə də məhz bu mülahizə dayanır.

Mətanət Yaqubqızı Azərbaycan mühitində tarixən var olan multikulturalizmin köklərini araşdırarkən ilk növbədə həmin regionda yaşayan xalqların və etnik qrupların keçdiyi tarixi şəraitə və yola nəzər salır. Haqlı olaraq belə bir qənaətə gəlir ki, bu mühitdə yaşayan heç bir xalq, heç bir etnik qrup vahid tolerant və multikultural Azərbaycan xalqından fərqli, ayrı və əlahiddə bir xalq, bir topluluq ola bilməz. Dilindən, dinindən və irqindən asılı olmayaraq hər bir respublika vətəndaşı bölünməz Azərbaycan xalqının nümayəndəsidir, bu vahid xalqın ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Mətanət Yaqubqızının bu fikri qloballaşma şəraitində dil, din və irqlərin gələcək inkişaf perspektivləri ilə, daha dəqiq desək, bəşəri demokratiya, qarşılıqlı dözümlü və tolerantlığın yaratdığı ideal mühitdə reallaşan qloballaşma ilə bağlı mövcud olan nəzəri mülahizələrlə üst-üstə düşür. Əvvəlcədən qeyd edək ki, reallaşma müddəti və mexanizmi, mövcud olan siyasi-iqtisadi və sosial-psixoloji şərait baxımından dil, din və irqlərin qloballaşması ilə bağlı çoxsaylı nəzəri fikir və mülahizələr mövcuddur. Biz onların hamısını deyil, sadəcə Mətanət Yaqubqızının bu monoqrafiyasının əsas ideyasına uyğun gələn tək bir mülahizəni, yəni bəşəri demokratiya, qarşılıqlı dözümlü və tolerantlığın yaratdığı ideal şəraitdə dil, din və irqlərin qloballaşması mülahizəsini nəzərdən keçirməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Həmin mülahizənin əsas mahiyyəti bundan ibarətdir: sayından, iqtisadi vəziyyətindən və siyasi mövqeyindən asılı olmayaraq bütün xalqların nümayəndələrinə eyni dərəcədə ədalətli davranan bəşəri demokratiya, qarşılıqlı dözümlü və tolerantlıq şəraitində müxtəlif irqlər, dillər və dinlər daimi qarşılıqlı təmasda, iç-içə olur. Belə bir ideal mühitdə müxtəlif irqlərin nıqahı metis və ya mulatların törəməsi ilə nəticələndiyi kimi, fərqli dillərin və dinlərin təması da qlobal dillərin və dinlərin yaranması ilə nəticələnə

bilər. Bu mülahizədə irəli sürülən əsas ideyanı bir qədər bayağılaşdırmış olsaq belə, bunu qeyd edə bilərik ki, qlobal dil və ya din, əslində, “metis” yaxud da “mulat” dil və ya din deməkdir.

Son illərdə dünya gözəllik yarışmalarında birinci yer əksər halda məhz “metislərə”, “mulatlara” verilir¹. Bundan əlavə, əksər psixoloqlar tərəfindən məhz “metis” və “mulat”ların daha üstün zəkaya və anatomik-fizioloji kamilliyə malik olduğu ən yüksək tribunalardan elan edilir. Bu kimi faktlar bu nəzəri mülahizənin təbliğinə xidmət edir və dünya birliyini məhz bu mülahizə ətrafında birləşdirməyə yönəlir. Təqdim edilən monoqrafiya da təxminən eyni düşüncə tərzinin, yəni Azərbaycan Multikulturalizmi fonunda formalaşan vahid Azərbaycan xalqı ideyasının aşılmasına və təbliğinə yönəlmişdir.

Mətanət Yaqubqızı tarixi faktlardan bəhs edərkən, Şəki-Zaqatala regionunun tarixini araşdırmış olan ən tanınmış, ən öndə gedən tarixçilərin, arxeoloqların, sosioloqların, etnoqrafların əsərlərinə istinad edir. Dil məsələlərindən bəhs edəndə isə, bu regiondakı dillərin ən böyük tədqiqatçıların fikir və mülahizələrindən bəhrələnir. Əsərdə nəzərdən keçirilən istənilən məsələnin araşdırılması prosesində müəllifin bir tədqiqatçı kimi özünün də tolerantlığının şahidi oluruq. Belə ki, bu tədqiqat əsərində istinad edilən fikirlər, əksər halda müəllifin qənaətlərini dəstəkləməyə

¹ Bunun səbəbini “*Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi*” əsasında izah etmək mümkündür. Belə ki, dilin dominant vahidləri ən ilkin və ən çox təmasda olduğumuz vahidlərdir və onlar yaddaşımızda daha dərin iz qoyan “*parlaq element*” mahiyyəti daşıyır. Ən çox təmasda olunan gerçəklik vahidləri şüuraltı səviyyədə bütün davranışlarımıza təsir edir, onları istiqamətləndirir, bu və ya digər məcraya yönəldir. Gözəllik axtarışında olan insan, Mətanət Yaqubqızının da qeyd etdiyi kimi, “*gözünün önündə və ya əlinin altında olan şeyləri*”, yəni daima təmasda olduğu gerçəklik vahidlərini ən gözəl şeylər kimi qəbul edir. “*Metis*” və “*mulat*”lar müxtəlif xalqlara və irqlərə məxsus zahiri elementlərə malik olduğuna görə əksər xalq və irqlərin nümayəndələri öz şüurundakı “*parlaq elementləri*” məhz onlarda görür. Elə bu səbəbdən dünya gözəllik yarışmalarında böyük əksəriyyətin müsbət rəyini məhz “*metis*” və “*mulat*”lar qazanır (Daha ətraflı bax: Mayıl B.Əsgərov. *Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi*. Bakı, “*Elm və təhsil*”, 2015, 192 s.).

yönələn mülahizələrdir. Müəllif razılaşmadığı, qəbul etmədiyi fikirləri ya ümumiyyətlə nəzərdən keçirmir, ya da onların yanlış olduğunu qeyd etməyə ehtiyac belə duymadan, birbaşa doğru hesab etdiyi şəxsi fikir və mülahizələrini irəli sürür. Bizcə, Azərbaycan elmindəki tolerantlığın və multikulturalizmin ən bariz nümunələrindən biri də elə məhz budur.

Mayıl B.Əsgərov,
Filologiya üzrə elmlər doktoru,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Sosiolinqvistika və dil siyasəti şöbəsinin müdiri

Məsud Mahmudov
AMEA Dilçilik İnstitutunun
Kompüter dilçiliyi şöbəsinin baş elmi işçisi,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

GİRİŞ

Azərbaycan müxtəlif dinlərin, dillərin və mədəniyyətlərin birgə yaşadığı tolerant bir ölkədir. Fərqli dinlərə, dillərə və mədəniyyətə mənsub olan bu xalqlar və etnik qruplar daima dostluq və əmin-amanlıq şəraitində yaşamışlar. Birgə yaşam tərzini həmin xalqlarda ortaq inancların və mədəniyyətin əmələ gəlməsinə şərait yaratmışdır. Bu birgə və ortaq dəyərlərdən rişələnen vahid Azərbaycan xalqı hər zaman və hər yerdə seçilmiş, hətta örnək olmaq səviyyəsinə yüksəlmişdir. Azərbaycanın etnik, dini tolerantlığının köklərini bu ortaq mədəniyyəti yaşadan insanların əski inanclarında axtarmaq lazımdır. Günümüzün bu gün də inanc yerlərini, pirləri Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların və etnik qrupların paralel şəkildə ziyarət etməsi, eyni yerləri müqəddəs sayması həmişə hamı tərəfindən təqdir olunur. Eyni müqəddəs yerlərin ziyarət edilməsi, hətta oxşar ayinlərin birgə icra olunması müasir Azərbaycan reallığıdır. Azərbaycan dövləti dilindən, dinindən və irqindən asılı olmayaraq hər zaman bütün ölkə vətəndaşlarına, onların inanclarına sayğı ilə yanaşmış, dəstək olmuşdur. Məhz buna görə də iki il öncə – 15 may 2014-cü ildə “Multikulturalizmin həyat tərzinə çevrildiyi, Azərbaycanın dünyaya tolerantlıq nümunəsi olaraq daha geniş tanıtılmasının vacibliyini, eləcə də ayrı-ayrı ölkələrdəki müxtəlif multikultural modellərə xas fəlsəfi, sosial, siyasi və digər aspektlərin Azərbaycan reallığında təhlili və təşviqinin əhəmiyyətini nəzərə alan prezidentimiz Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması ilə bağlı fərman imzalamışdır” (bax: 249).

Bu fərman imzalandıqdan sonra istər respublika daxilində, istərsə də respublikadan kənarında multikulturalizmlə bağlı geniş tədbirlər planı işlənilib hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Bütün bu tədbirlər Azərbaycan Respublikasının millətlərəarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşaviri, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin (BBMM) Himayəçilər Şurasının sədri, Azərbaycan Yaradıcılıq Fondunun sədri, akademik Kamal

Abdullayevin rəhbərliyi altında reallaşmışdır. Bu tədbirlərdən biri, bəlkə də ən mühümü 19 noyabr 2015-ci ildə İsveçdə-Stokholmda “Multikulturalizm və dinlərarası tolerantlıq: Azərbaycanın təcrübəsi və onun Avropa üçün əhəmiyyəti” mövzusunda keçirilmiş konfrans idi (bax: 234). Bu konfransda Azərbaycanın İsveçdəki səfiri Adış Məmmədov Ulu Öndərimizin güclü siyasəti ilə Azərbaycanda tolerantlıq mühitinin qoruna bilməsindən və bu ölkədə yaşayan bütün xalqlar arasında yüz illərə söykənən dostluq və birgəyaşayışın pozulmamasından danışaraq bu gün də Azərbaycan hakimiyyətinin müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə tolerantlıq ənənələrinin davam etdiyini vurğulamışdır. Səfir onu da qeyd etmişdir ki, Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Şərqdə, Avropa ölkələrində kilsə və dini abidələrin bərpa və təmir edilməsi Azərbaycan xalqının və hökumətinin dünya mədəni irsinə və dini-mədəni dəyərlərə verdiyi töhfədir. 16 sentyabr 2015-ci il tarixində Bakıda “Dini və Milli Tolerantlıq – Millətlərarası münasibətlərin inkişaf etdirilməsində medianın rolu” adlı beynəlxalq forum (bax: 234a), ali məktəblərdə, bölgələrdə multikulturalizmlə bağlı tədbirlər həyata keçirilmişdir.

2015-ci ilin 16 noyabr günü Beynəlxalq Tolerantlıq günü elan olunmuşdur. Bu gün insanları bir daha bir arada birləşməyə, dostluğa, əmin-amanlığa səsləyir. Həmin tarixlərdə respublikada müxtəlif tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Bildiyimiz kimi, “Azərbaycanda tarixən İslam dini ilə yanaşı, Xristianlıq, İudaizm və digər dinlərə qarşı da diqqət və qayğı olmuşdur. Digər dinlərə hörmətlə yanaşmaq biz azərbaycanlıların yüksək mədəniyyətinin nəticəsidir... Tarixən Azərbaycanda dini icmalar – müsəlman məscidləri, xristian pravoslav, katolik, Alban-Udi kilsələri, yəhudi sinaqoqları fəaliyyət göstərmiş və bu gün də dini ayinlərini sərbəst şəkildə yerinə yetirməkdədirlər... 2014-cü ildə Prezidentin müvafiq Fərmanı ilə Azərbaycanda Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradıldı. Ölkədə son illər keçirilmiş Dünya Dini Liderlərinin konfransları, “Bakı prosesi” adlanan Multikulturalizm forumları mövcud olan tole-

rantlıq mühitinin bariz nümunələridir... Azərbaycanadakı dini icma rəhbərləri ABŞ konqresinə müraciət ünvanlamışdılar. Müraciətdə qeyd edilir ki, Azərbaycanda mövcud olan tolerantlıq mühiti sözdə deyil, əməldədir. Canlı nümunə bu müraciətin altındakı imzalardır: QMİ-nin sədri Allahşükür Paşazadə, Bakı və Azərbaycan arxiyepiskopu Aleksandr İşeyin, Roma Katolik kilsəsinin Azərbaycandakı Apostol Prefekturasının ordinarisi Vladimir Feket, Azərbaycan Dağ Yəhudiləri Dini İcmasının rəhbəri Milix Yevdayev, Avropa Yəhudilərinin Bakı Dini İcmasının rəhbəri Gennadi Zelmanoviç, Alban-Udi Xristian Dini İcmasının sədri Robert Mobili imzalayıblar” (128, s.7-9).

Bu müraciət, qeyd edildiyi kimi, müxtəlif dinlərə mənsub şəxslərin bir-biri ilə qarşılıqlı hörmət və ehtiramının göstəricisidir, desək, yəqin ki, yanılmazıq.

Nəhayət, “Tarixi İpək yolunda yerləşən Azərbaycan müxtəlif sivilizasiyaların qovuşduğu məkan olaraq, əsrlər boyu millimədəni rəngarənglik mühitinin formalaşdığı, ayrı-ayrı millətlərin və konfessiyaların nümayəndələrinin sülh, əmin-amanlıq şəraitində yaşadığı bir diyar kimi, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması ilə respublikamızda gerçəkləşdirilən siyasətin tolerantlıq prinsiplərinə bu gün də sadıq qalan bir ölkə kimi özünü tanıtdığı üçün 11 yanvar 2016-cı ildə dövlət başçımız tərəfindən 2016-cı ilin multikulturalizm ili elan olunması ilə bağlı sərəncam imzalanmışdır (bax: 249). Sərəncamın imzalanmasından sonra çoxlu tədbirlər həyata keçirilmişdir.

4 mart 2016-cı ildə Braziliya Federativ Respublikası Milli Konqresinin Federal Senatının Elm, texnologiya, kommunikasiya və informatika komitəsinin sədri Braziliya-Azərbaycan parlamentlərarası dostluq qrupunun rəhbəri Kristovam Buarke ilə görüşdə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin (BBMM) icraçı direktoru professor Azad Məmmədov yeni layihələrdən danışaraq bildirib ki, Portuqaliyadan İndoneziyaya kimi 13 məşhur Universitetdə “Azərbaycan multikulturalizmi” fənni tədris olunur (bax: 227).

Bu fikrə istinadən onu demək mümkündür ki, Azərbaycan multikulturalizmi bütün dünyaya üçün bir örnəkdir.

Rus Pravoslav kilsəsinin Bakı və Azərbaycan Yeparxiyasının arxiyepiskopu Aleksandr İşeyin qeyd edir ki, Azərbaycanın əsas özəlliyi milli məhəllələrin və qəsəbələrin olmamasıdır. Eyni küçədə müxtəlif dini icmaların nümayəndələri yaşayır və birlikdə müxtəlif dini bayramları və mərasimləri qeyd edirlər (bax: 234).

Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Y.V.Çəmənəminli “Həyatımızın iyirmi ili” məqaləsində müsəlmanlarla xristianların tarixən münasibətlərindən bəhs edərək yazırdı: “Geniş kütlə qardaşcasına yaşayır, orada bir münəqişəli məsələ yox idi... Xalq məscid və kilsə ayrılığı ilə belə hesablaşmaq istəmirdi. Türklərin nəzir eləyib kilsə həyatında qurban kəsdiyi və xristianların türk pirinə şam gətirdiklərini çox görmüşəm” (bax: 248).

Yazıçı – jurnalist milliyyətə **saxur** olan Əhməd İsayev “Bu dağlar, ulu dağlar” kitabında müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin dostluğu haqqında belə yazır: “Azərbaycan bəlkə də yeganə ölkədir ki, burada yüzdən çox etnosun nümayəndəsi bir süfrə başına yığışır, 20-dən artıq azsaylı xalqın, milli azlıq və etnik qrupun övladları müxtəlif guşələrdə kompakt halda yaşayırlar: heç nəyə fərq qoymadan, ... dost-doğma ailə kimi. Hamısının da dilinin, dininin, etnik psixologiyasının, maddi və mənəvi mədəniyyətinin, məişətinin, adət-ənənəsinin qorunub saxlanması üçün hər cür şərait yaradılır. Bu, dövlətimizin humanist siyasətinin əsasıdır” (98, s.116).

Şəki Zona Elmi Mərkəzi nəzdindəki “Folklor laboratoriyası”nın aparıcı elmi işçisi milliyyətə **avar** olan Əli Süleymanov bu bölgəyə qonaq qismində gələn insanların regionda yaşayan xalqlar və etnik qruplarla bağlı fikirlərini özünün “Zaqatala çəlləngi” kitabında xoş xatirələrlə yad edir: “Bir dəfə Dağıstan Dövlət Filarmoniyasının kollektivi rayonumuzda qastrol səfərində olmuşdur. Kollektivin rəhbəri N.Pavlovdan soruşanda ki, “Zaqatalada ən çox nə xoşunuza gəldi?” O cavab verdi: - Ən çox zaqatalalıların qonaqsevərliyi, insanpərvərliyi, xüsusilə də buradakı

ona qədər müxtəlif millətin nümayəndələrinin mehribanlığı, onların bir-birinə can deyib, can eşitmələri bizdə unudulmaz bir təəsüratın yaranmasına səbəb olmuşdur (188, s.48).

Bu fikrin davamı olaraq qeyd etmək istəyirik ki, müxtəlif millətlərin (ləzgi, udi, rus, azərbaycanlı) bir arada yaşadığı bir küçəyə “Dostluq¹” adı qoyulmuşdu. Bu qonşuluğun dostluq telləri ilə bir-biri ilə sıx bağlı olduğu bir vaxtda bu yerdə boya-başa çatmışıq. Bizi heç bir dil, din fərqi ayırmırdı: Ortaq adət-ənənələr; bayramlar, müqəddəs yerlərin ziyarət edilməsi, hətta ortaq mətbəximiz və s. Məgər bu, əsl tolerant məkanın göstəricisi deyilmi?!

Söhbət açdığımız millətlərin sıx yaşadığı və möhkəm dostluq telləri ilə bağlandığı Zaqatala və Oğuz rayonları Şəki-Zaqatala bölgəsinə daxil olan rayonlardandır.

Şəki-Zaqatala bölgəsi yerləşdiyi məkana görə, iqliminə görə, fauna və florasına görə, etnik rəngarəngliyinə görə, zəngin adət-ənənələrinə görə Azərbaycan Respublikasında özünəməxsus yer tutur. Qafqaz sıra dağları silsiləsinin cənub-qərb hissəsində yerləşən Şəki-Zaqatala regionu şimaldan Dağıstan Muxtar Respublikası, qərbdən Gürcüstan Respublikası (Mazım çayı), şərqdən Girdimançay dərəsi, cənubdan isə Alazan-Əyriçay çökəkliyi ilə sərhədlənir. Bu zonaya Balakən, Zaqatala, Qax, Şəki, Oğuz və Qəbələ rayonları daxildir.

Şəki-Zaqatala ərazisinin Alazan, Mazımçay, Balakənçay, Talaçay, Kişçay, Əyriçay, Gürmükçay, Qaşqaçay, Ağçay, Əlican və s. kimi əsas çayları vardır.

Zona əsas etibarilə mülayim, rütubətli iqlimə malikdir. Əsasən dağlıq və dağətəyi ərazidə yerləşdiyinə görə yağıntının miqdarı digər zonalara nisbətən çoxdur. Yaz və payız aylarında tez-tez uzunmüddətli yağışlar yağır, qış aylarında isə qar örtüyü digər regionlara nisbətən qalın olur. Ərazinin relyefi dağlıq olduğundan zonada dərə küləkləri tez-tez əsir (bax: 152).

¹ Oğuz rayonunda hazırda Qarabağ şəhidi Abdurahman Əsgərovun adını daşıyan küçə Qarabağ hadisələrinə qədər Dostluq küçəsi adlanırdı.

Regionun milli etnik tərkibi zəngindir. Burada azərbaycanlılarla yanaşı, udilər, avarlar, saxurlar, ingiloylar, yəhudilər, ləzgilər və s. millətlərin və etnik qrupların nümayəndələri yaşayır.

Tədqiqatlarında həmişə bütün xalqlara və etnik qruplara həssaslıqla yanaşan, onları canlı “tarixi abidə” adlandıran və araşdırmalarını müxtəlif xalqların və etnik qrupların tədqiqinə həsr edən mərhum professorumuz Qəmərşah Cavadov “Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları” kitabında yazırdı: “Bu gün biz Azərbaycanda, onun etnik xəritəsində bir sıra milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupun mövcudluğunu faktlarla təsdiq edib, onların hər birini tədqiqata cəlb etməklə bu etnosların sosial-mədəni həyatına diqqəti artırmış oluruq. Bu işə Azərbaycanda qeyri-türk mənşəli xalqların assimilyasiya edilməsi haqqındakı uydurmalara əslində elmi-məntiqi cavabdır. Həm də ona cavabdır ki, dünyanın etnik xəritəsində ancaq Azərbaycanda, onun bir və ya bir neçə kəndində məskunlaşan udilər, qızlar, buduqlar, xınalıqlar, hapitlər, ingiloylar və b. bu gün də məhz öz əzəli torpaqlarında yaşayırlar. Onların tarixi baxımdan canlı muzey olması faktı da bizə yaxşı məlumdur. Məhz buna görə də bu gün çoxsaylı azərbaycanlılar azsaylı ləzgilərin, talışların, tatların, kürdlərin, avarların, udi və ingiloyların, ruslar və yəhudilərin, Ahıska türklərinin, Şahdağ etnik qrupu xalqlarının – bir sözlə, bu ərazidə məskunlaşan etnik varlıqların hamısının dilinin, dininin, etnik psixologiyasının, maddi və mənəvi mədəniyyətlərinin, adət-ənənələrinin qorunub saxlanması öz köməyini əsirgəmir” (52; s:16).

Azərbaycan Respublikasının millətlərərası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşaviri, BBMM-in Himayəçilər Şurasının sədri, Azərbaycan Yaradıcılıq Fondunun sədri, akademik Kamal Abdullayev Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqlardan və etnik qruplardan danışaraq bildirib ki, “Azərbaycanda yaşayan bütün xalqlar və etnik qruplar yaşadıkları ərazini – Azərbaycanı öz ortaq Vətənlərinə çeviriblər... Bir kənd qədər sakini olan, dili və etnik kimliyi bu kənddən başqa heç bir yerdə

təmsil olunmayan xınalıqlılar¹ da Azərbaycana məxsusdur” (bax: 234).

Çünki Azərbaycan azərbaycanlıların Vətənidir. Azərbaycan özünü bu torpağın vətəndaşı hesab edənlərin Vətənidir. Azərbaycan müxtəlif xalqların və etnik qrupların – udi, avar, saxur, ingiloy, ləzgi, talış, tat və başqalarının Vətənidir. Hər bir xalq qoynunda boya-başa çatdığı bu torpağın yetirməsidir.

Şəki-Zaqatala bölgəsini əks etdirən bu məlumatlar ərazidən toplanmış folklor örnəklərində bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmaqdadır.

Kökləri qədim keçmişə gedib çıxan Azərbaycan folklorunun zəngin, orijinal, həmişəyaşar bu nadir nümunələri yüksək mədəniyyət və milli özünəməxsusluq xəzinəsi kimi hələ tam və hərtərəfli tədqiq olunmamışdır.

Azərbaycan folklorunun, respublikadan kənarında azərbaycanlıların daimi və yığcam yaşadığı regionların folklorunun, habelə respublikada yaşayan başqa millətlərin xalq yaradıcılığı örnəklərinin xeyli hissəsi hələ də toplanmamış, sistemləşdirilməmiş, geniş ictimaiyyətə çatdırılmamışdır. Ona görə də müasir dövrdə Azərbaycanda yaşayan xalqların və etnik qrupların folklorunun öyrənilməsi günü bu gün də aktual problem kimi qarşıda durur.

Azərbaycan xalqının milli mənlük şüurunun yüksəldiyi, onun suveren hüquqlarının möhkəmləndiyi bir dövrdə folklor sahəsində elmi axtarışlar, folklorun geniş təbliği xüsusi aktualıq kəsb edir, mədəni mühitin yeniləşdirilməsinə, mədəni irsin dirçəlməsinə kömək edir.

Azərbaycanda milli-mədəni irsin yüksəldiyi bir dövrdə folklorun təbliği geniş vüsət tapır. Hal-hazırda hər bir xalqın öz mədəni mədəniyyətinə, milli tarixi köklərinə marağı və meyli artmışdır. Azərbaycanda da bununla bağlı xeyli işlər görülmüşdür.

¹ *Ekspedisiya zamanı etnik cəhətdən çox zəngin olan Balakən rayonunun Poştbinə kəndində xınalıq dilinin daşıyıcısı olan az da olsa insanların yaşadığı aşkar olunmuşdur.*

Son illər Azərbaycan folklorunun Naxçıvan, Ağbaba, Borçalı, Göyçə, Qarabağ, İraq-Türkman, Şəki-Zaqatala və digər folklor mühitlərinin örnəkləri sistemli şəkildə tərtib olunub üzə çıxarılmışdır. Ancaq Şəki-Zaqatala regionun da yaşayan xalqların və etnik qrupların folklor xəzinəsi az öyrənilmiş, az tədqiq edilmişdir. Buna görə də bu bölgə əhalisinin yaddaşında daşlaşan folklor örnəklərini toplayıb tədqiq etmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu baxımdan da Şəki-Zaqatala regionunda yaşayan xalqların və etnik qrupların folklor nümunələrinin tam və sistemli şəkildə tədqiq edilməsi və öyrənilməsi vacib və aktualdır.

16 sentyabr 1992-ci ildə “Azərbaycan respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında” adlı fərman təsdiq olunmuşdur. Fərmanda Azərbaycanda yaşayan xalqların və etnik qrupların milli özəlliyinin qorunub saxlanması, inkişaf etdirilməsi, tarixi və mədəniyyət abidələrinin qorunması bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

19-22 oktyabr 1993-cü ildə Şəkidə Respublika folklor müşavirəsi keçirilmişdir. Müşavirədə belə fikir vurğulanmışdır ki, “Folklorun geniş təbliği, mənəvi sahədə milli yeniləşmənin, mədəni tərəqqidə milli intibahın ən yaxşı ideya təminatı olur” (29, s.4).

1999-cu il noyabrın 24-25-də Azərbaycanda Milli Azlıqlar üzrə Dövlət Siyasətinə həsr edilmiş ikigünlük konfrans keçirilmişdir.

2012-ci ildə Zaqatala, 2014-cü ildə isə Balakən folklor mərkəzi elan olunmuşdur.

Hər il Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqların və etnik qrupların mədəni irsinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə “Azərbaycan – doğma diyar” devizi altında Azərbaycanda yaşayan xalqların və etnik qrupların incəsənəti festivalı keçirilir. Müxtəlif bölgələrdə, o cümlədən Şəki-Zaqatala bölgəsində fəaliyyət göstərən mədəniyyət mərkəzlə-

rinin təşəbbüsü və dəstəyi ilə bölgənin folklor kollektivləri bu festivala hər il böyük həvəslə qatılır.

İstər bölgə daxilində, istərsə də bölgədən kənarında müxtəlif xalqların və etnik qrupların müxtəlif səpkili kitablarının nəşr olunması işi davam etdirilir.

Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan xalqların və etnik qrupların folklor nümunələri hələ XIX əsrin sonlarından başlayaraq toplanılmış, QƏXTMT (CMOMPIK) məcmuələrində (Oğuz rayonunda yaşayan udilərdən toplanmış nağıl nümunəsi (“Rüstəm”), atalar sözləri, mərasim və bayramlar; Zaqatala, Qax rayonlarından toplanmış bir saxur nağılı (adı göstərilməmişdir), bir layla nümunəsi, atalar sözləri, tapmacalar, lətifələr; Qax rayonundan toplanmış ingiloy nağılları (“Ağacdələn, tülkü və qarğa”, “Qoca canavar”, “Qəddar ögey ana və qızı” və s.) nəşr olunmuşdur (bax: 217).

1990-1991-ci illərdə geologiya-minerologiya elmləri doktoru Zəkəriyyə Əlizadənin rəhbərliyi altında Şəki Zona Elmi Mərkəzi nəzdində başda fəlsəfə doktoru, əməkdar memar Nərgiz Əsgərzadə olmaqla, “Folklor laboratoriyası”nın bütün əməkdaşları tərəfindən bu iş geniş şəkildə davam etdirildi. Bu zəhmətin nəticəsidir ki, laboratoriyanın aparıcı elmi işçisi fəlsəfə doktoru Əli Süleymanov tərəfindən iki kitab – **Babaların hikmət xəzinəsi: Milli azlıqların folkloru (Şəki-Balakən bölgəsi üzrə)**, Bakı, “Apostroff” MMC, 2011; **Zaqatala çələngi**. Bakı, “Elm və təhsil”, 2014 ortaya qoyuldu. Bölgənin tarixi-etnoqrafik baxımdan öyrənilməsi tarix elmləri doktorları Qəmərşah Cavadov və Rauf Hüseynova aiddir. (Qəmərşah Cavadov, Rauf Hüseynov. Udilər (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, “Elm”, 1999); Qəmərşah Cavadov. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları (tarix və müasirlik). Bakı, “Elm”, 2000; Elxan Nuriyev, Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası, Bakı, «Elm», 1989, Akif Məmmədli. Balakən-Zaqatala bölgəsi: Tarixi etnoqrafiyası, Bakı, «Adiloğlu», 2001; Şirinbəy Hacıəli oğlu Əliyev. İngiloylar (tarixi-etnoqrafik tədqiqat), Bakı, 2001, namizədlik dissertasiyası; Şi-

mal-Qərbi Azərbaycan: İngiloylar (I kitab: ən qədim zamanlardan XIII əsrin ortalarınadək), Bakı, “Təhsil”, 2007 monoqrafiyası, Məhəmməd Şabanovlu, Talanın yastı yolu, (Birinci kitab), Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001; Talanın yastı yolu, (İkinci kitab), Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001, AFA. XIII kitab (Şəki, Qəbələ, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən folkloru). Bakı, “Səda”, 2005, Azsayılı xalqların folkloru, I kitab, Bakı, “Elm”, 2014, Cuma Gözbaraxlı, Saxurlar, Bakı, Xəzər Universitetinin Nəşriyyatı, 2016 və s. nəşr etdirilmişdir. Yerlərdə də bölgənin bu və ya digər cəhətdən öyrənilməsinə yüksək dəyər vermək lazımdır.

Bu monoqrafiyada Şəki-Zaqatala regionundan toplanmış olan, bu regionda yaşayan xalqlara və etnik qruplara aid folklor örnəkləri janr, ideya-məzmun, bədii baxımdan təhlil və araşdır-maya cəlb edilmişdir.

Toplanan folklor örnəkləri nəinki digər Azərbaycan folkloru örnəkləri ilə, yeri gəldikcə, hətta dünya xalqlarının folklor örnəkləri ilə də müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Azərbaycan folklorunun Şəki-Zaqatala regionuna məxsus olan örnəkləri təsnif edilmiş, janr xüsusiyyətləri araşdırılmış, bu nümunələrin dünya xalqlarının örnəkləri ilə oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirilmişdir. Odur ki, bu problemi həll etmək üçün nəinki Azərbaycan folkloru örnəklərinə, həmçinin dünya xalqlarının örnəklərinə, mövzu ilə bağlı dil-ədəbiyyat nümunələrinə, tarixi-etnoqrafik, coğrafi və başqa mənbələrə müraciət olunmuşdur.

Monoqrafiyada Şəki-Zaqatala regionunun tolerant və multi-kultural bir bölgə olduğunu tarixi faktlara söykənərək göstərmək, bu ərazidə yaşayan xalqların və etnik qrupların nümayəndələrindən toplanmış folklor örnəklərinin janr xüsusiyyətlərini, onların digər regionlara məxsus olan Azərbaycan folkloru örnəkləri ilə oxşar və fərqli cəhətlərini üzə çıxarmaq bir məqsəd kimi qarşıda durmuşdur. Bu məqsədə nail olmaq üçün Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan xalqların və etnik qrupların əski inancları, əski ibadət yerləri (xüsusilə də alban abidələri) ilə bağlı təhlillər aparılmış,

ulu dilin protodillərə bölünməsi və müxtəlif dillərin yaranması ilə bağlı məsələlər təhlil edilmiş, oxşar örnəklərin səbəbi aşkara çıxarılmış, müxtəlif dilə, dinə mənsub olan insanların bir-birinə münasibəti ön plana çəkilməmiş, bölgədə yaşayan xalqların və etnik qrupların adət-ənənələrində olan ortaq cəhətlər göstərilmiş, tolerant və multikultural məkan kimi Şəki-Zaqatala bölgəsinin özünü doğrultması faktlarla qeyd edilmişdir.

Şəki-Zaqatala ərazisində yaşayan xalqların və etnik qrupların nümayəndələrindən toplanmış folklor örnəkləri ilk dəfə olaraq məhz bu monoqrafiyada tam və sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Regional möhür şəklində meydana çıxan özünəməxsusluq və onu törədən səbəblər konkret nümunələr əsasında nəzərdən keçirildikdən sonra həmin səbəblərin ən başlıcaları aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

- 1) Regionun coğrafi arealı, fauna və florası;
- 2) Bölgədə baş vermiş tarixi proseslər;
- 3) Etnik amillər;
- 4) Din fərqi;
- 5) Dil fərqi (koloritli dil faktorları: sözlərin intonasiyası, spesifik lüğət vahidləri) və s.

Verilən folklor örnəkləri üçün:

1. **Azərbaycan folkloru antologiyası. XIII kitab (Şəki, Qəbələ, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən folkloru);**
2. **Azsayılı xalqların folkloru. I kitab;**
3. **Əli Süleymanov. Babaların hikmət xəzinəsi: Milli azlıqların folkloru (Şəki-Balakən bölgəsi üzrə);**
4. **Akif Məmmədli. Balakən-Zaqatala bölgəsi: Tarixi etnoqrafiyası;**
5. **Şirinbəy Hacıəli oğlu Əliyev. İngiloylar (tarixi-etnoqrafik tədqiqat) adlı namizədlik dissertasiyası;**
6. **Cuma Gözbaraxlı. Saxurlar - kitablarından istifadə olunmuşdur.**

Kitabda xüsusi kodlaşdırma sistemindən istifadə olunmuşdur. İstinad edilən hər bir fikrin və ya nümunənin sonunda mötəri-

zə içərisində onun mənbəyini göstərən kod işarələri verilir, məsələn:

Müraciət olunan hər bir istinaddan və ya nümunədən sonra onun mənbəyi (**8, s.134-147**) kimi kod şəklində göstərilir: buradakı **8** rəqəmi – həmin mənbənin ədəbiyyat siyahısındakı sıra nömrəsini göstərir (ədəbiyyat siyahısında 8-ci mənbə Bəhlul Abdullayevin “Haqqın səsi”. Bakı, “Azərneşr”, 1989 kitabıdır), vergüldən sonrakı **s.134-147** onu göstərir ki, bu fikir və ya nümunə həmin kitabın 134-147-ci səhifələrindən alınmışdır.

Kitabın sonunda regionu əks etdirən fotoşəkillər və folklor nümunələrinin toplandığı ərazilərin xəritəsi verilmişdir.

BİRİNCİ FƏSİL

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZM VƏ TOLERANTLIQ ƏNƏNƏLƏRİNİN ƏYANİ GÖSTƏRİCİLƏRİ

Azərbaycan Respublikası Amerika, İngiltərə, Almaniya, Fransa, Rusiya, Türkiyə, Çin kimi nəhəng dünya dövlətləri ilə müqayisədə istər ərazi, istər əhali sayı, istər iqtisadi, istərsə də siyasi və hərbi imkanları baxımından o qədər də böyük olmayan bir dövlətdir. Bununla belə, Azərbaycan bir çox illərə imza atmış, bu günə qədər dünyada analoqu olmayan ideyalar irəli sürmüş və onların reallaşmasını təmin etmişdir. “Əsrin Müqaviləsi”, “Asan Xidmət”, “Azərbaycan Multikulturalizmi” məhz bu qəbildən olan və sadəcə son illərdə həyata vəsiqə alan əsl Azərbaycan brendləridir.

Belə uğurların səbəbini izah etmək istəyənlər bəzən məcazi mənada belə demişlər ki, “Azərbaycanın torpağı qızıldandır”, “Azərbaycan möcüzələr diyarıdır”, hətta “azərbaycanlılar sehirlə gücə malikdir” deyənlər belə vardır. Amma qeyd etdiyimiz kimi bunlar məcazi mənada deyilən sözlərdir.

Bizcə, Azərbaycana bu gücü, bu imkanı verən potensial – tarixən onun təbiətində var olan sonsuz demokratiya və tolerantlıq və ondan doğan multikulturalizmdir. Söylədiyimiz bu fikir, artıq məcazi mənada işlənmiş bir söz deyil, tam mənası ilə həyat reallığıdır. Bu reallığın mahiyyətini açmağa çalışaq.

İnsan yarandığı gündən etibarən daima qida axtarışında olan bir varlıqdır. Müasir insanın qidası isə maddi və mənəvi olmaqla ikiye bölünür. Çağdaş insanlar olaraq bizlər, artıq maddi qidada belə mənəvilik, gözəllik axtarıyıq. Amma bu gözəlliğin məhz nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirməkdə çox vaxt çətinlik çəkirik. Heç ağılımıza da gəlmir ki, axtardığımız bu gözəlliğin sirri elə onun adında gizlənib.

Gözəllik anlayışının çox qərribə mahiyyəti var. İnsan hər nə ilə daimi təmasda olursa, bir qayda olaraq, məhz onu gözəl hesab

edir və ya gözəlliyi daima təmasda olduğu əşyalar, varlıqlar arasında axtarır. Bəlkə də elə “gözəl” sözünün “göz” və “əl” kimi hissələrdən ibarət olmasının da səbəbi budur. Yəni insan gözəl deyərkən məhz gözünün önündə, əlinin altında olan əşya və varlıqlara aid cəhətləri, xüsusiyyətləri nəzərdə tutur. Elmi cəhətdən sübut olunmuşdur ki, “insan sadəcə təmasda olduğu əşya və varlıqları dərk edir...” və təbii ki, burada “təmas deyərkən hiss orqanlarından hər hansı birinin yardımını ilə gerçəklik vahidi ilə bağlı məlumatın alınması nəzərdə tutulur...” (bax: 70, s.104-105). Dilin psixologiyası ilə məşğul olan tədqiqatçıların qənaətinə görə “eyni gerçəklik vahidi ilə dəfələrlə təmasda olan şəxs həmin gerçəklik vahidini “parlaq element” kimi kodlaşdıraraq əsas yaddaşına qeyd edir...” (bax: 71, s.87).

Bizcə, “gözəl” anlayışı, elə burada qeyd edilən “parlaq element” anlayışı ilə eyni mahiyyət daşıyır. Buna görə də gözəlliyə yaxın olmağa çalışan insan baxdığı, təmasda olduğu hər bir varlıqda özünə tanış, doğma olan cəhətlər, xüsusiyyətlər axtarır. Bizcə, insanın gözəllik anlayışının təbiəti məhz bundan ibarətdir.

Bu deyilənlərin doğruluğunu isbat etmək üçün böyük elmi axtarışlara, bəlkə heç ehtiyac da yoxdur. Sadəcə bunu yada salmaq kifayətdir ki, ən çox sevdiyimiz yeməklər, elə ən çox yedikimiz və yeməyə adət etdiyimiz yeməklərdir. Ən xoşumuza gələn insan tipləri, daima ətrafımızda görməyə alışdığımız, bizə yaxın, doğma olan insanlarda gördüyümüz fizioloji və mənəvi cizgilərdir. Ətrafımıza diqqətlə baxsaq görərik ki, evli cütlərin əksəriyyəti zahirən cəhətdən bir-birinə bənzəyir, bir çox məsələyə münasibətdə həmfikir olurlar. Onları bir-birinə tərəf çəkən, cəzb edən və yaxınlaşdıran cəhətlər də elə bu ortaq xüsusiyyətlər, ortaq zövqlər və ortaq gözəllik anlayışıdır. Bu kimi həyat reallıqları simvollaşaraq mənəvi irsimizdə, ədəbiyyatımızda, folklorumuzda öz əksini tapmışdır, məsələn: “ərlə arvadın torpağı bir yerdən götürülür”, “taylı tayın tapmasa, günü ah-vayla keçər” kimi atalar sözü və məsəllərimiz bu deyilənlərin parlaq nümunəsidir. Amma bu deyilən fikirlər və verilən nümunələr hələ ki, nə sonsuz demokratiyanın və tolerantlığın, nə də ki, onlardan doğan multikulturalizmin şərh

deyil. Olsa-olsa onlara aparan yollardan biri və ya həmin yolun başlanğıcıdır.

Azərbaycan mühitində var olan sonsuz demokratiyanın və tolerantlığın əsl qaynağı isə, əsrlər boyu vətənimizin yaşadığı və yaşatdığı tarixi gerçəklərdir. Dünyanın elə bir ölkəsi yoxdur ki, tək bir xalqın vətəni olsun və orada demokratiya inkişaf etsin, ya da ki, tolerantlıq mühiti yaransın. Məsələn, üzdənirəq qonşularımız olan Ermənistanda nə demokratiyanın inkişaf etməsi, nə də ki, tolerantlıq mühitinin yaranması nəzəri cəhətdən belə, mümkün deyil. Çünki faşist Almaniyasında olduğu kimi, tək bir xalqın hegemonluğunu bərqərar etmək istəyən heç bir dövlətdə nə demokratiya, nə də tolerantlıq mühiti yarana bilməz. Belə bir mühitin yarana bilməsi üçün *iki zəruri şərtin* ödənilməsi vacibdir.

Birinci şərt ondan ibarətdir ki, tolerantlığın və plüralizmin əsasını təşkil edən milli demokratiya, yəni ölkə ərazisində müxtəlif xalqların və etnik qrupların fiziki varlığı qəbul və təqdir edilməli və bu fakt ölkədə aparılan dövlət siyasəti ilə dəstəklənməlidir.

İkinci şərt isə ondan ibarətdir ki, ölkə ərazisində yanaşı şəkildə mövcud olan xalqlar və etnik qruplar sayından, dilindən və dinindən asılı olmayaraq bir-birinə qarşı xoş məram nümayiş etdirməli və belə bir davranış tərzini ölkə qanunları ilə nizamlanmalı, tənzimlənməlidir.

Məlum olduğu kimi Azərbaycan ən qədim dövrlərdən başlayaraq bir çox xalqların və etnik qrupların orta q vətənidir. Dilindən, dinindən, irqindən asılı olmayaraq bu ölkəyə gələn hər kəs burada isti ana qucağı, Vətən tapmışdır. İstər bu torpaqlara nə vaxt gəldiyi və ya buralarda nə vaxtdan yaşamağa başladığı tarixin qaranlıqları altında qalan yəhudilər və dağ yəhudiləri, tatlar və lahicilər, saxurlar və udilər, talışlar və ləzgilər, laklar və avarlar, ingiloylar və kürdlər, rutullar, eləcə də xınalıq, hapıt, qırz dilinin daşıyıcısı olan xalqlar və etnik qruplar kimi qədimi həmvətənlilərimiz, istərsə də nə vaxt və hansı səbəblərdən buralara köçürüldüyü dəqiq bilinən ruslar və malakanlar, mesxeti türkləri, hətta ən son gələnlərdən biri olmasına baxmayaraq, bizə qarşı artıq ikinci

dəfə torpaq iddiasına düşən ermənilərə belə, bu diyarda hər zaman tam hüquqlu vətəndaş münasibəti göstərilmişdir. Biz qəti şəkildə əminik ki, Qarabağ azad olunduqdan sonra orada yaşayacaq ermənilərə, yenə də eyni münasibət, Azərbaycan Respublikasının tamhüquqlu vətəndaşı münasibəti göstəriləcəkdir. Çünki Azərbaycan Respublikası yarandığı tarixdən bu günə qədər ölkə ərazisində müxtəlif xalqların və etnik qrupların fiziki varlığı daima qəbul və təqdir edilmiş, bu fakt ölkədə aparılan dövlət siyasəti ilə həmişə dəstəklənmişdir.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayan bütün xalqlar və etnik qruplar sayından, dilindən və dinindən asılı olmayaraq bir-birinə qarşı xoş məram nümayiş etdirir və həmin xalqların bu davranış tərzini ölkə qanunları ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayan bütün xalqlara və etnik qruplara dil sərbəstliyi və tam dini azadlıq verilmişdir. Azərbaycanda istənilən dildə ibtidai, orta və ali məktəb açmağa, qəzet, jurnal nəşr etdirməyə, radio, televiziya verilişləri yayımlamağa qanunla icazə verilir. Bu gün Azərbaycanda Azərbaycan dili ilə yanaşı rus, ingilis, alman, fransız və s. dillərdə orta və ali məktəblər fəaliyyət göstərir, bu və digər dillərdə qəzet, və jurnallar nəşr olunur, radio, televiziya verilişləri yayımlanır.

Ölkə ərazisində rəsmi dövlət dili Azərbaycan dilidir. Bununla belə insanlar arasında ünsiyyəti təmin etmək məqsədi ilə istənilən dildən istifadə etməyə icazə verilir, ünsiyyət dili kimi hər hansı bir dildən istifadəyə məhdudiyət qoyulmur. Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün xalqlar və etnik qruplar öz ana dillərini unutmamaları, bu dildən aktiv şəkildə istifadə edə bilsinlər deyər, həmin xalqların kompakt şəkildə yaşadığı ərazilərdə yerləşən və bu xalqların övladlarının təhsil aldıkları məktəblərdə, dilin perspektivi nəzərə alınması şərti ilə, ya təhsil həmin xalqların öz dillərində aparılır, ya da həftədə ən azı iki dəfə öz ana dillərinin tədrisi və gənc nəsə öyrədilməsi təmin olunur.

Məlum olduğu kimi, dilin perspektivi deyərəkəndə ondan gələcəkdə istifadə imkanı və potensialı nəzərdə tutulur. Belə ki, yer üzündə cəmiyyəti bir kənd qədər əhalisi olan bir dildə ali məktəb

açmaq, radio, televiziya verilişləri yayımlamaq, qəzet, jurnal nəşr etdirmək heç bir perspektivə malik olmadığı kimi, həmin dildə tam orta məktəb açmaq da heç bir perspektivə malik deyil. Çünki orta təhsili bu dildə başa vuran gənclərin eyni dildə təhsilini davam etdirmək imkanı olmadığı kimi, öz kəndindən kənardə bu dildən istifadə imkanı da yoxdur. Bu səbəbdən bir kənd, bir qəsəbə qədər əhalisi olan etnik qrupların öz dillərini unutmamaları, öyrənmələri məqsədi ilə onların kompakt şəkildə yaşadığı ərazilərdə öz dillərini öyrənmələri üçün müvafiq şərait yaradılır, məsələn, Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsində yaşayan udilərin övladlarının təhsil aldığı məktəblərdə öz ana dilləri ən azı həftədə iki dəfə tədris olunur. Eyni vəziyyət Zaqatala rayonunun, ingiloyların yaşadığı Əliabad kəndində, saxurların yaşadığı Suvagil kəndində, avarların yaşadığı Danaçı (Dinçi) kəndində və başqa yerlərdə yerləşən məktəblərdə də müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün xalqların və etnik qrupların öz dillərini öyrənmələri üçün kifayət qədər şərait yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının İsmayilli rayonunun İvanovka kəndində, Gədəbəy rayonunun Saratovka kəndində, eləcə də Respublikanın müxtəlif rayonlarının rayon mərkəzlərində, Sumqayıt, Mingəçevir, Gəncə, Bakı kimi şəhərlərdə rus dilində tam orta məktəblər fəaliyyət göstərir. Çünki rus dili tam perspektivi olan ümumdünya dillərindən biridir.

Azərbaycan Respublikası əhalisinin əksəriyyəti İslam dininə etiqad edir. Bununla belə ölkə ərazisində islam dininə məxsus icmalarla yanaşı, Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərlərində, Qax, Zaqatala, Balakən, Oğuz, Qəbələ, Quba və s. rayonlarda müxtəlif qeyri-islami dinlərə məxsus 20-dən artıq müxtəlif dini qurum, birlik və icma fəaliyyət göstərir.

Bu kimi faktlar bir daha sübut edir ki, Azərbaycan Respublikası müxtəlif millətlərin və dinlərin qarşılıqlı dözümlü və hörmət şəraitində yaşadığı tolerant bir dövlətdir və bu dövlət “multikulturalizmin beşiyi” adını daşımağa layiqdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, artıq bütün mötəbər məclislərdə fəxrlə deyilir: **“Azərbaycan Respublikası milli və dini dəyərlərə hörmətlə yanaşan sivil,**

dünyəvi dövlətdir”. Bu kimi ümumbəşəri dəyərlərə malik olan bir xalqın, yəni dilindən, dinindən və irqindən asılı olmayaraq bütün Respublika vətəndaşlarının bu məşhur kəlamı qürur hissi ilə təkrar etmək hüququ vardır: **“Mən fəxr edirəm ki, Azərbaycanlıyam!”**

Azərbaycanın çoxmillətli, çoxdinli və çoxdilli Şəki-Zaqatala regionu əsl tolerantlıq və multikulturalizm məkanıdır. Mövcud bölgədə tolerantlığın və multikulturalizmin kökünü, qeyd etdiyimiz kimi, insanların əski inanclarında və adət-ənənələrində axtarmaq lazımdır.

Şəki-Zaqatala regionu etnik – dini rəngarəngliyi ilə seçilən bir ərazi olduğu üçün bu bölgədə yaşayan xalqların və etnik qrupların folklor örnəklərinin nəşri və tədqiqi daima insanların marağına səbəb olmuşdur.

Məlumdur ki, Azərbaycanın hər bir regionunda folklorun bütün janrlarından olan örnəklər geniş vüsət tapmışdır. Bu örnəklər əsrlərin süzgəcindən keçmiş, regional variantlarda sabitləşmişdir. Hər bir regionda söylənən folklor örnəklərinə həmin regionun möhürü vurulmuş, müxtəlif variantlı nümunələr meydana gəlmişdir. Məhz buna görə də örnəklərin regional baxımdan öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə axtarış və araşdırmalar əsasında vahid folklor örnəklərinin spesifik xüsusiyyətləri, mərhələ və təşəkkül prosesləri barədə daha obyektiv qənaət əldə etmək mümkündür.

Əvvəlcə Azərbaycanımızın Şəki-Zaqatala bölgəsinin keçdiyi tarixi yola nəzər salaq. Bu bölgə, qeyd etdiyimiz kimi, rəngarəng ərazisi, təbiəti, dini, dili ilə həmişə düşmənlərimizin gözlərini qamaşdırmışdır. Əraziyə yad əllər çox uzanmışdır. Lakin buna baxmayaraq, bölgə əhalisi düşmən qarşısında daima məğrurluq, dözümlülük, dəyanət nümayiş etdirmişdir. Yerli əhali ərəblərin, rus qoşunlarının və s. düşmən qüvvələrinin hücumuna məruz qalmış və bu düşmən qüvvələrə rəşadətlə sinə gərmişlər.

Şəki-Zaqatala bölgəsi tarixi keşməkeşləri olan bir ərazidir. Bu region tarixən tez-tez yadellilərin işğalına məruz qalmışdır ki, bu da özünü həm yer, yurd adlarında (Qıpçaq kəndi – Qax rayo-

nunda, Ərəb-Şamlı kəndi – Qəbələ rayonunda, Qaxmuğal kəndi – Qax rayonunda, Bucaq kəndi – Oğuz rayonunda (bax: 152, s.34-40), həm də regiondan toplanmış örnəklərdə də özünü göstərməkdədir.

Tarixdən bəllidir ki, “ta qədim zamanlardan müxtəlif istiqamətli karvan yollarının kəsişdiyi torpaqları özündə birləşdirən Azərbaycan ərazisinin coğrafi mövqeyi bu yerlərin əsrlər boyu köçəri tayfa və xalqların hücumuna məruz qalmasına səbəb olmuşdu. Aylar, illər, əsrlər biri digərini əvəz etmiş, müxtəlif dilli, ləhcəli yaxın-uzaq tayfa və xalqlar hərə bir məqsədlə yurdumuza gəlmiş, əksəriyyəti istədiyini əldə edəndən sonra geri öz elinə qayıtmış, bir qismi isə Azərbaycan torpağını məskən seçərək yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmış, buralarda kök salmışdı. Çox qədim zamanlardan davam edən bu proseslər Azərbaycanın uzun əsrlər boyu mürəkkəb etnik tərkibini və mədəni simasını müəyyənləşdirmişdir” (38, s.25-26). Bu tarixi təlatümlər Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, digər xalqlardan və etnik qruplardan da yan keçməmişdir.

Məlum olduğu kimi, milli münasibətlərin tənzimlənməsi prosesində ən zəif halqa milli və dini məsələlər hesab olunur. Ona görə də kənar qüvvələr tarixən insanların dini inanclarını əllərindən almağa, onu zorla dəyişdirməyə çalışmış, bəzən qismən də olsa, buna müvəffəq ola bilməmişlər. Bu da onların həyat tərzinə öz güclü təsirini göstərmişdir. Məsələn, “Gel tayfalarının qədim dini inancları, erkən orta əsrlərdə digər alban tayfaları kimi onların arasında xristianlığın yayılması və hakim dini ideologiyaya çevrilməsi, xristian monofizit (antixalkidon) və diofizit (xalkidon) məzhəbləri arasında mübarizə, habelə islam dininin qəbulu, XIX əsrin ortalarında pravoslav məzhəbli Rusiyanın Qafqazda möhkəmlənməsi ilə əlaqədar ingiloyların yenidən xristianlaşdırılması bu etnosun tarixi taleyində dərin iz buraxmışdır” (85, s.213).

Fikrimizi daha aydın ifadə edə bilmək üçün dini zorakılıqla bağlı tarixi faktlara bir qədər də dərinə nəzər salaq.

“Rusiya hökuməti Zaqatala dairəsinin ingiloy əhalisinin pravoslavlığı qəbul etməsini sürətləndirmək üçün tezliklə ingiloy

kəndlərində pravoslav kilsələri tikməyə başladı. Özü də bu kilsələr bəzən etnik və dini mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq, hətta islamı qəbul etmiş əhalinin kütləvi ziyarət yerlərində, habelə **yerli əhalinin ən qədim inanc yerlərinin – Ay məbədlərinin olduğu yerlərdə** inşa edilirdi... Tikilən kilsələr içində ən mühümü Kürmük kilsəsi¹dir ki, ...qədim monastırın (qədim Alban monastırının) xarabalıqları üzərində tikilir. Bu monastır bu günə kimi, hətta müsəlman ingiloyların da böyük hörmət və ehtiramla yanaşdıqları müqəddəs yerdir” (130, s.7-14).

Lakin dini baxımdan aparılan bu zorakılıqlara, yəni düşmən qüvvələrin bölgə əhalisinin qədim abidələrinə özlərinin yeni damğalarını vurmalarına baxmayaraq, abidələrin istər memarlıq üslubu, istərsə də arxeoloji faktlar bu abidələrin bölgə əhalisinin qədim, əski inanc yerlərinin bariz nümunəsi olduğunu sübuta yetirir: “Xristianlığın yayılmasının ilk illərində, əsasən daha qədim məbədlər yenidən qurulurdu. Azərbaycanın Qəbələ, Qax və Zaqatala bölgələrindəki **nadir dairəvi məbədlər** bu tarixi gerçəkliyin parlaq təsdiqidir. Qəbələ bölgəsinin Böyük Əmili kəndi yaxınlığındakı Kilsədəğda Mitra (*Günəş – kursiv bizimdir*) Allahı (Mitra², cəngavər köçürilərin və dinc əkinçilərin Allahı idi) məbədi³ mərkəzi gümbəzli, ikiyaruslu kompozisiyaya malik olan abidədir” (38; səh:139-140).

¹ Bir zamanlar XVIII-XIX əsrlərə aid edilən Kürmük məbədinin içərisində qazıntı işləri aparılarkən iki qəbir tapılıb. Qəbirlərdən biri müsəlman, digəri xristian qəbri olub. Bu səbəbdən də hər iki dinin təmsilçiləri buraya ibadətə gəlir (bax: 251).

² Hind mədəniyyətində 1) gündüz günəşi; 2) sədaqət və dostluq tanrısı (bax: 235).

³ “Qəbələ rayonunun Böyük Əmili kəndində məşhur abidə - IV-V əsrlərə aid “Kilsədəğ” məbədi mövcuddur. Qədim Mitra məbədinin özülləri üstündə inşa edilmiş bu məbəd Kilsə dağda Mitra Tanrısı məbədi mərkəzi gümbəzli, ikiyaruslu kompozisiyaya malik olan abidədir. Məbədin divarının xarici səthi qeyri-bərabər tərəfli 12 guşəli formada, daxili səthi isə 10,4 m-lik silindr şəklində həll edilib. İkinci daxili dairə 8 sütun üçün stilobat (sütunlar üçün özü) rolunu oynayır. Həmin sütunlar gümbəzli ikinci yarusun barabanını (**gümbəzli dairə səmanın – Mitranın rəmzi idi**) saxlayır. Şərq fəsadı səmtində simmetrik surətdə yerləşmiş, plan baxımından dairəvi olan iki otaq – Mitra Tanrısının göstərilmiş iki mənasını nəzərə çatdıran səcdəgahlar var” (bax: 238).

Bizim də tərəfdarı olduğumuz belə bir nəzəri mülahizəni mütləq şəkildə qeyd etmək istəyirik ki, dilindən, dinindən və irqindən asılı olmayaraq bütün insanlar tərəfindən eyni “gerçəklik vahidləri eyni dərkətmə üsulu, aktları və fazaları ilə mənimsənilir, onlara uyğun birinci sıra gerçəklik elementi və intellekt obrazlarından ibarət natamam kodlar yaranır və əsas yaddaşa qeyd olunur” (71, s.103). Nəticə etibarilə bu kimi faktlar müxtəlif toplumlarda bənzər dünyagörüşlərinin, bənzər təsəvvürlərin, inancların və simvolların yaranmasına səbəb olur. Müqayisə üçün azərbaycanlılarla dünya xalqlarının Günəşlə – Günəş Tanrısı ilə bağlı inanclarına nəzər yetirək.

“Əski hind mifologiyasında dünyanın yaradılışını Günəşlə əlaqələndirirdilər... Amerika Qızıldərililəri günəşlə bağlı inanclara sahibdirlər... Başlarına günəşi təmsil edən tac taxan Roma imperatorları Günəş Tanrısının yer üzərindəki təmsilçisi olaraq qəbul edilirdi... Bu inanc o qədər güclü olmuşdür ki, hətta romalılar həftənin bir gününü Mitranın şərəfinə “Sunday” (Sun – günəş, day – gün) adlandırdılar. Mitraçılar Günəş Tanrısının yüksəlişini anmaq üçün “Mizd” adı verilən üzərində “Mitra Xaçı” qabartmalı günəş şəklinə çörək yeyərlərdi” (bax: 253).

Göründüyü kimi, Günəşin bir Tanrı kimi qəbul olunması və Günəş Tanrısına sitayiş, demək olar ki, bütün qədim xalqlarda müşahidə olunur, başqa sözlə desək, Günəş simvolu bütün sivilizasiyalarda başlıca yer tutan inanclardan biri olmuşdür.

Bu tədqiqat çərçivəsində araşdırmaya cəlb olunan Zaqatala, Qax və Balakən, eləcə də Şəki, Oğuz, Qəbələ rayonları və həmin rayonların, bir qayda olaraq ucqar dağ kəndlərində bu günlərdə belə süddən, undan və şəkər tozundan bişirilən maxara adlı şirniyyat növü məhz günəşi simvolizə edir.

Biz bu fikridəyik ki, müxtəlif xalqların və millətlərin dilində nostratik köklər, yəni forma və mənaca eyni və ya bənzər söz kökləri olduğu kimi, istər yanaşı yaşayan qonşu xalqların, istərsə də heç bir fiziki təması olmadığı düşünülən fərqli sivilizasiyaların düşüncə və təfəkkür modellərində də bənzər simvollar və bu simvollarla bağlı bənzər anlayış, kateqoriya və təsəvvürlər vardır. Biz

bu fikirdəyik ki, dünyanın müxtəlif yerlərində Günəş və onun simvolları ilə bağlı özünü göstərən bu modellər bütün bəşəriyyət üçün eyni kökdən gəldiyini düşündüyümüz ortaq inanclara söykənir.

Günəşin və Ayın Azərbaycanın müxtəlif regionlarında, xüsusilə də Şəki-Zaqatala bölgəsində sitayiş obyektinin olması göstərən bir sıra tarixi faktları nəzərdən keçirmək yerinə düşər:

“Zaqatala rayonunda Mamrux kəndi yaxınlığında **Günəş və Ay Allahları şərəfinə tikilmiş 2-ci dairəvi məbəd** “Zaqatala rayonunun Güllük kəndindən 5-6 km aralı Armaiti dağında Pəri qala V-VI əsrlərə aid məbədin, o cümlədən Əliabad qəsəbəsində Pəri qala adlanan digər məbədin mövcudluğu gəllər arasında da Ay-Selenaya sitayiş olduğunu sübut edir. **“Pəri qala” adlanan bu məbədlərin ilk öncə Ay-Selenaya sitayişlə əlaqədar yaranmış olduğunu ehtimal etmək olar.** Sonralar atəşpərəstliyin hakim olması ilə əlaqədar olaraq bu məbədlər od məbədlərinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə ingiloylarda Günəşə, Aya, Göyə inamlar qalmaqdadır (*əslində bu, bütün bölgə əhalisi üçün xarakterikdir – kursiv bizimdir*)” (bax: 85).

“Balakən-Zaqatala bölgəsindəki tarixi abidələrin - xüsusilə qismən salamat qalmış “Cicixana məbədi” ilə “Nur kilsəsi¹”nin müqayisəli təhlili göstərir ki, “Cicixana məbədi” **əvvəllər atəşpərəst məbədi olub, sonra isə kilsəyə çevrilib.** Bu məbəd xristianlığın ilk dövrünə aiddir” (131, s.103).

“Qax rayonunun Ləkit kəndi yaxınlığında inşaat texnikası üsullarına görə VI əsrə aid edilən alban məbədi, təxminən V – VI yüzilliyə aid edilən Ləkit **dairəvi xristian məbədi**, Ləkitdən bir neçə kilometr aralıda Qoduqlu² kəndində Yeddi kilsə¹ sitayiş yeri tikilisi qalmışdır” (38, s.139-140).

¹ “Balakən rayonunun Talalar kəndində yerləşən bu məbəd xristianlıqdan əvvəlki dövrə təsadüf edir. Antik yunan coğrafiyaşünası Strabon yazır ki, bu ərazidə daha çox Ay ilahəsi Selenaya sitayiş olunur. Məbədin ətrafında tapılmış saxsı nümunələri üzərində Ay və Günəş təsvirləri vardır. Bu məbədin əvvəllər göy cisimlərinə tapınanların məbədi olduğunu sübut edir” (bax: 250).

² Qax rayonunun Ləkit Kötüklü kəndi nəzərdə tutulur

Ay ilahəsi Selenaya sitayişin simvolu olan “I-V əsrlərə aid Şəki Kış məbədi nəinki Qafqaz Albaniyasında (Azərbaycanda), eləcə də bütün Qafqazda təxminən iki min il bundan əvvəl xristianlığın başlandığını simvollaşdıran tarixi abidədir.

Rəvayətə görə, İsa Məsih dostu Yakov Yeliseyi buraya – Uti vilayətinin Kış kəndinə göndərir və o, burada kilsə inşa etdirir. Bu kilsə Qafqazda və bütün Şərqdə ilk kilsə olur. Buna görə də Kış kilsəsi “Şərqi Kilsələrinin Anası” adını alır. Kilsənin xristianlıqdan daha əvvəlki dövrə aid olmasını məbəddəki **keçi² məzarı** və **xristianlıq üçün səciyyəvi olmayan dəfn üslubu** sübut edir.

Yerli əhali İslamı qəbul etdikdən sonra da məbəd öz müqəddəsliyini itirməmişdir. Bu günün özündə belə yerli əhali məbədi müqəddəs pir kimi ziyarət edir” (bax: 250).

Bütün bu faktlar bir daha sübut edir ki, Azərbaycanın müxtəlif regionlarında, xüsusilə də tədqiqata cəlb olunan bölgədə Xristian və İslam dinlərinin populyarlıq qazanmasından çox-çox əvvəl çoxsaylı Günəş məbədləri və Atəşpərəstlik dininin müxtəlif

¹ “Əhali arasında Yeddi kilsə monastr kompleksi ilə bağlı bir sıra əfsanələr doluşmaqdadır. Bu əfsanələrdən birinə görə bu məbəddə vaxtilə Atillanın dörd nəvəsi Romalılardan gizlənmişdir ki, məbədin ətrafındakı qala divarları da məhz onları qorumaq üçün inşa olunmuşdur. Əfsanənin digər versiyasında isə məbəd ərazisində Atillanın nəvələrinin dəfn olunduğu və monastrın onların xatirələrini əbədiləşdirmək məqsədilə inşa olunduğu qeyd olunur. Lakin bu əfsanələrin həqiqət olduğunu təsdiqləyən heç bir yazılı mənbə yoxdur” (bax: 250).

² Şəkiddə başqa bir abidə yerində - Fəzıl nekropolunda “4 cür dəfn üsulu özünü göstərir. Balaca qəbirdəki öküz, at, keçi, qoyun, it, pişik və s. qalıqları mifoloji təsəvvürləri əks etdirir. Qədim Misirdə pişik günəşin rəmzi sayılırdı. Bu labirintdə dünyada analoqu olmayan iki büt – ata-ana tapıntısı vardır. (Arxeoloq Saleh Qaziyevin Qəbələdə apardığı arxeoloji qazıntı zamanı bir qəbirdən də daşdan qayrılmış insan fükuru tapılmışdır (114; s.86) - kursiv bizimdir) Kişi bütünün sinəsində it fükuru vardır ki, bu it də qədim ilahlardan sayılır. Bu e.ə. II minilliyin ortalarına aid edilir. Başqa abidədən daha sonra faşistlərin də simvolu kimi qəbul edilən svastikalı (svastika dünya modeli olub, **günəşi və taleyi simvolizə edir**) qab tapılmışdır” (bax: 250). “Svastikanın kökü Arilərə gedib çıxır. Yalnız hind sivilizasiyasında deyil, Misir, Çin, Yunanıstan və başqa fərqli ərazilərdə aparılan arxeoloji qazıntı zamanı da bu simvola rast gəlinmişdir” (bax: 240).

abidələri mövcud olmuşdur. Əslində Atəşpərəstlik ilə Günəşə sitayiş arasında müəyyən bənzərlik vardır. Hətta belə də demək olar ki, Atəşpərəstlik Günəşə sitayişin təzahür formalarından biri, yəni onun rəsmi din statusu qazanmış, özünəməxsus qayda və ritualları olan təzahür şəkillərindən biridir. Çünki günəş ən böyük atəş olduğu kimi, atəş də Günəşin yer üzərindəki ən bariz əlaməti, simvoludur. Günəşə sitayişin atəş simvolundan başqa bir sıra totemləri də mövcuddur. Bu totemlərin ən başlıcası və yaygın nümunəsinin keçisi olduğu müxtəlif müəlliflər tərəfindən qeyd edilir, məsələn, professor İlham Rəhimli “Azərbaycan teatr tarixi” kitabında qeyd edir ki, “**Keçi**, qədim zamanlarda Günəş Tanrısının yerdəki totemi sayılıb, zaman keçdikcə real obraz kimi əsəti və mərasim oyunlarının iştirakçısına çevrilmişdir...” (166; səh.4).

Bəzi müəlliflərsə, sitayiş obyektinə çevrilmiş obyektləri, canlı varlıqları və cansız nəsneləri bir-biri ilə əlaqələndirmədən, müstəqil totemlər kimi təqdim edirlər, məsələn: “Şumerlərdə də **keçi**¹ başlıca inamlardan olmuşdur... Bir çox əski xalqlar, o sıradan türk xalqları aya, günəşə, keçiyə, balığa tapınmışlar... Keçi məhsuldarlığın bölgəsi, emblemi sayılırmış... Keçinin ölümü (qurban kəsmək) təbiətin ölümü və dirilməsi demək idi” (177, s.35-37).

Biz belə bir fikir irəli sürmüşük ki, real həyatın bəzi faktları və varlıqları dini düşüncə çərçivəsində ilahlaşaraq totemə çevrilir, bədii düşüncə çərçivəsində isə rəmzləşir və simvollar yaradır. Akademiyanın müxbir üzvü Muxtar İmanov öz mülahizələri ilə sanki bizim bu fikrimizə birbaşa dəstək verir “...sayaçı sözlərində təkənin (sürünün qabağında gedən **erkək keçinin**) ön plana keçməsi onun məhsuldarlıq simvolu olmasından xəbər verir” (129, s.25). Bu fikir bizim fikrimizin bir növ məntiqi davamıdır. Belə ki, “keçinin ... məhsuldarlıq simvolu olması” real həyat varlığının simvollaşmadan öncə totemləşmiş olduğunu da təsdiq

¹ “...Babilistan-Assuriya xalqlarında ən çox **keçi** (keçi həm də türklərdə bu missiyanı daşıyır) günəşin və məhsuldarlığın simvoludur” (bax: 247).

edir. Bu da bir həqiqətdir ki, totemləşməyən varlıq, heç bir zaman simvola çevrilə bilməzdi.

Keçi (kosa) Novruz bayramının atributlarından biridir və məhsuldarlığın, bərəkətin simvoludur. Novruz bayramı, Novruz adət-ənənələri bütün Azərbaycan xalqına məxsus olan mənəvi sərəvətimizdir. F.e.d. Seyfəddin Rzasoy muğanlılarda Novruz şənliyindən bəhs edərkən Novruz bayramının hansı din və dini-mifoloji dünyagörüşlərini özündə birləşdirdiyini belə qeyd etmişdir: “1) qədim türklərin şamanizm dünyagörüşü; 2) qədim və erkən orta əsr türklərinin Tanrıçılıq dini; 3) qədim Azərbaycan və İran xalqlarının zərdüştilik dini; 4) islam dini və onun müxtəlif təriqət və məzhəbləri; 5) xristian türk xalqlarının simasında xristianlıq dini; 6) iudaist türk xalqlarının simasında musəvilik – iudaizm dini; 7) iki milyona yaxın buddist türklərin simasında buddizm dini və s. Novruz bayramı müxtəlif etnos və xalqları vahid mədəniyyət fenomeni ətrafında birləşdirməklə xalqlararası harmoniya modeli kimi çıxış edir” (167; səh 25).

F.e.d. S.Rzasoyun məqsədi bu mərhələləri göstərməklə yanaşı, nəinki Novruzun, hətta Azərbaycan xalqının hansı əski dini mərhələlərdən keçdiyini də nəzərə çatdırmaqdır. Məsələ burasındadır ki, bu dini mərhələlərdən nəinki azərbaycanlılar, demək olar ki, bütün dünya xalqları, o cümlədən də tədqiqatımızın obyektini təşkil edən Şəki-Zaqatala regionu sakinləri də keçmişlər. Tarixi araşdırma və faktlar da bunu sübut edir: Tanrıçılıqdan Bütperəstliyə, Bütperəstlikdən Zərdüştiliyə, Zərdüştilikdən Xristianlığa, Xristianlıqdan İslama keçid.

İndi isə bu inancların canlı şahidi olan tarixi abidələrimizə əsaslanaraq fikrimizi aydınlaşdırmağa çalışaq.

Oğuz rayonunda şəhərin mərkəzində Oğuz alban məbədi vardır. Hazırda bu məbədin binasında tarix-diyarşünaslıq muzeyi fəaliyyət göstərir. Məbədin başında vaxtilə bərabər tərəfli kənarlarından günəş şüasını əks etdirən xəttlərlə əhatə olunan alban xaçı

mövcud olmuşdur¹. Bərabər tərəfli xaçlar haqqında müxtəlif fikirlər söylənilir. “Xaç simvolu xristianlıqdan daha qədimdir. ...bərabər tərəfli xaç dörd elementi və ya dörd istiqaməti və küləyi simvollaşdırır. Hind fəlsəfəsində ... 4 qolu, 4 kosmik gücü (atəş, su, hava, torpaq) simvollaşdırır” (bax: 239). Başqa bir mənbədə göstərilir ki, “dörd yönü göstərən xaç işarəsi bütünlüyü ifadə edirdi və Ayı təmsil edirdi” (bax: 244).

Oğuz rayonunun Qalasisik düzündə yerləşən təxminən V – VI əsrlərə aid edilən Müqəddəs Yelisey bazilika² vardır (digər bir bazilika³ isə Qax rayonunun Qum kəndində mövcuddur, V-VI əsrlərə aid olunduğu güman edilir, alban məbədidir).

“...Məbəd... Qayabaşı⁴ kəndinin cənub-qərbində Əlicançayın⁵ şərq sahilindəki yüksəklikdə yerləşir. Yerli əhali bu yüksəkliyə Qalatap⁶ deyir... **Tikinti sahəsinin dairəvi formada olması burada yerləşən abidənin də dairəvi olduğunu söyləməyə imkan verir**” (117, s.69-70).

Şəki-Zaqatala bölgəsi müxtəlif dillərin və dinlərin birləşməsi ilə yanaşı yaşadığı regiondur. Burada müxtəlif inancların göstəricisi olan abidələrimiz vardır və bu abidələr tarixi izlərimiz kimi region

¹ Bu məlumatı bizə verən tarix-diyarşünaslıq muzeyinin direktoru tarixçi-araşdırmaçı Arizə Xudiyevaya təşəkkürlərimizi bildiririk.

² Latın dilində “bazilevs” - hökmdarın evi mənasını verir. Adətən dini əhəmiyyəti olmayan, sadəcə toplanma funksiyası daşıyan dini tikililər üçün istifadə olunan memarlıq planı. Bazilikalər əsasən xristianlıq və orta əsrlər memarlığında istifadə olunmuşdur. İçərisində altar (qurbangah – kursiv bizimdir) vardır (bax: 236).

³ Bu abidə Moisey Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” əsərində adını qeyd etdiyi Qomensk yaşayış məskənində inşa edilmiş məbədlə eyniləşdirilir. Onun fəlstinli xristian missioneri Yeliseyin atəşpərəstlər tərəfindən öldürüldüyü yerdə Alban çarı III Mömin Vaçaqanın göstərişi ilə tikildiyi ehtimal olunur (bax: 251).

⁴ Bu kənd F.V.Qədirovun “Azərbaycan şimal müdafiə istehkamları (səbiq Qəbələ mahalının V – XIV əsr abidələri əsasında)” kitabında (s.69) səhvən Vartaşen (indiki Oğuz rayonu) rayonunun kəndi kimi getmişdir. Əslində bu kənd Şəki rayonuna aiddir.

⁵ Oğuz rayonunda çay

⁶ Tap – “Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində “düzənlikdə yüksəklik, təpə; su çıxmayan düz yer; dağ döşündə düzənlik, dağ düzənliyi; ətrafı dərə və yağınla əhatə olunmuş düz sahə” mənalarında işlədilir (64, s.77-78).

xalqlarının həyatının hər bir sahəsində özünü göstərməkdədir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu bölgədə istər məbədlər, istər kilsələr, istərsə də məscidlər bu dinlərə sitayişin bariz göstəricisidir. Maddi mədəniyyət abidələrimiz həm də insanların lap qədimdən dostluq münasibətlərini özündə əks etdirir.

“Tarixən Günəşə, Aya sitayiş¹ edən udilər Albaniyanın başqa sakinləri kimi IV əsrin əvvəllərində Suriyadan keçmiş monofizit məzhəbli xristianlığı qəbul etmişlər. VII əsrdə Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğalı ilə əlaqədar olaraq ölkədə yeni din – islam dini meydana gəldi. Lakin yerli əhalinin bir hissəsi, o cümlədən udilərin dağlıq ərəzilərdə məskunlaşan hissəsi islam dinini qəbul etməyib, xristianlıqlarını qoruyub saxlamışlar” (52, s.211). “Udilər yeganə aborigen Azərbaycan xalqlarındandır ki, İslam dinini qəbul etməmişdir” (53; səh: 14). “1836-cı ildən qriqoryan təriqətini qəbul etdikləri üçün bu cəhəti nəzərə alan bəzi müəlliflər udiləri səhvən erməni saymışlar” (52, s.50).

Müəllif bu fikri qeyd etdikdən sonra hansı müəlliflərin məhz bu yanlışlıqlara yol verdiyini ətraflı şəkildə göstərərək udilərin ermənilərə qətiyyənlə aidliyi olmadığını sübuta yetirməyə çalışmışdır (52; səh: 50-51): “...Xristian dinini saxlamış oldular. Bundan istifadə edən erməni kilsəsi tədricən udilərin qriqoryanlaşdırılması prosesinə başladı... udilərin hansı qədim dinə mənsub olması sualına cavab verməklə biz Azərbaycanın və ümumilikdə isə Qafqazın köklü əhalisi ilə ermənilərin heç bir əlaqəsi olmaması faktını da açıqlamış olur” (52, s. 419).

Müəllif udilərdən bəhs edərək qeyd edirdi ki, udilər məcburi şəkildə xristianlaşdırılmasına baxmayaraq, öz əski inanclarına etiqad etməkdə davam edirdilər. “Hətta xristianlığı qəbul edəndən sonra belə udilər özlərinin bütperəst etiqadlarının baş səcdəgahı olan Aya sitayışı davam etdirirdilər. Xristian udilər indi də qədim dualarını oxuyarkən çox vaxt üzlerini Aya tərəf çevirirlər” (53, s.223).

¹ Əslində bu inanc bütün bölgə əhalisinə aiddir .

Alban-Udi Xristian Dini İcmasının sədri Robert Mobili “Udilər: dil, din və etnoqrafiya kitabında udilərin Ayla bağlı inanclarını aşağıdakı kimi əsaslandırır: “İndinin özündə də xristian udilər çox vaxt öz dualarını Aya ünvanlayırlar. Təsədüfi deyil ki, bu müqəddəsliyin Alban-Udi dilindəki adını “Xaş” xaçın adı və simvolu ilə əlaqələndirirlər. Udi dilində “xaşdesun”, “pul xaş” terminləri “xaç çəkmək” mənasında bu gün də işlədilir... kənddən kənardə müqəddəs yerlərə gedirdilər. Müqəddəs Yelisey kilsəsi, Müqəddəs Georgi ocağı, Komrat ocağı, Çotari ocağı¹, Yalovlu təpə ocağı, Bulun ocağı”; onların odla (ocaqla) əlaqəsi həmin adların etimologiyasından başqa formalarında da öz əksini tapır – yəni daş yığını və üzərində şam. Fakt olaraq Ocağın sakral rolu kilsələrdən daha üstün olub” (213, s.23).

Çox hörmətli Robert Mobili “xaç” sözünü udi dilindəki “xaş” sözü ilə bağlayır. Bizcə, bunu belə başa düşmək lazımdır ki, udi dilində işlənən “xaş” sözü və bu sözün iştirakı ilə işlənən “xaşdesun”, “pul xaş” və buna bənzər digər ifadələrdəki bu söz udi dilinə məhz Azərbaycan dilindən keçmişdir. Çünki bunun əksini təsəvvür etmək belə mümkün deyil. Belə ki, hal-hazırda təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Türk dünyasında, yəni Türkiyə, Özbək, Qazax, Qırğız türkcələrində də xaç mənasında məhz “xaç”, “haç” sözləri və ya onun müxtəlif fonetik variantları işlədilir. Əgər bir anlığa düşünsək ki, bu söz yaxın təmas nəticəsində Azərbaycan dilinə udi dilindən keçmişdir, o halda ortaya belə bir cavabsız sual çıxar: Bəs bu söz Türkiyə, Özbək, Qazax, Qırğız türkcələrinə necə daxil olmuşdur? Bizcə, “xaç” sözünün ilkin variantı “haç” şəklində olub “haça” sözündən əmələ gəlmişdir. Yəni “haça” sözündəki “a” saitinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Sifət bildirən sözlərdə son saitin düşməsi ilə isim əmələ gəlməsi və ya isimlərə müvafiq sait artırmaqla sifətin əmələ gəlməsi türk dilləri üçün xarakterik bir haldır. Bizcə, artıq qeyd etdiyimiz kimi “xaç” sözü bu gün də dilimizdə işlənməkdə olan “haça” sözü əsasında formalaşmışdır. Məlum olduğu kimi, haça

¹ Bu məbəd hazırda fəaliyyət göstərən yeganə alban xristian məbədidir.

ağacın budaqlarının gövdəsinə birləşdiyi hissəyə deyilir. İstər iki, istər üç, istərsə də daha çox saylı budağın gövdəyə birləşməsi isə mahiyyətdə heç nəyi dəyişmir və buna da haça deyilir. Bu səbəbdən də “xaç” sözünün “haça” sözündən əmələ gəldiyini düşünmək daha doğru və məntiqlidir.

Müasir türk dilində “xaç” mənasında məhz “haç” sözü işlənir. Yəni Türkiyə türkləri bu gün də “xaç” məqamında “haç” sözünü işlədirlər. Bu da söylədiyimiz fikrin, yəni “xaç” sözünün “haça” sözündən əmələ gəldiyini bir daha sübut edir.

Tədqiqatçı – araşdırmaçı Araz Qurbanov da xaçın Tenqri, Humay rəmzi, haça, açə, aşə, sarakay, haç, xaç, aşamay, elşən - kosmoqonik (kainatın, dünyanın yaranışı) və dini inanclarla əlaqəli olduğunu qeyd etmişdir (123, s.94).

Oğuz rayonunda Aya baxanda salavat çəkmək adəti günü bu gün də gündəmdədir. Müəyyən mənada bu inam sadəcə milli sərhədləri deyil, regional sərhədləri də aşmışdır. Yəni Oğuz rayonunda milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün bölgə əhalisinin Aya, Günəşə inamı bu gün hələ də güclü olduğu kimi, həmin inamın izlərinə Azərbaycanın Qərb rayonlarında, xüsusilə də Tovuz rayonunun Bozalqanlı, Girzan, Qaraxanlı kəndlərində günü bu gün də rast gəlmək mümkündür. Həmin kəndlərdə təzə doğmuş ayı görən ağsaqqallar və ağbirçəklər “Ay, bizi də təzələ” deyərək dua edirlər.

“Teleut türklərində bir əfsanədə “Ay quzeyin (şimalın), günəş isə güneyin (cənubun) simvolu idi.” Bu inanc göyün üst qatında duran “Göy qartalı”nın duruşuna görə yaranmışdı. Söyləndiyinə görə bu qartalın sol qanadı ayı, sağ qanadı günəşi örtürdü. Bu duruma görə **qartalın başı şərqə baxmalı idi**. Bu duruş Türk mifologiyasına uyğun istiqamət idi. Bu əfsanəyə görə Ay qaranlıq və gecələr diyarı olan quzeyin, günəş isə aydınlığın hökm sürdüyü və gündüzlər diyarı olan güneyin simvolu idi... Göytürklər yönlerini təyin edərkən üzlərini şərqə, yəni günəşin doğduğu istiqamətə döndərərlərdi. Altay bölgəsində yaşayan Türk şamanlarının qapıları da daima şərqə doğru açılırdı. Halbuki normal olaraq Türk xalqları günəşi görə bilmək üçün qapılarını cənuba açardılar. Gö-

rünür ki, dini və mənəvi vəzifəsi olan şaman bu qaydanı pozur, əski din normalarına əməl edirdi. “Oğuz dastanı”nda sabaha, danın ağarmasına, gün çıxmasına böyük bir önəm verilmişdi. Bütün həyat, o gün və günəşlə başlayırdı. Günəş batdıqdan sonra isə hər şey dayanırdı. Yakut Türklərinin, Altay Türklərinin yaradılış dastanlarında “Cənnət ilə Həyat Ağacı da şərq bölgəsində tapılırdı” (bax: 245).

Əski inanclara sahib insanlar günü bu gün də evlərini tikərkən üzü şərqə doğru tikirlər. Günəş həm də insanlara sağlamlıq bəxş etmişdir. Günəş şüaları D vitaminidir. Atalar əbəs yerə deməyib ki, “Günəş girməyən evə həkim girər”.

Tarixçi-araşdırmaçı Arizə Xudiyeva¹nin qeyd etdiyinə görə, rayon daxilində mövcud olan bəzi abidələrin tarixi bir qədər sonrakı dövrlərə təsadüf etdiyinə görə alban abidələri üçün xarakterik olan bəzi xüsusiyyətlər bu abidələrdə özünü göstərmir. A.Xudiyeva qeyd edir ki, **Oğuz rayonunun Qarabulaq kəndində mövcud olan alban məbədinin həm giriş, həm də çıxış üçün istifadə olunan tək bir qapısı vardır ki, bu qapı da məhz şərqə doğru açılır.** Bu kimi faktlar əski insanların əski inanclarına əsaslanır.

Bu qədər əski inancları özündə əks etdirən abidələrimiz həm zəngin memarlıq üslubuna görə, həm də tarixi dəyərinə görə həmişə diqqət mərkəzində olmuş, bu səbəbdən də başqalarının diqqətini özünə cəlb etmişdir. Məsələn burasındadır ki, nəinki abidələrimizi, hətta ölkəmizin vətəndaşı olan bəzi xalqların və etnik qrupların nümayəndələrini belə qonşularımız tərəfindən özünü-küləşdirmək cəhdləri olmuşdur.

Məsələn, “1979-cu ildə Tbilisidə gürcü alimi İlya Adamiya özünün “Gürcüstanın xalq memarlığı (“Saingilo”)” kitabını nəşr etdirmişdir. Müəllif tərəfindən Azərbaycanın bir neçə qədim abidəsi, eləcə də V əsrin yadigarı olan Qum məbədi, Güllük – Közbarax kəndləri yaxınlığındakı Pəri qalası (bu abidəni gürcü çarı Tamaranın adı ilə də bağlamağa çalışır), Ləkit və Kürmük məbədi-

¹ Oğuz rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin direktoru

lərini və s. gürcü memarlığının nümunəsi kimi təqdim edilmişdir (98, s.182).

Abidələrimizi gürcü abidəsi kimi təqdim edən gürcülər ingiloyları da gürcü hesab edirlər. İngiloyları gürcü hesab edənlərə tarixçilərimizin cavabı kifayət qədər elmi və kəskindir:

“...əsası ingiloy adlanan əhali qrupu heç də gürcüdən dönmə və ya törəmə konfessional əhali qrupu deyil, qədim Alban soy kökünə bağlı olan müstəqil etnosdur” (85, s. 58).

Yaxud da: “Din və dil mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq bölgədə yaşayan bütün ingiloyların mənşəcə bir kökdən olmasını, onların azərbaycanlılarla sıx bağlı olduqlarını etnoqrafik, toponomik faktlar da sübut edir. Bölgədəki yaşayış evləri, milli geyimlər və yeməklər, əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatı, ailə-məişət münasibətləri, mənəvi mədəniyyətin elə bir məsələsi yoxdur ki, ümumi cəhətlər, eyniyyət müşahidə olunmasın” (104, s.35).

Elə bu səbəbdəndir ki, mərhum professor Q.Cavadov da QƏXTMT (SMOMPK) adlı məcmuədə əvvəlcə A.F.Plotto tərəfindən ingiloylar haqqındakı məqaləni nəzərə çatdırmış və ona münasibət bildirərək ingiloyların gürcü hesab olunmasını təəssüflə qeyd etmiş və bildirmişdir ki, ingiloyların gürcülərə heç bir dəxli yoxdur¹.

Şəki Zona Elmi Mərkəzi “Folklor laboratoriyası”nın aparıcı elmi işçisi, fəlsəfə doktoru və folklor bilicisi olan Əli Süleymanovun topladığı bir lətifə² nümunəsi, müəyyən mənada, bu kimi fikirlərə də aid edilə bilər. Lətifənin məzmunu belədir: Kişmişin bol və ucuz vaxtında bir kişi bazara gedib bir torba kişmiş alır. Kişi kişmiş gündə üç dəfə az-az, dənə-dənə yeyirmiş. Aradan çox keçməmiş kişi bir də torbanın qoyulduğu yerə gələndə görür ki, torba yoxa çıxıb. Kişi çox pərt olur. Başlayır deyinməyə. Kişinin sonsuz deyinməyini gören arvad deyir: “Ay kişi, nə özünü öldürürsən? Kişmişdir də. Alarsan, yeyərsən”. Kişi deyir: “Arvad,

¹ *Bax: 52; s.52*

² *Bu nümunə Ə.Süleymanovun “Babaların hikmət xəzinəsi (Milli azlıqların folkloru) Şəki-Balakən bölgəsi” kitabında və bir sıra digər məcmuələrdə özünə yer almışdır.*

mən kişmiş torbasının itməsinə yanmıram, ey! Yanıram ki, mənim dənə-dənə yediyim kişmiş oğru xaşma ilə yeyəcək”.

Doğrudan da, əgər bu gün mənəvi və maddi sərvətimizə, bu sərvətimizin tərkib hissəsi olan milli varlığımıza, milli mənsubiyyətimizə sahib çıxmasaq, onlara yad əllər uzanacaq və artıq onlar bizimki olmayacaqdır. İstər tarixi abidələr, istərsə də bölgə əhalisinin yaratdığı söz örnəkləri birmənalı şəkildə sübut edir ki, onlar bu torpağın, bu yurdun daimi sakini, aborigen xalqdır.

İstər millət, xalq və etnik qrupların, istərsə də onların dilinin yaranması, formalaşması ilə bağlı müxtəlif fikirlər, az inandırıcı olanlarından başlamış, ən dəqiq sübutlara söykənələrinə qədər müxtəlif əfsanələr, rəvayətlər, təxminlər, elmi fərziyyələr, nəzəriyyələr və faktiki dil materiallarına əsaslanan elmi mülahizələr şəklində müxtəlif mənbə və elmi araşdırmalarda qeyd olunmaqdadır.

Monoqrafiya başlıca olaraq folklor materiallarına əsaslandığına görə müxtəlif folklor janrlarına aid nümunələrdə bu məsələlərlə bağlı irəli sürülən fikirlərə daha sonra nəzər yetirəcəyik. Burada isə dilin, xüsusilə də Şəki-Zaqatala regionunda yaşayan xalqların və etnik qrupların dillərinin mənşəyi və keçdiyi inkişaf yolu ilə bağlı həmin sahənin ən aparıcı mütəxəssislərinin fikirlərinə nəzər salmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Hər şeydən əvvəl bunu qeyd edək ki, millət etnik baxımdan insan cəmiyyətinin ən inkişaf etmiş ali formasıdır. Milli dillər də millətlə bir yerdə doğulmuş və inkişaf prosesi keçmişdir. Hətta belə bir fikir də söyləmək mümkündür ki, hər bir dil aid olduğu millətlə bərabər ictimai-tarixi formasiyalardan və mərhələlərdən keçir. Ən ilkin cəmiyyət formaları olan tayfa və qəbilələrin dili əksər halda az inkişaf etmiş, yalnız şifahi ünsiyyətə xidmət edən tayfa və ya qəbilə dilləri olur. Belə dillər məişət ehtiyaclarını ödəyəcək qədər leksik vahidlərə və ən bəsit şəkildə ünsiyyəti təmin edəcək qədər qrammatik imkanlara malik olur.

Bu gün, yəni 21-ci əsrdə, dilimizdəki leksik vahidlərin ümumi sayının yüz minlərə, qrammatik qayda və normalarına yüzlərlə olduğu bir zamanda bizim gündəlik həyatımızdakı aktiv lek-

sikonumuz təxminən 5-7 min sözdən ibarətdir. Bu gün sırf məişət həyatı ilə bağlı təxminən 2 minə qədər leksik vahiddən və təxminən 15-25 qrammatik normadan istifadə edirik. O halda belə təxmin etmək olar ki, yalnız məişətlə bağlı istifadə edilən qəbilə və tayfa dillərində sözlərin ümumi sayı heç bir halda 2 mindən, qrammatik norma sayı isə 10-15-dən çox ola bilməzdi. Əgər bu faktı da nəzərə alsaq ki, qəbilə məişətində heç bir texniki vasitə, indiki qədər ev, geyim əşyası və s. olması mümkün deyildi, o halda həmin dillərdəki sözlərin ümumi sayının nə qədər az olduğunu təxmin etmək o qədər də çətin deyil. Cəmiyyətin inkişafının sonrakı mərhələlərində ona paralel olaraq dil də inkişaf etmişdir. Təbii ki, bu mövqə dilin insanların özü tərəfindən yaradılması ideyasına bağlıdır. Bundan fərqli mövqələr də vardır. Yəni dilin hazır şəkildə insanlara kənardan (Allah tərəfindən və ya kosmosdan) hazır şəkildə verildiyini iddia edənlər də vardır. Hər iki halla bağlı belə bir ümumi fərziyyə irəli sürülür ki, “dil bir yerdə yaranıb yer üzünə yayılmışdır”. Amma insanların özlərinin fərqli məkanlarda yaranıb, öz dillərini fərqli şəkildə yaratdıqlarını iddia edənlər də vardır. **Biz şəxsən dillərin monogenez olması, yəni eyni bir kök dildən əmələ gəlməsi ideyasının tərəfdarıyıq.** Bununla belə müxtəlif alim və tədqiqatçıların bu məsələ ilə bağlı irəli sürdükləri fərqli fikir və mülahizələrə nəzər salaq.

“İnsanlar qəbilə birliyindən xalq, sonra isə millət birliyinə keçərkən xarakterik əlamətlər – ümumi dil, etnik mənsubiyyət, ərazi, şüur itirilmir və davamlı xüsusiyyətlər kimi nəsillərdən-nəsillərə ötürülür... Hər bir xalq üçün öz ölkəsinin tarixi keçmişi, keçdiyi inkişaf yolu, mədəniyyəti maraqlıdır. Çünki keçmiş nəsillərin nailiyyətlərini bilmədən yenilərini yaratmaq çətinidir. Əsrlər boyu nəsillərin öz təcrübələrini bir-birilərinə ötürmələri nəticəsində müxtəlif sahələrdə müvəffəqiyyətlər qazanılmışdır. Bu vəziyyət insan cəmiyyətinin bütün dövrlərində qanunauyğun şəkildə davam etmişdir” (252, s. 104-111).

Bir qədər əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, əksər tədqiqatçılar dünya dillərinin eyni bir Ulu dildən yarandığını qəbul edirlər. Həmin tədqiqatçıların bəziləri, insanların Allah tərəfindən yaradıl-

dığını, bəziləri Yer adlı bu planetdə insanların kənardan, yəni kosmosdan gətirildiyini, bəziləri isə insan adlı bioloji varlığın Yer adlı bu planetin konkret bir nöqtəsində tarixi təkamül nəticəsində yarandığını qəbul edirlər. Qeyd edilən hər üç halda bütün müasir dillərin məhz bir qədim və Ulu dilin yaranması ideyası aparıcı rola malik olur. Yəni bu mövqelərdən hər hansı birini qəbul edən alimlər, avtomatik olaraq bunu da qəbul edirlər ki, bütün millətlərin və dillərin kökü birdir.

Elə tədqiqatçılar da vardır ki, onlar insanların eyni vaxtda, tarixi təkamül nəticəsində, amma Yer üzərindəki bir nöqtədə deyil, müxtəlif məkanlarda yarandığını qəbul edirlər. Bu səbəbdən də onlar millətlərin müxtəlif köklərdən, dillərin də müxtəlif Ulu dillərdən yarandığını iddia edirlər. Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan, kökləri alban tarixinə söykənən xalqların və etnik qrupların istər özləri, istərsə də dilləri ilə bağlı günü bu gün də bəzi mübahisəli fikirlər söylənilir. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq:

“Albaniya və albanların tarixi ilə bağlı ziddiyyətli fikirlər çoxdur. Albaniya və albanların tarixi ilə bilavasitə məşğul olan tədqiqatçıların əksəriyyəti (Q.Melikişvili, A.Şanidze, K.Trever, F.Məmmədova və başqaları) ilk dəfə eramızdan əvvəl IV əsrdə baş verən hadisələrlə əlaqədar adları çəkilən albanların Şərqi Qafqaz dilləri ailəsinin Nax-Dağıstan qrupundan olduqlarını irəli sürürlər. Elmdə hakim olan bu rəy konkret alban tayfasının və ya albanların, ya da alban tayfalarından çoxunun türk mənşəli olduqları mülahizəsini müdafiə edən Y.Yusifovun, Q.Qeybullayevin, M.İsmayılovun və başqalarının fikirlərinə ziddir. Y.Yusifov “alban” etnoniminin “Albaniyanın aborijen (yerli) əhalisinin” danışdığı türk dilləri əsasında yarandığını qeyd edirsə də, albanların türk mənşəli olduqlarını bildirən digər tədqiqatçılar (Q.Qeybullayev, M.İsmayılov və başqaları) onların eramızdan əvvəl VII əsrdə saklarla gəldiklərini ehtimal kimi irəli sürür və gümanlarını aşağıdakı faktlarla əsaslandırmağa çalışırlar: mənşəyi əsasən saklarla bağlı Orta Asiya və Qazaxıstan xalqlarında alban adlı tayfanın olması, albanların əsasən sakların məskunlaşdığı ərazilərdə yaşadığını göstərən Alban, Altan toponimlərinin mövcudluğu,

Moisey Kalankatuklunun albanları şimal xalqı kimi qələmə verməsi, Dion Kassinin “mənşəyini massagetlərdən götürən albanlar” ifadəsi və s. (38, s.430).

“Tarix elmləri doktoru, professor Y.Yusifovun fikrincə, e.ə. III minillikdə **Ümumdağıstan kök dili mövcud olmuş və həmin dil tədricən nax və ləzgi dil qruplarına parçalanmışdır**. Ləzgi dil qrupunun parçalanması isə I minillikdə baş vermişdir. Orta əsr qaynaqlarında Dərbənd bölgəsində və Koysu-Samur hövzəsində ləzgi etnosları (ud/ udi/ udin, qel, leq, İpin, cilb, cikb və s.) yad edilir. “Bir ehtimala görə, ümumləzgi kök dilindən əvvəlcə xınalıq dili, sonra arçin və udin dilləri, daha sonra isə buduq, qırız, rutul və saxur dilləri təcrid olunmuşdur” (101, s.349-350).

Göründüyü kimi, insanların və onların dilinin hazır şəkildə kənardan gəlməsi (yəni Allah tərəfindən yaradılması, kosmosdan enməsi) və ya təkamül nəticəsində Yer üzərində konkret bir nöqtədə, yaxud da paralel şəkildə müxtəlif nöqtələrdə yaranması ideyası müxtəlif fikirlərin irəli sürülməsinə əsas verir. Bu fikir və mülahizələrdən hansının düzgün, hansının yanlış olduğunu söyləmək olduqca çətinidir. Çünki bütün bu mülahizə və fikirlərin tərəfdarları öz mövqelərinin düzgün olduğunu sübut etmək üçün çoxsaylı dəlillər təqdim edirlər. İlk mərhələdə insanların və onların dillərinin hansı yolla, necə yaranması məsələsi ilə bağlı fikirlər fərqli, ziddiyyətli olsa da, istər xalqların, istərsə də dillərin sonrakı inkişafı və təkamülü ilə bağlı fikirlər, bu təkamülün tədqiqi üsulları ilə bağlı mülahizələr, demək olar ki, bənzər və ortaqdır.

Məlum olduğu kimi, dünya dilləri dilçilikdə iki cür təsnif olunur: birincisi, tipoloji və ya morfoloji təsnif, ikincisi, genealoji təsnif. Morfoloji təsnifə qohum və qohum olmayan dillər daxildir, genealoji təsnifə ancaq qohum dillər daxildir” (134, s.273).

“Genealoji təsnifə görə dünya dilləri öz mənşəyinə, qohumluğuna görə qruplaşdırılır. Dillərin bir-biri ilə qohumluğu bioloji hadisə olmayıb, tarixi-ictimai hadisədir. Dillərin qohumluğu **onların bir kökdən olmasını göstərir**. Belə dillər tarixən bir kökdən ayrılmış və müəyyən ictimai, iqtisadi səbəblər nəticəsində bir-birinə qohum olan müstəqil dillərə qədər inkişaf etmişdir. **Ta-**

rixən müəyyən ictimai, iqtisadi səbəblər nəticəsində bir kökdən ayrılmış qohum dialektlər yavaş-yavaş inkişaf edərək, bir-birinə qohum olan müstəqil dillərin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur (134, s. 274).

Genealoji təsnifə görə dillər aşağıdakı dil ailələrinə görə qruplaşdırılır: I. Hind-Avropa dilləri ailəsi (1. Hind dilləri qrupu; 2. İran dilləri qrupu; 3. Slavyan dilləri qrupu; 4. Baltik dilləri qrupu; 5. German dilləri qrupu; 6. Roman dilləri qrupu; 7. Alban dili; 8. Kelt dili; 9. Yunan dili. 10. erməni dili; 11. Nesit dili. 12. Toxar dilləri qrupu); II. Ural dilləri ailəsi (1. Fin qrupu; 2. Uqor qrupu); III. Monqol dilləri; IV. Tunqus-mancur dilləri ailəsi; V. Koreya dili; VI. Sami-hami dilləri; **VII. Qafqaz dilləri** (1. Kartvel və ya İber dilləri qrupu; 2. Abxaz-Adıgey dilləri qrupu (Abxaz yarımqrupu (Abxaz dili, Abazin dili, Adıgey, yaxud Çərkəz qrupu (Adıgey dili, Kabardalar, Ubıxlar (Türkiyədə)); 3. Basbi qrupu; **4. Dağıstan dilləri qrupu (Avar dili, Ləzgi dili, Dargin dili, Lak dili, Tabasaran dili, Saxur dili, Rutul dili, Buduq dili, Qrız dili və Dağıstanın bir çox xırda xalqlarının dili))** VIII. Dravid dilləri ailəsi (tamillər, malayalamlar, kanarlar, teluqular, kuilər, kuruxlar, qondillər); IX. Malay-polinez (İndonez) dilləri ailəsi; X. Çin-Tibet dilləri (Tibet-Birma qrupu); XI. Afrikada yaşayan xalqların dilləri (Sudan zəncilərinin dili, Şimal-qərb Bantu dilləri, Buşmen-qottentot dilləri); XII. Amerika (hind) xalqlarının dilləri; XIII. Yapon dili; XIV. Türk dilləri ailəsi (1. Bulqar qrupu, 2. oğuz qrupu, 3. qıpçaq qrupu, 4. qarluq qrupu (135, s.224-241)

Sadəcə Azərbaycan dilçiləri deyil, bir çox dünya dilçiləri də dillərin bir kök dildən əmələ gəldiyini iddia edirlər.

“Müqayisəli-tarixi metod vasitəsilə hər bir ailəyə daxil olan dillərin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri tarixi aspektdə müqayisə edilməklə qohumluq əlaqələri aydınlaşdırıldı və bu istiqamətdə dəyərli əsərlər meydana çıxdı... Alman psixoloqu A. Şleyxer: “... **qohum dillərin bir “ulu dil” dən – kök dildən əmələ gəldiyini və sonrakı dillərin həmin ulu dilin nəsiləri, budaqları olduğunu göstərmiş, fikirlərini “Şleyxer ağacı” deyilən bir ağac şəklində təsvir etmişdir**” (101, s.21-22).

Biz də bu fikrin tərəfdarıyıq ki, bütün dillər eyni bir Ulu dildən təbii hadisələr, tarixi proseslər nəticəsində təcridcən parçalanıb ayrılmışdır. İndi bu prosesin hansı məkan və zaman daxilində hansı şəkildə baş verdiyini dəyərli alimlərimizin elmi araşdırmalarında izləməyə çalışaq.

Professor Qəzənfər Kazımov yazır: “... arxeoloji qazıntılar əsasında təxmin etdiyimiz bir dövrdən başlayaraq Yer üzərində yaranmış ilk dil təcridcən qollara ayrılmış və bu proses Hun imperiyasının təsiri ilə “xalqların böyük köçü” nəticəsində son məskunlaşmaya qədər sürətlə davam etmiş, sonralar da kəsilməmişdir. Beləliklə, ...ulu dil protodillərə parçalanmış, həmin protodillər sonralar bir və ya bir neçə dil ailəsinin başında durmuşdur. Kök dil – gövdə qol-budaq atdıqca Yer üzərində dillər, dil ailələri artıb çoxalmış, minilliklər ərzində bir-birindən təcrid oluna-oluna müstəqilləşmişdir. Ulu dilin parçalanması səbəbləri bizim təsəvvür etdiyimizdən qat-qat çox olmuşdur. Təbii fəlakətlər və zəlzələlər, yanğın və uçqunlar, təbii şəraitin kifayət qədər əlverişli olmaması, qohum tayfa və qəbilələr arasında ixtilaflar, əhalinin getdikcə artması, izlərini bütün dini kitablarda saxlamış Nuh daşqını, iqlimin dəyişməsi, havaların soyuması və istiləşməsi, Şimala doğru hərəkətin mümkünlüyü, daha yaxın ailə və qəbilələrin özlərinə müstəqil məskən seçmək istədiyi, yeni otlaqlar və əkin yeri axtarırları, miqrasiyalar və s. insan dəstələrinin bir-birindən uzaq düşməsinə, minilliklər ərzində qohumların yadlaşmasına, ərazi iddiaları ilə düşmənçilik münasibətlərinin artmasına, dillərin, dinlərin, antropoloji quruluşun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Bunlar məlumdur və bunu qazıntı materialları da təsdiq edir. Bunlar vahid ulu dilin parçalanması üçün zəruri bir şərait idi... Ukrayna dilçisi A.S.Melniçuk dünya dillərinin bir kökdən, bir ulu dildən yaranması fikrini daha inandırıcı şəkildə əyaniləşdirmişdir” (bax: 101, səh: 23-24-34).

Professor Qəzənfər Kazımovun başqa bir fikrinə nəzər salaq: “İnsanın ilkin vətəni Ön Asiya və Aralıq dənizi hüduqları olduğu üçün bəşər dilinin – ilk ulu dilin dialekt parçalanması da bu ərazilərdə baş vermişdir. Yer üzərində yaranmış ulu dilin

dialekt parçalanması e.ə. XII minillikdə başa çatmış, tədricən protodillərdə dialekt parçalanması başlamış, XII-VI minilliklərdə müxtəlif dil ailələri yaranmışdır. Dil ailələrinin yaranması sonralar da davam etmişdir. Çox qədim etnik bölümlərdən olan hindavropalılarla, samilərlə birlikdə protodil Ön Asiyada meydana gəlmişdir” (101, s. 575).

Bir qədər əvvəldə insanların və dillərin yaranması ilə bağlı alimlər arasında 4 əsas fikir formasının mövcud olduğunu və onlardan 3-nün millət və dillərlə bağlı “eyni kök” ideyasından çıxış etdiyini demişdik. Hörmətli professor Qəzənfər Kazımovun söylədiyi fikir və mülahizələr əsasında qəti şəkildə belə deyə bilərik ki, bu tədqiqatçı alim məhz üçüncü ideyanın tərəfdarıdır. Onun qayəsinə görə insanlar və onların dili Yer adlı planetə kənardan gəlməmişdir, tarixi təkamül nəticəsində bir nöqtədə yaranmış və bütün dünyaya yayılmışdır. Professor Ulu dilin protodillərə parçalanmasını dilçi dəqiqliyi və özünəməxsus səliqəsi ilə ardıcılıqla qeyd edir, bu prosesi aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirir: “... müqayisəli – tarixi metod əsasında aralarına möhkəm sərhəd qoyulmuş dil ailələri və ümumən Yer üzərində mövcud olan bütün dillər bir mənşədənir, bir ulu dilin törəmələri, bir gövdənin budaqları, yarpaqlarıdır – **doğma Yer kürəsinin bütün xalqları, bütün dinləri kimi, dilləri də bir kökdəndir**” (101; səh:49).

F.e.d., prof. Q.Kazımovun fikirlərini dəyərli alimimiz akademik Kamal Abdullayev də özünəməxsus şəkildə təsdiq edir. O da, təxminən, eyni prinsiplərdən çıxış edərək Ulu dil deyilən bir dil faktını şəksiz qəbul edir və bu faktı aşağıdakı şəkildə diqqətə çatdırır: “**Əgər bu dillərin dərinliyinə, ilkinliyinə ensək, bu dillərin tarixinin elə bir nöqtəsinə gəlib çıxacağıq ki, oxşarlıqlar daha qalmayacaq, bütün fərqlər silinəcək. Eyni – bütün sonrakı qohum dillər üçün eyni bir məxəz, ümumi bir dil qalacaq.** Bu məxəzin dilçilikdə öz adı var. **Onun adı Ulu dildir**” (15, s.46).

Akademik Kamal Abdullayevin daha bir fikrinə nəzər salmaq: “Qohum dillər qohum xalqlar, qohum mədəniyyətlər, qohum ədəbiyyatlar, qohum psixolojilər deməkdir. Qohum dillər tarixin

dərinliyində gizlədilmiş eyni məxəz, ilkin birgəlikdən doğmuşdur... İlk mərhələ dillərin müqayisəsi, sonra isə bu müqayisənin tarixi müstəviyə köçürülməsi və nəhayət, qədim dilin (ulu dilin) bərpasıdır” (15, s. 76-88).

Hörmətli akademik öz fikirlərini şərh edərkən əsas etibarilə insanların və dillərin tarixi təkamül nəticəsində Yer üzərindəki konkret bir məkanda yaranması və tədricən bütün yer üzünə yayılması ideyasından çıxış edir.

“Ulu dil (əcdad) əslində, qohum xalqların bir-birindən hələ ayrılmadığı bir dövrün, vahid qədim xalqın dilidir. Azacıq əsas yaşayış məkanından uzaqlaşan kimi qısa müddətdən sonra bu eyni dillər arasında fərqlər yaranmağa başlayırdı. Beləliklə, ulu dilin dialektləri yaranır, bir qədər sonra isə bu dialektlər tam müstəqil dillərə çevrilirdi. Əvvəlki ulu dillə əlaqə tamamilə itmir. Bu əcdad dilin içindən çıxan yeni dillər inkişaf edə-edə (yəni əslində dəyişə-dəyişə) bu günə qədər gəlib çıxır (15, s. 91-92).

Doğrudur, akademik Kamal Abdullayev “bir dilin içərisindən yeni dillərin yaranması” ideyasının, yəni bir məkanda yaranmış dilin təkamülü, inkişafı, dəyişkənliklərə uğraması nəticəsində yeni dillərin əmələ gəlməsi fikrinin tərəfdarıdır. Amma bununla yanaşı dillərin insanlara Allah tərəfindən verilmiş olması fikrinə də toxunur və sanki bununla, belə bir mülahizənin də olduğunu yada salır. Bu məqsədlə hörmətli akademik “Babil qülləsi” rəvayətini xatırladır. Rəvayətə görə, Babil hökmdarı Nəmrud allahlıq iddiasına düşür və göylərə (Allahın yanına qədər) ucalan bir qala tikdirmək qərarına gəlir. (Babalu – “allahın qarısı” mənasındadır). Bu məqsədlə dünyanın hər yerindən camaatı Babilistana toplayıb işə başlayırlar. Qüllənin əsası qoyulur və getdikcə ucaldılır. Bundan qəzəblənən Allah¹ insanları cəzalandırmaq məqsədilə onların hərəsinə bir dil verir, o vaxta qədər yer üzünün bütün

¹ Şəki-Zaqatala bölgəsində belə bir deyim vardır: “Gödək adam gündə 3 dəfə allahlıq iddiasına düşür.” Bu deyim haradan qaynaqlanıb? Deyirlər ki, insanların boyu 10 metrəymiş. Özü də min il yaşayırlarmış. Bir gün onların fikrinə allahlıq iddiası düşür. Allah da qəzəblənib onları kiçildib bizim günümüzə salır, ömürlərini də gödəldir.”

əhalisi ancaq bir dildə danışmış. Səhər işə gələn adamlar bir-birini başa düşmür və ona görə də tikintini davam etdirə bilmirlər, hərəsi dağılıb bir tərəfə gedir. Guya dünyada dillərin müxtəlifliyinə səbəb bu hadisə imiş. (15, s.158-159).

Dillərin insanlara Allah tərəfindən verilmiş olması fikrini dəstəkləyən başqa bir rəvayət də vardır və həmin rəvayət özünə-məxsusluğu ilə maraqlıdır: “Allahın elçisi qatırım belində dünyanı dolaşır, nəhəng xurcunun ağzını açıb xalqlara dil paylaymış. Çində olur. Onlara çin dili verir. Ərəbləri gedib tapır, ərəb dili verir. Yunanlara yunan, ruslara rus, fransızlara fransız dili verir. ...gürcülərə gürcü dili, osetinlərə osetin dili verir. ...qar çovğunu başlayır, kəndi-kəsəyi bürüyür. Allahın elçisi dibində iki ovuc paylanmamış dil olan xurcunu qaldırır və o dillərin hamısını dağlara səpələyir.

– Alın, kim hansını istəyir, seçsin –deyir.

Qar-çovğun atılmış dilləri yarğanlara, qayalara çıxaraq hara gəldi səpələyir. Hərə öz ana dilini tapır. Elə o zamandan dünyada avarlar, ləzgilər, darginlər, qumuqlar, tatlar, laklar peyda olur” (89, s.154-156).

Düzdür, bu bir rəvayətdir. Ancaq çox maraqlıdır, doğrudan da bu bir faktıdır ki, **dil müxtəlifliyinin ən çox kök atdığı yerlər dağlıq ərazilərdir.** Dil müxtəlifliyini ən çox özündə təcəssüm etdirən ərazilərdən biri Qafqaz sıra dağları silsiləsinin cənub-qərb hissəsində yerləşən Şəki-Zaqatala bölgəsidir.

Azərbaycanda yaşayan xalqlar və etnik qruplar arasında ortaq bir dilin – Azərbaycan dilinin olmasına baxmayaraq, digər xalqların və etnik qrupların da dilini öyrənmək çox vacibdir. Çünki dil xalqın malıdır. Hər bir xalqın dilində də onun tarixi, adət-ənənələri bu və ya digər şəkildə öz əksini tapır. Ona görə də “... bir nəsil dünyadan köçüb gedəndə gələcək nəsillərə ana dilini miras qoyub gedir” (89, s.157).

Çox maraqlı bir faktıdır ki, Qafqaz dağlarında yerləşən bölgələr X əsr ərəb tarixçisi tərəfindən də çoxmillətli bir ərazi, region kimi təqdim olunur: “Qafqazdan danışarkən, X əsrin məşhur ərəb tarixçisi əl – Məs`udi yazırdı: “Qabh – böyük sahəli,

özəmətli dağdır: bir çox məmləkəti və xalqı əhatə edir. Bu dağda 72 millət yaşayır. Hər millətin öz padşahı və bir-birindən fərqlənən dili vardır... Qafqazda hər birinin öz hökmdarı və başqalarının anlamadığı dili olan 72 xalq yaşayır” (17, s.195).

Ədəbi və ya milli dil, məlum olduğu kimi, həmin dilin aparıcı dialektləri əsasında formalaşır. Məsələn, Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin, əsas etibarilə Bakı və Şamaxı dialektləri əsasında əmələ gəlmiş olduğu qeyd edilir. Təbii ki, Azərbaycan dilinin müxtəlif dialektlərinə aid bir çox sözlər də ədəbi dilə daxil edilmişdir. Bu məsələ ilə bağlı A.Axundov və N.Məmmədov yazır: “Milli dillərin formalaşmasında yerli dialektlərdən biri (əgər bu dialektlər arasında əsaslı fərqlər varsa) milli dil üçün əsas olur, qalanları isə öz orijinallığını itirir və əriyib bu dil içərisində yox olur. Bu prosesin yavaş və ya sürətlə getməsi həmin xalqın ictimai, iqtisadi və mədəni inkişaf dərəcəsi, eləcə də dialekt fərqlərinin az və ya çoxluğundan da asılıdır. Elə xalqlar da vardır ki, onlar vahid dilin ayrı-ayrı dialektlərində danışır və bir-birini çətin başa düşürlər. Bu dialektlərdən biri yazı dilinin əsasını təşkil edirsə, onda yazı dili ilə (ədəbi dillə) danışmaq dili arasında böyük fərq olur, yaxud da bir neçə ədəbi dil yaradılır. Bəzən də bir xalqa mənsub olan dialektlər öz xüsusiyyətləri ilə bir-birindən az fərqlənirlər... Deməli, **dialekt və şivə fərqlərinin çox və azlığının milli dillərin formalaşmasında rolu böyükdür**” (134, s. 263).

Bu faktı da qeyd etmək lazımdır ki, istənilən dilin formalaşmasında və hətta ədəbi dilin yaranmasında sadəcə bu dilin dialektləri deyil, həmin regionda mövcud olan digər dillərin də müəyyən təsiri özünü göstərir. Bu haqda A.Axundov yazır: “Dilin tarixi və xalqın tarixi problemi bir çox maraqlı məsələləri özündə birləşdirir. Həmin məsələlərdən biri substrat, superstrat və adstrat məsələsidir. Çarpazlaşma zamanı məğlub olan yerli dilin qələbə çalan gəlmə dildəki izlərinə **substrat** deyilir. Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində substrat əlamətləri müşahidə olunur. Məsələn: Zaqatala-Qax şivələrində təsadüf edilən q-k hadisəsi (qomaq “kömək”, inaq “inək”, qişi-“kişi”) görünür və bu Qafqaz

dilləri qrupuna daxil olan substrat əlamətidir” (21, s.110).

Substrat dil hadisəsi Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan xalqların və etnik qrupların folklor örnəklərində geniş şəkildə özünü göstərməkdədir. Bölgə ərazisində yaşayan xalqların və etnik qrupların diqqəti çəkən dil özəllikləri vardır. Bu dillərdə spesifik boğaz səsləri müşahidə olunmaqdadır.

Genealoji təsnifə görə ləzgi, avar, saxur, udi, ingiloy dilləri İber-qafqaz dil ailəsinin Şərqi Qafqaz Nax-Dağıstan dilləri qrupuna aid edilir. Bu region üçün spesifik əvəzliliklərin - habu, hu, hunda, mağa, maha; spesifik boğaz samitlərinin: nI, kI, kc, c, qc, üi, h, nq, gh, ç`, g` və s.; spesifik sözlərin mövcudluğu bizə məlumdur.

Dil faktlarının – sözlərin intonasiyası, spesifik lüğət vahidlərinin – xinqal (ləzgi), xinqal (saxur), xikkal (udi); nubgar (ingiloy), nübgər (udi), nubar (ləzgi) və s.); xıdı (nəvə), qada (oğul), məzər – meymar (döşlük) və s. örnəklərə təsiri danılmazdır. Bundan başqa doqqaz (Azərbaycan dili), doxcaz (saxur), dokcaz (ləzgi), qaravul, selest (ərəşdi dili), ocax (pir mənasında – udi dili) və s. nümunələrə də təsadüf olunur. Regional dil faktları toponomik adlarda da özünü göstərir (Qasbinə – Balakən rayonunda kənd) «qats», «qas» avar dilində çökək yer deməkdir və s.

Məlumdur ki, dil konteksti regional spesifikanı əks etdirən ilkin şərtlərdəndir. Azərbaycan dili bu dillərə güclü təsir göstərmiş, bu təsir nəticəsində bir çox sözlərimiz Azərbaycanda yaşayan digər xalqların və etnik qrupların dilinə daxil olmuşdur. Azərbaycan dili Şəki-Zaqatala regionunda yaşayan avar, saxur, udi, ingiloy, ərəşdi, xınalıq və s. xalqların, etnik qrupların dillərinə güclü təsir etmişdir. Bu millətlər də Azərbaycan dilinin təsiri nəticəsində öz dillərinin bir çox sözlərini Azərbaycan dilinə gətirmişdirlər. Belə sözlərə ən çox dialekt və şivələrdə rast gəlinir. Hətta bu sözlər Azərbaycan dilinin ədəbi dil normalarına uyğunlaşdırılmış və onlara ədəbi dildə də təsadüf olunur. Belə sözlər bir qayda olaraq məişət leksikasına aid olur (məsələn, spesifik yemək adları kimi).

Şəki-Zaqatala regionunun çoxmillətli olması istər bölgə

əhalisinin dilinə, folklor örnəklərinə, istərsə də kənd, oba adlarına öz təsirini göstərir. Bu regionda yaşayan millətlərin dillərində işlənən sözlərin çoxu region əhalisinin dialektinə daxil olmuşdur. Məsələn, avar dilindən “qadar” sözü (baş yaylığı, çalma); saxor dilindən “qadax” (mismar) (“qadax”, “qadağ” sözü Gədəbəy, Mingəçevir, Sabirabad, Salyan və s. bölgələrdə də mismar mənasında işlənir); ləzgi dilindən “abay” (qadın); (avar dilində (xala, bibi), (Cəbrayıl, Şəmkir, Tovuz bölgəsində “ayba” sözü “ana” mənasında başa düşülür) qədim türk dilindən “abu” (qadın) sözləri region əhalisinin lüğət tərkibinə keçərək ümumişlək sözlərə çevrilib. Belə sözlər saysız-hesabsızdır.

El-oba adlarında da milli təsir özünü göstərmişdir: Qandax (Zaqatalada kənd) - “qandaqk”, “qandak” - xəndək; Qasbinə¹ - avar sözü olub, “kats” - çökək (çəpərdə basılıb keçməkdən əmələ gələn çökək və bu çökəyi keçib binə salmaq); Kad oba - avarca “kqadi” - çal-çağırı olan; Suvagil - saxur sözü olub, “suvan” - dağ; “qel” - ağız, dağagzı; Qalatsitsiq (Oğuzda yer adı) - udicə “tsitsiq” - çiçək, çiçəkli qala; Mazım çay - “mazi” - ağ mənasındadır (152, s.7, 31).

Müxtəlif dillərə məxsus sözlərin başqa dil daşıyıcıları tərəfindən düzgün tələffüz edilməməsi gülüş doğuran situasiyalar yarıdır və belə hallarla bağlı lətifələr əmələ gəlir. Onlardan birinə nəzər salaq:

Bir ləzgi lətifəsində deyilir: Muğal²a deyirlər ki, get qül (buğda) al, gətir. Muğal da gedib deyir ki, mənə gül (yəni ləzgi dilində “ər” deməkdir) verin³!

Şeki-Zaqatala regionunda yaşayan xalqların və etnik qrupların dillərinə aid olan sözlərin qarşılıqlı şəkildə bir-birinə keçməsi halı ilə bağlı faktlar bir çox mənbələrdə öz əksini tapmışdır: “XIX əsrdə akademik A.A. Şifner yazırdı: “Udilər tatarlardan

¹ Bu məlumatı bizə təqdim edən Əlyazmalar İnstitutunun kitabxanaçısı, hazırda təqaüddə olan Umxanım xanıma təşəkkürümüzü bildiririk.

² Başqa xalqlar azərbaycanlılara “muğal” deyə müraciət edir.

³ Lətifəni bizə söylədiyinə görə milliyyətcə ləzgi olan Nərminə xanıma öz təşəkkürlərimizi bildiririk.

(azərbaycanlılardan – Q.C., R.H.) təkcə geyimlərini iqtibas etməmişlər; nağılları, bayatıları, qoşmaları və zərb-məsəlləri də bu dil vasitəsilə bilirlər və çox zaman bu dildə söyləyirlər... Udi dilinin böyük bir hissəsini təşkil edən tatar sözləri əsl udi sözlərini sıxışdırıb onları əvəz edir, bu da udi dilinin tədricən tatar dili içərisində əriməsinə səbəb olur”. Professorlar Q.Cavadov və R.Hüseynov bu fikri təsdiq edərək doğru nəticəyə gəlmişdirlər ki, bu da Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan bütün xalqlara və etnik qruplara şamil oluna bilər: “... əsrlərlə eyni ərazidə, eyni coğrafi mühitdə yaşayan hər hansı bir xalq başqasından təcrid olunmuş şəkildə yaşaya bilməz. Ona görə də istər udilər və istərsə də azərbaycanlılar tarix boyu ağır günlərində bir-birinə arxa durmuş, vahid təsərrüfat ənənələri yaratmış, bir-birindən öyrənmiş, lazım gəldikdə isə bir-birinə öyrətmişlər. Bu gün udilərin leksikonunda yüzlərlə Azərbaycan sözünə rast gəldiyi kimi, onlarla qonşu azərbaycanlıların dilində müəyyən qədər udi istilahlara rast gəlirik” (53, s.89).

Azərbaycan dilinə məxsus sözlərin bu regionda yaşayan digər xalqların və etnik qrupların dilinə keçməsinə əks etdirən bəzi nümunələr söylənilən fikrin düzgünlüyünü sübut edir.

Udi dilində bir alqış nümunəsinə baxaq:

Ocağın və **kömək** qam bay

Ocaq (pir mənasında) sənə **kömək** olsun

Avar dilində bir tapmaca nümunəsi:

Mahla goroy guxey **abay**¹ (Tundur)

Max1ла кьорой кьюхъай **абай** (Тундур)

Həyətin ortasında alçaq **xala** (**arvad**) (Təndir)

Saxur dilində bir inanc nümunəsi:

Quraxlıx exeme – **kacalaşın siyahını** oykan.

¹ “Aba” türk dilində 1) bacı, böyük bacı; 2) ana (bax: 218, s.2); 3) aba -ayba – Tovuz-Qazax bölgəsində də ana mənasındadır. Bu sözün Azərbaycan dilindən avar dilinə keçdiyi şəksizdir. Bu qədər qaynaqıb-qarışmış xalqın dillərinin təbii ki, bir-birinə güclü təsiri mümkündür.

Quraqlıq olanda **keçəllərin siyahısını**
düzəldirdilər.

İngiloy dilində bir bayatı:

Moy kalo puri vçamot,
Şavatanot qöl tan.
Er **maktubi** damitser,
Şen lamaz kelitan.

Tərcüməsi:

Gəl, gözəl qız, çörək yeyək,
Pendirlə çörək yeyək.
Gəl bir **məktub** yaz mənə,
Sənin gözəl əllərinlə.

Dünyada, elə bir dil tapmaq olmaz ki, o, müxtəlif dialektlərə bölünməmiş olsun. Bu baxımdan regionda yaşayan xalqların və etnik qrupların dilləri də istisna təşkil etmir.

“**Udi dilinin** iki dialekti vardır: Nic və Oğuz-Oktomberi dialekti” (213, s.8). “**Avar dilinin** çoxlu dialektləri vardır ki, bu dialektlərdə danışan dil daşıyıcıları bir-birini çətin başa düşürlər. Avar dilinin dialektləri şimal, cənub-qərb, cənub-şərq qrupuna bölünür. Zaqatala bölgəsində yaşayan avarlar andalan, antsux, karax, kusur, Zaqatala (car) dialektində danışirlar”. (210, s.21).

“**Saxurların da dili** bir neçə dialektə bölünür. Belə ki, dilçilər saxur dilinin Saxur-Qum, Mişleş, Cıxix, Muxax-Sabunçu və Suvagil dialektlərindən ibarət olmasını müəyyən etmişlər. Mütəxəssislərin fikrincə, sadalanan dialektlərin özü də bir neçə şivəyə ayrılırlar” (52, s.297).

Bir avar nümunəsində dialekt və şivə ünsürlərini müşahidə edə bilmək üçün eyni bir mahnının fərqli dialektlərdəki variantlarına baxaq:

Avar dilində mahnı
Munqi, dunqi, danaqi,
Daldanusab **qubaqi**,
Birikçuzul Havaqi,

**Hasanazul içiqi,
Qad qalada qoqu yas,
Xab qalada qoqu vas.
Bakmaz ninal qanzay
Bip, bip, bip, bip.**

Eyni nümunə digər dialektdə
Мунги, дунги, данаги,
Далданусаб бехъчеги,
Бирик1азул гъаваги.
Хъасанобал гич1иги
Къад къалану къогу яс,
Гъаб къалану къогу вас,
Бакмазазул ганзай нина.
Бип, бип, бип, бип.

Tərcüməsi:

Sən də, mən də, dana da.
Daldadakı¹ səkidə.
Biriklərin² Havası³
Həsənobanın içiqi⁴.
Üst qalada 20 qız,
Yuxarı qalada 20 oğlan,
Bəkməzlərin çilğin bacısı,
Bip, bip, bip, bip.

“Hər hansı bir bədii nümunə etnosun adını, yaxud ona məxsus əlaməti, izi yaşadırsa, bu onun tarixiliyidir. Folklorda yaşayan tarixilik xalqın yurd və soykökü ilə bağlı hissləri birləşdirir. Folklorda tarixi filologiya təkcə folklor əsərinin kökü, mənşəyi, inkişaf dövrləri ilə bağlı deyil. Həmçinin xalqın milli-mənəvi dəyər-

¹ *Gizlindəki*

² *Biriklər, Həsənlər, Bəkməzlər – nəsil adlarıdır (Bax: 186, s.19).*

³ *Adam adı*

⁴ *İçiq - Böyük qardaş. Bu söziün mənasını bizə bildirən f.d. Sevdə Süleymanovaya öz təşəkkürlərimizi bildiririk.*

ləri, qəhrəmanlığı, özünəməxsusluğu ilə bağlıdır” (184, s.221-223).

“Folklor əsatirdə, bayatıda, nağılda və dastanda əbədiləşir, canlı yaddaşa çevrilir və qoymayır ki, bir kəs soyunu, əslini, zatını unuda” (105, s.3).

Bölgəni əhatə edən rayonlar – Şəki, Zaqatala, Balakən, Qax, Oğuz, Qəbələ zəngin tarixi keçmişə malikdir. Bu zəngin tarixin də canlı şahidləri xalqın söz örnəkləridir. Ərazidə yaranmış folklor örnəklərinin hansı dövrdə, hansı şəraitdə meydana gəlməsini bölgədən toplanmış örnəklərin süjetindən və tarixi-arxeoloji mənbələr əsasında müəyyən etmək mümkündür.

Məlumdur ki, hər bir bölgədə söylənən folklor örnəklərinə həmin regionun möhürü vurulmuş, müxtəlif variantlı nümunələr yaranmışdır. Məhz buna görə də örnəklərin regional baxımdan öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu qəbildən olan axtarış və araşdırmalar əsasında vahid folklor örnəklərinin spesifik xüsusiyyətləri, mərhələ və təşəkkül prosesləri barədə daha obyektiv qənaət əldə etmək mümkündür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif xalqların və etnik qrupların kompakt şəkildə yaşadığı Şəki-Zaqatala regionu ən qədim adət-ənənələrimizi bu zonada yaşayan müxtəlif xalqların və etnik qrupların daxil olduğu vahid Azərbaycan folkloru nümunələrində qoruyub saxlamışdır.

İKİNCİ FƏSİL

İLKİN FOLKLOR JANRLARINDA DOSTLUQ VƏ QARDAŞLIQ MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏCƏSSÜMÜ

Şəki-Zaqatala regionunda yaşayan xalqların və etnik qrupların nümayəndələrindən toplanmış folklor örnəklərini: 1) **ilkin** söz örnəkləri; 2) **ənənəvi** janra daxil olan örnəklər şəklində qruplaşdırmaq mümkündür.

Bir qayda olaraq, **ilkin söz örnəkləri** dedikdə, mifik rəvayətlər, inanclar, mövsüm və mərasim nəğmələri nəzərdə tutulur. Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan xalqların və etnik qrupların folklorundan danışarkən, ilk növbədə əski inanclardan danışmaq lazımdır.

İnanclar və yuxu yozumları əsrlər boyu sınanmış, cillana-cilalana dövrümüzə qədər gəlib çatmış, artıq qətiləşib ilkin janr növlərindən birinə çevrilmişdir.

İnancların özündə bir xeyir, bir şər xüsusiyyəti vardır. İnsanlar dəfələrlə sınağa çəkib artıq bunun xeyirmi, şərmi olduğunu qətiləşdirib. İnanclar belə meydana gəlib. İnancların çox hissəsi insanların gündəlik həyat və məişətində sınaqdan keçirilmiş sınaqlardır.

İnanclar məzmun baxımından məişət və mərasimlərlə, təbiət hadisələri, bitki və heyvanat aləmi ilə, astral təsəvvürlər və əsatiri görüşlərlə bağlı olur.

Şəki-Zaqatala ipəkçiliyi ilə tanınmış bir bölgədir. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, bu bölgə öz sərvətləri ilə dünyaya səs salmışdı. Bölgənin bütün özəllikləri folklor örnəklərində öz dərin izini qoymuşdur. İpəkçiliklə, baramaçılıqla bağlı bölgədə çoxlu folklor örnəkləri yaranmışdır ki, bu da bölgə əhalisinin yaddaşında hiş olunmuş, daşlaşmışdır.

Baramaçılığın əski kökə bağlandığını qeyd edən, Bakıya Şəkiddən barama qurdu gətirib yetişdirən Suraxanı “Barama” kiçik müəssisəsinə rəhbərlik edən əslən şəkili olan A.Hacıyev maraqlı bir məlumatı nəzərimizə çatdırır: “... baramaçılığın tarixi gözəl ipəkləri toxunma sirlərini uzun illər özündə qoruyub saxlayan qədim Çin

ölkəsi ilə bağlıdır. İpəkqurdları haqqında ilk dəfə bizim eradan əvvəl 2600-cü ildə qədim Çin əlyazmalarında xatırlanırdı. Bu ölkənin cənub-qərbində yerləşən Şansi əyalətində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı bizim eradan əvvəl 2000-ci ilə aid olan ipəkqurdunun toxuduğu barama tapılmışdır”¹. A.Hacıyev baramaqurdunun sirlərini saxlaya bilən çinlilərdən kənara necə sızdığını belə qeyd etmişdir: “İlk dəfə bizim eranın IV əsrində kiçik Buxaranın əmirinə ərə getmiş fədakar çinli şahzadə xanım saçlarının arasında gizlətdiyi ipəkqurdunun yumurtalarını ona hədiyyə gətirmişdir. Təqribən 200 il sonra, 552-ci ildə iki rahib Vizantiyanın imperatoru Yustinianın yanına gələrək ... Çindən ipəkqurdunun yumurtalarını gətirməyi təklif edirlər. İmperator razılaşıdıqdan sonra rahiblər ... əsanın içərisində gizlədilmiş ipəkqurdunu Vizantiyaya gətirirlər... (*Beləliklə - kursiv bizimdir*) ipəkçilik dünyanın hər yerinə yayılır”². Əvvəlcə Orta Asiyaya, oradan İrana, sonra isə Azərbaycana.

Şəki ipəyi dünyanın hər bir yerində məşhur olmuşdur. “Qeyri-maddi irs” siyahısına salınan ipək parçadan hazırlanan və Şəkiddə istehsal olunan kələğayılar, gülbəngilər və s. baş örtükləri bölgə əhalisinin məişətinə daxil olmuş və onların mərasimlərində tarixən də, hazırda da xüsusi rol oynamışdır. Baramaçılıqla bağlı bölgə əhalisinin çoxlu sayda inancları mövcuddur.

Məsələn, **udi folklorunda** mövcud olan bir neçə inanc nümunəsini söyləmək yerinə düşər:

*Baramaqurdunun tez yarpağa düşməsi üçün yarpaq tökülərkən ev sakinlərindən biri kümxananın³ yaxınlığında bitən bir ağaca çıxıb qışqırdı. Bununla da guya ipəkqurdları oyanar və tez yarpağa çıxardılar.

Əslində bu kimi inanclarla bağlı davranışlar bəzi hallarda müəyyən ənənəvi ayinlərin formalaşmasına, eyni və ya bənzər məqamlarda icra edilməsinə səbəb olur.

*İpəkqurdunun canlanması dövründə adamlar bir-birinə

¹ Bax: səh: 35-36. “Gələrsən-görərsən” ictimai-siyasi, elmi-kütləvi publisist jurnal.

² Yəni orada: səh:35

³ Kümxana – baramaqurdunun bəsləndiyi yerin, binanın adıdır.

bostan bitkilərinin toxumunu, od və başqa şeylər verə bilməzdi. Yoxsa barama məhsul verməzdi.

*Barama qurdu ağarmağa başlardısa, bu, qurdun gözə gəlməsi kimi başa düşülərdi. Ona görə də bir parça qızdırılmış kömürü içərisində su olan piyaləyə salıb baramanın üstünə gəlmiş adamların adını çəkərdilər. Kömür kimin adı çəkiləndə suyun dibinə batardısa, bununla da baramanın onun tərəfindən gözə gəlməsini müəyyən edərdilər. Bundan sonra kömür parçasını əzib küçəyə atar və yaxud kömürdən kümxananın qapılarına xaç çəkib, suyu küçəyə atardılar.

Çox maraqlı faktdır ki, barama qurdu ilə bağlı **Balakən folklorunda** da özünəməxsus nümunələr mövcuddur.

*Balakən-Zaqatala bölgəsində bir qadın yazda barama qurdunun toxumundan çıxması üçün qurdun toxumdan çıxma ərafəsində toxumu götürüb buğda və çörək qırıntıları ilə qarışdıraraq balaca bir torbaya tökür, ağzını sapla bağlayırdı. Toxum çıxacağı vaxt qadın sapı açır, torbanı öz dizinə bağlayırdı. Torba təsadüfən sap qırılıb aşağı düşənə qədər qadının dizinə bağlı qalardı.

Bizcə, barama ilə məşğul olan qadın ona görə *“toxumu götürüb buğda və çörək qırıntıları ilə qarışdıraraq balaca bir torbaya tökür, ağzını sapla bağlayırdı”* ki, Azərbaycan mühitində xeyir, bərəkət rəmzi olan buğda və çörəyin sehrli gücü, yardımını ilə barama toxumu da bərəkətlənsin. *“Toxum çıxacağı vaxt qadın sapı açır, torbanı öz dizinə bağlayırdı”*. Bununla da sanki barama qurdlarına artıq oyanmağın, hərəkətə gəlməyin, işə başlamağın vaxtının çatdığını xəbər verirdi. Belə ki, istər ilkin inanclardan olan şamanizm, istər ən son inanclar olan səmavi dinlər, istərsə də qədim olduğu qədər də müasir olan, yəni bu günlərdə də öz aktuallığını itirməyən izoterika elmi bənzər varlıqlara təlqin yolu ilə onları bənzər ruhi və əməli fəaliyyətə sövq etməyin mümkün olduğunu qeyd edir. Bizcə, ona görə *“torba təsadüfən sap qırılıb aşağı düşənə qədər qadının dizinə bağlı qalardı”* ki, barama toxumları son ana qədər onlara böyük inamın olduğunu anlasınlar. Günü bu gün də vəfat edən bir şəxsin xatirəsinə bəzi insanlar qollarına və ya boyunlarına qara lent bağlayırlar. Bu lent də özü

qəpub düşənə qədər həmin insanların qolunda və ya boynunda qalır. Bu davranış da vəfat etmiş şəxsə göstərilən hörmət və diqqətin simvolu hesab olunur. Müasir dövrimüzdə də məhərrəmlikdə, aşura günü bəzi insanlar məsciddə qollarına qara lent bağlayırlar. Bu da eyni düşüncə tərzinin təzahür formalarından biridir.

*Barama şaxı qoyulan gün evi süpürmərdilər ki, bar-bərəkət də süpürülüb gedər. Çöldən evə heç nə gətirmirdilər ki, evə, ipəkquduna bəla, xəstəlik gələr.

Əslində, bu inancın real bioloji və fizioloji səbəbləri vardır. Yəni barama şaxa çıxmaqla alışıq olduğu mühiti dəyişir və bu onun üçün birinci real təhlükə idi. Şax qoyulan gün evi süpürmək də şaxın üstünə toz qonmasına səbəb olur və barama üçün ikinci bir təhlükə yaradır. Eyni tərzdə bayırdan evə gətirilən istənilən şeyin üstündə, həqiqətən də, müxtəlif mikroblar ola bilər. Bu vəziyyət yeni şəraitə hələ tam alışmamış, uyğunlaşmamış olan barama üçün əsl bəlaya çevrilə və onların ölümünə səbəb ola bilər.

Şər vaxtı, yəni axşam ala-toranında da evin süpürülməsi məsləhət görülür. Bu halda da evin ruzi-bərəkətinin çölə atıldığına inananlar bu gün belə vardır. Kökü çox qədimlərə dayanan bu inancın da əsasında həyat reallıqları durur. Belə ki, axşam ala-toranlığında ev süpürən zaman evin qiymətli əşyalarının zibilə qarışaraq çölə atılma ehtimalı yüksəkdir. Bu səbəbdən də hər cür ehtimalı nəzərə alan ulularımız belə itkiləri önləmək üçün bu inancı yaratmış ola bilərlər.

Ümumiyyətlə, biz bu fikirdəyik ki, istənilən inanc öz başlanğıcını həyat reallıqlarından alır. Hətta belə də deyə bilərik ki, həyat reallıqları rəmzləşərək folklor materialları çərçivəsində simvollara çevrilir, yəni gerçəkliklər simvollaşır. Doğrudur, bunun əksini iddia edənlər də var. Yəni folklor simvollarının real həyatda öz əksini tapdığını qeyd edənlər də var. Zahirən bizim fikrimizin əksi kimi səslənən bu mülahizə, əslində bizim fikrimizin iqiqat sübutudur. Yəni reallıqdan yaranmış simvolun yenidən reallıqda öz əksini tapması təbii bir haldır.

*Barama üçün şax qoyulandan sonra qurd şaxa çıxmırdısa, qayğanaq bişirirdilər. Çünki yumurta xeyir-bərəkət gətirirdi.

*İpəkqurdu bəslənən yerdə – çardağın dirəyində dəşikli daş asardılar. İnanardılar ki, bu dəşikli daş ipəkqurdunu pis gözdən, xata-baladan qoruyacaq. Bu daşa «baramadaşı» da deyirdilər. Bəzən kümxananın qarşısında ev heyvanının kəlləsini asır, yaxud ön dirəyə nal vururdular. Ağ soğan da asırdılar.

Bu inancların kökündə əski insanın ilkin sınımaları dayanır. Belə ki, əski inanclara uyğun olaraq “gözdəymədən”, “bədnəzərdən” qorunması nəzərdə tutulan obyekt üzərinə müəyyən əşyalar asılırdı və bunun izləri hələ də qalmaqdadır. Burada asılan dəşikli daş gözün simvoludur. Dirəkdən asılan kəllə, nal və ağ soğan, əslində, bəd gözlərdən qorunması lazım gələn əsas obyektə bədnəzərin diqqətini yayındırmağa xidmət edən əşyalardır.

*Kümxanada qurdlar xəstələnsəydi; a) yanar qırmızı közü götürür, bir-bir su ilə dolu cama atır, hər közü tulladıqca son günlərdə kümxanaya gələnlərin adlarını çəkir, əgər kiminsə adı çəkiləndə köz aşağı, camın dibinə enirdisə, demək, qurdlara məhz həmin adamın gözü dəymişdi. Onda həmin közü götürüb əzir, külə döndərir və yola səpirdilər.

*Kümxanaya girən şəxs qızıl əşya, yaxud saat gətirə bilməzdi. Əgər qızıl əşya olan kimsə kümxanaya giribsə, bu, Allahın bəlası hesab olunurdu.

*İpəkqurdları təzə çıxanda onların bir hissəsi “qırıldı” bəhanəsi ilə ayırılıb gözə gəlməmək üçün başqa gizli bir yerdə baxır, yemləyirdilər və həmin qurdlardan alınan baramanı satırdılar. Bu pula qoyun alıb qurban kəsirdilər.

Mövcud gerçəklik obyektləri insanların beyni tərəfindən müxtəlif şəkildə qavranılır, dərk edilir və ifadə edilir. Bu da insanların beyninin düşüncə kütləsindən, intellektindən asılı olaraq müxtəlif cür təzahür edir. Çünki müxtəlif insanlar olduğu kimi, müxtəlif düşüncə təzləri də mövcuddur. Lakin buna baxmayaraq, bütün bu düşüncə təzlərinin əsasında bir mənşədən qaynaqlanan – ortaq əski inanc durur. Bu inancların da əsasında mövcud gerçəklik durur. Nümunələrdən də göründüyü kimi, inanclar əsasında formalaşan bu sınımaların kökündə gerçəklik əsasında formalaşan əski inanclar durur. Yalnız inanclar, alqış və qarğışlar deyil, bir çox

müxtəlif janrdan olan folklor örnəkləri də ilkin gerçəkdən, həqiqətdən qaynaqlanır. Psixoloji araşdırmalar belə deməyə əsas verir ki, ilkin inanclar əksərən (bəlkə də istisnasız olaraq) sınıanaraq təcürübədən keçirilmiş adi həyat hadisələri ilə bağlı olmuşdur. Bu nümunələrin də əsasında müəyyən mənada real fakt durur.

İnsanlar daima bədnəzərə həddindən artıq önəm vermiş və bu özünü folklor örnəklərində də göstərməkdədir. Ancaq bunu qeyd etmək istəyirik ki, bədnəzər adlandırdığımız bu “gözdəymə” “aura” ilə əlaqəlidir.

“Aura” yunan mənşəli “əsmə” sözündən olub, enerji sahəsi, işıq, rəng deməkdir. Hər bir şeyin enerjisi vardır. Bu baxımdan otağın da aurası vardır. Otaqdakı əşyaların... yerləşməsi müəyyən enerji harmoniyası yaradır. Bunu öyrənən xüsusi sahə vardır ki, bu, Fensuy adlanır. Bu sahəyə görə qalan enerji harmoniyası insanı yorduğu üçün əşyaların... yerini tez-tez dəyişdirmək lazımdır” (bax: 251). İkincisi, “aura hətta enerji və informasiya axınını nəinki qəbul etmək, hətta toplayıb ötürmək qabiliyyətinə də malikdir. Deməli, insanların auraları qarşılaşarkən, onlar özləri də bilmədən informasiya mübadiləsi edirlər” (bax: 228). Onlar istər müsbət, istərsə də mənfi enerjilərini bir-birilərinə ötürürlər. Mənfi enerjinin təsiri ötürüləndə qarşı tərəf pis hallar keçirir ki, insanlar da bunu “bədnəzər” adlandırmış, müxtəlif tədbirlər həyata keçirirmişlər. Verilən inanc nümunələrindən də göründüyü kimi, insanlar gerçəklik obyektinin yerləşdiyi mühiti dəyişmiş və istədikləri nəticəni əldə etmişdir.

Bədnəzəri aradan götürmək üçün insanlar müxtəlif tədbirlərə əl atmışlar. Məsələn: gözmuncuğu, dağdağan, amulet taxmaq, istiotdan, yumurtadan istifadə, heyvan kəlləsindən istifadə, qurban kəsmək və s. Doğru olaraq burada bu fikri qeyd etmək yerinə düşər: “İnsanlar qurbankəsmə ritualının şəxslərdən qoruyacağını, onu əhatə edən kosmosun nizamını saxlaya biləcəyini düşünürdü” (66, s.51).

Udilərdə barama qurdu bədnəzərdən qorumaq üçün maraqlı bir ayin həyata keçirərdilər:

*İpək qurdu toxumlarını bir yaylığa büküb, xəlbirə qoyardılar. Bura həmçinin yumurta və polad parçası da qoyulardı.

Sonra ipəkqurdlarının bir hissəsini müqəddəs Yelisey kilsəsinə aparardılar. Burada dini ayini icra edib ətirli qətran və şam yandırardılar. Hədiyyə adı ilə yumurta və bir az pul verilər, qalanlarını evə gətirərdilər. Bununla da yetişdiriləcək baramanın **bədnəzərlərdən** qorunduğu güman edilərdi.

Bədnəzərlə bağlı Qəbələ rayonunun Vəndam kəndindən toplanmış bir **ləzgi** nümunəsi maraqlıdır:

“Günlərin bi günü atın belində gedirdim. Qayım kişi deyən bir dənə bədnəzar¹ vardı. Gözü daş dələrdi. Məni görüb dedi ki, bax, əsil ləzgi belə olar, ha!

Bu sözü deyən kimi atın başından xəndəyə düşdüm.”

İngiloylarda bədnəzərdən qorunmaq üçün o evdən ilanın qabığı asırlar.

İngiloylarda başqa belə bir inanc nümunəsi vardır ki, bu inanc bu və ya digər şəkildə bütünlükdə Şəki-Zaqatala bölgəsində özünü göstərməkdədir:

*Yumurtanı qabın içərisinə qoyursan, o evdə bədnəzər varsa, o yumurta çatlayacaq.

*Tərəvəzə, evlərin tirlərinə pis nəfsdən, pis nəzərdən qorunmaq üçün quru heyvan kəlləsi, ceyran kəlləsi, qırmızı istiot, yumurta qabığı keçirərdilər ki, bu da pis nəzəri, şəri udan totem (talisman-amulet) kimi qəbul edilir.

Hər halda qədim insanın bu əşya-totemlərin (guya bunların hər ikisi də canlıdır) şəri udmaq və ya dəf etmək xüsusiyyətinə inandığı şübhəsizdir. Onlar bu vasitələrdən yaman ruhları zərərsizləşdirmək üçün istifadə edirdilər.

Əski insan yalnız gündəlik həyat və məişətdə rast gəldiklərini sınaqla kifayətlənmiş, gecə yuxuda gördüklərini də sınaqdan keçirmişdir. “Yuxu insan təfəkkürünün ilk mifidir, dünyaqurumu və dünyaduyumdur. Yuxu və yuxuyozma insan təsəvvürünün, mənəvi aləminin dərinliklərində gedən gizli dünyanın bəlihtisidir” (202, s.107).

Şəki-Zaqatala bölgəsindən toplanmış yuxu yozumlarını iki

¹ Bədnəzər

qrupa bölmək olar: 1) xeyirə yozulan yuxular; 2) şər xüsusiyyəti ifadə edən yuxular. İndi isə fikrimizi örnəklər əsasında aydınlaşdıraraq.

Ləzgilərdə yuxuda ilan görmək - məleykə – deməkdir və onu yuxuda görənlərin işləri düz gedər.

Bu yuxu yozumunu xeyirə yozulan yuxulara aid etmək olar. Bəs onda bu yuxunun xeyirə yozulmasının səbəbi nədir? Bu inanc haradan qaynaqlanır? Bu suala cavab vermək üçün tarixi araşdırmalara diqqət edək. “İlan mifi çox əski çağlardan azərbaycanlılarda, onun tərkibində iştirak edən Azərbaycandilli qəbilələrdə, midiyalılarda da vardır. Azərbaycanda bir sıra yerlərdə ilan totemi ilə əlaqədar olaraq “ilan pir”, “ilan piri”, “ilan dağ” adlı pir, yer adları vardır... İlan onqonu o qədər yayılmışdır ki, məişətdə işlənen qab-qacaqda da onun şəkli qabardılmışdır” (173, s.16-17).

“AMEA-nın Arxeologiya Etnoqrafiya İnstitutunun Şəki – arxeologiya – qrupunun baş elmi işçisi Nəsim Muxtarov Oğuz rayonunun Kərimli kəndində arxeoloji qazıntı aparmış və bu qənaətə gəlmişdi ki, “...buradakı arxeoloji materiallar Tunc dövrünün sonu, erkən Dəmir dövrünə aiddir. Arxeoloq N.Muxtarov qeyd etmişdir ki, indiyə qədər müxtəlif bölgələrdə qazıntı işlərində iştirak etməsinə baxmayaraq, qazıntı zamanı ən çox qoç, öküz fiqurlarına rast gəlinmişdir, lakin burada aşkar edilən boyalı quş və ilan fiqurları arxeologiya tarixində nadir tapıntılardan hesab olunur” (bax: 96).

“Arxeoloji qazıntı zamanı aşkara çıxarılan su qablarının üzərində ilan rəsmi qabardılmışdır ki, bu ilan da qabın ağzına doğru çəkildiyi üçün onu mayenin şər qüvvədən qoruyucusu (*Bəzi regionlarda, məsələn, Qarabağda bu ilana Qaraçuxa da deyirlər. Deyilənə görə hər insanın bir Qaraçuxası vardır – kursiv bizimdir*) kimi təsəvvür etmək mümkündür (154, s.42).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz yuxu yozumuna əks olaraq **ərəşdi**¹ xalqında yuxuda ilan görsən, qaravul mal tutar, yəni ağıla düşər - yuxu yozumu da maraqlıdır.

Bölgədən toplanmış başqa bir yuxu nümunəsi - yuxuda ilan

¹ Balakən rayonunun Poştbinə kəndində məskunlaşmış etnik qrup

görmək əjdahadır – yuxu yozumunda da ilan mənfı, şər qüvvəni təmsil edir.

“İlana etiqad edən qəbilə birləşmələri başqa onqona tapınan qəbilə birləşmələri ilə istər könüllü, istərsə də zor gücünə qaynayıb-qarışarkən güclü yad qəbilənin onqonu üstün gəlmiş və beləliklə də, ilana pis münasibət yaranmışdır... Bəlkə də ilana nifrət təbliğ edən nağılların ilk rüşeymlərinin, ilk variantlarının sxemi o zamanlar yaranmışdır” (173, s.18-19).

Bu ziddiyyəti nə doğurur? Bu sualı bu cür cavablandırmaq olar: əhəmiyyətini itirəcək səviyyədə olan hər hansı bir tapınacaq obyektini ilə yeni yaranan tapınacaq obyektini arasında bəzən ziddiyyətlər yarandığından mövcud dövrün folklor örnəklərində dual münasibət özünü göstərməkdədir. İlana dualist münasibəti də məhz bu səbəblər doğurmuşdur. Fikrimizi aşağıda istinad etdiyimiz mənbə ilə yekunlaşdıraraq.

“Uzun əsrlər boyu ilan axirət dünyasının simvolu kimi ibtidai insanların şüurunda yaşamış və bu anlayış nəsil-dən-nəsilə keçmişdir. Lakin eramızın ilk əsrlərindən etibarən qədim Azərbaycanda ilan kultu və digər totemistik təsəvvürlər ay kultu tərəfindən sıxışdırılır. Bunun nəticəsində ilan və başqa totemistik motivlər dulusçuluqda olduğu kimi getdikcə ideya əhəmiyyətini və təsvir təmliğini itirir, şəkildə təhrif olunaraq ornamental formaya çevrilir. Belə ki, əvvəllər dinə görə axirət dünyasının Allahı sayılan Ay, sonralar suvarma sisteminin hamisi hesab edilirdi” (bax: 230).

Ümumiyyətlə, mifologiyada heyvanlar öz funksiyalarına görə dualist xarakter daşıyır: həm xeyir, həm də şər qüvvəni təmsil edirlər. Burada verilən ilan şər qüvvənin, qaranlığın, pis ruhların, bədxahlığın – Yeraltı Dünyanın simvolu kimi verilir.

“Azərbaycan nağıllarında əjdaha¹ın suyun qarşısını kəsib qurban tələb etməsi bizə bəllidir. Çində isə əjdaha yalnız suların

¹ “Əjdaha (Anadoluda ona “əjdər” də deyirlər) aslan ayaqlı, ilan quyruqlu mifoloji varlıq olaraq havanın və suyun yeyəsi (yiyəsi), tanrıçası hesab olunur. O həm də yaranış gücünün təcəssümü, dünyanın bütün sirlərini, xəzinələrin yerini bilən ilanabənzər əfsanəvi canlıdır... Əjdaha yeraltı dünyada, ruhlar aləmində yaşadığından qədim türklərin əcdad kultu ilə əlaqəlidir” (123, s.254).

sahibi deyil, müqəddəs sayılır. Çin imperatorunun, Çinin simvolu olmuşdur. Qərb xalqlarından fərqli olaraq, Çində çox vaxt xeyirxahlığın, sülhün simvolu olmuşdur. Çində beşinci ayın beşinci gününü keçirilən əjdaha bayramı ən sevimli bayramlardan biri hesab edilirdi. Həmin gün bayram libasında olan qayıqlarla çaylarda gəzər və sulardakı əjdahalara qurban verilərdi” (bax: 247).

İlan (tüklü ilan – Əjdaha¹) kultu həm də günəşlə əlaqələndirilir. Bütün bunlar o deməkdir ki, günəşə sitayiş insanlarda o qədər güclü olmuşdur ki, bu inanc onların bütün həyatında, məişətində, maddi və mənəvi sərvətində, bir sözlə, insan həyatının hər bir mərhələsində simvolik işarələrlə öz əksini tapmışdır.

Yuxuda qoz - səsdır.

Qoz bu region üçün ən geniş yayılmış meyvə ağacıdır. Qədimdə bu ağac müqəddəs sayılmış, hətta pir hesab olunmuşdur. Odur ki, “Dağdağan, qoz, zoğal, çinar, əncir - pir hesab edilir, onları kəsmək və yandırmaq olmaz” (22, s.276). Qədim insanlar bu ağacları müqəddəs, pir hesab etdikləri üçün onlara etiqad, sitayiş etmiş və and içmişlər.

“Qoz ağacını barlı görmək - uşaqly olmaq deməkdir.” Əski insanın təsəvvürünə görə bilirik ki, Ağac - (Qoz ağacı) ulu əcdad, ulu ana deməkdir. Ana uşaq verəndir. Ağac – qoz ağacı² məhsuldarlığı simvolizə edir. Qeyd etdiyimiz kimi, Ağacın bir funksiyası onun məhsuldarlığı, uşaq verən olmasıdır.

Yekun olaraq qeyd etmək mümkündür ki, inancların çoxu unudulmamış və insanların gündəlik məişətinə daxil olmuşdur.

Bölgədən toplanmış **andlar** əski insanın inandığı və səcdə etdiyi, sakrallaşdırdığı varlıqlarla bağlı yaranmışdır. Əski insan öncə **od, günəş, ay, su, torpağa** ilahi varlıq kimi baxmış, bununla

¹ İlan bəzən tüklü təsvir edilir. Bu da əjdahanı simvolizə edir.

² Filologiya elmləri doktoru, professor Paşa Əfəndiyev qeyd edirdi ki, Qax rayonunun İlisu kəndində bir qoz ağacı vardı. Bu ağac insanların inanc yeri idi. Övladı olmayan qadınlar buraya gələr, qarınlarını bu ağaca sürtər, övladları olacağına ümid edərmışlər. Bu inanc Qəbələ rayonundakı Komrad piri inancı ilə əsləşir. Günü bu gün də Komrat ziyarət yeri həm müsəlmanların, həm də xristianların tapındığı, sitayiş elədiyi bir yerdir.

da ilk andlarını yaratmışdır. İnsanın şüuru formalaşdıqca, təsəvvür dairəsi böyüdükcə daha yeni andlar meydana gəlmişdir.

Bütün andlar insanlarda düzlüyü, düz danışmağı təlqin edirdi. Əks halda əski insanın təsəvvürünə görə onlar Allah-taala tərəfindən ən qorxulu cəza ilə – ölümlə cəzalandırılacaqdılar.

“Qədim insanlar təbiətin sirlərinə bələd olmadıqları üçün təbiətin ecazkar qüvvələri qarşısında aciz qalaraq, onları fəvqəltəbii kimi qəbul etmiş və müxtəlif təbiət qüvvələrini Allahlar kimi fetişləşdirmişlər. Məsələn, Günəş Allahı, Külək Allahı, Od Allahı və s” (252, s.136).

Şəki-Zaqatala regionundan toplanmış and nümunələrini məzmun baxımından ilkin və dini təsəvvürlə bağlı yaranan andlara aid etmək olar. İlkin andlara –

Saxurlarda:

And olsun Günəşə!

And olsun Oda!

And olsun Aya!

O günəş haqqı!

Kösöy haqqı!

Udilərdə:

Günəş haqqı!

Gün kimi yanım, düz deyirəm!

Ay haqqı!

Od haqqı və s. kimi nümunələr daxildir.

Əski insan ilk olaraq yaşamaq, kortəbii qüvvələrdən qorunmaq, qaranlıq mağaraları işıqlandırmaq üçün oddan istifadə etmişdir.

Od kultu bəşəriyyət tarixində, onun inkişafında, mənəviyyatında misilsiz tapıntıdır. Bu tapıntının da fəvqəladiliyi insanların təfəkküründə inam və etiqadların yaranmasına səbəb olmuşdur. İnsanlar oda xoşbəxtlik, uğur rəmzi kimi baxmış, ona and içmişlər.

“Od işıq, mənəvi təmizlənmə vasitəsidir. İnsan odun, işığın köməkliyi ilə bədənidən, ruhundan şər qüvvələri, xəstəlikləri qovur. Od maddi və mənəvi təmizləmə missiyasının daşıyıcısı

olubdur. Od nəsil ağacının qorunması, davamıdır. Buna görə gecə-gündüz odun keşiyini çəkmiş, odu gözdən (*nəfsdən – kursiv bizimdir*) qorumuşlar” (247, s.73-75).

Od insanı həm soyuqdan, həm aclıqdan, həm də vəhşi heyvanlardan qorumuşdur. İndi isə tarixi mənbələrə əsaslanaraq araşdırma aparacaq.

Saleh Qaziyevin apardığı tədqiqatlardan aydın olur ki, “qəbirlərdən tapılmış şamdanlar, gildən qayrılmış öküz buynuzuna (*öküz - qədim inanclarda Günəşin simvoludur. Günəşə sitayişlə bağlı tarixi izlər hər zaman görünür – kursiv bizimdir*) oxşar sacayaqlar və s. göstərir ki, əhali o dövrdə atəş¹ etiqaad etmişdir...

Qəbələ şəhəri ərazisində 1944-cü ildə aparılmış qazıntı zamanı bir qəbirdən qızıl sırğa, şüşədən qayrılmış bir cüt əqiq qaşlı üzük – qaşında **oda sitayiş edən adam şəkli** tapılmışdır” (114, s.86-93).

“Strabon Albaniyada yaşayan tayfaların dini etiqaadlarından bəhs edərək yazır ki, onlar Heli (günəş), Zevs (atəş) və Selen (ay) ilahələrinə sitayiş edirlər... Ölkədə günəş, ay və bütperəstlik məbədləri ilə yanaşı, çoxlu sayda atəşperəstlik məbədləri də mövcud olmuşdur” (bax: 247). Strabona görə, həmin mahalda əhali Ayı görəndə salavat çevirir. Ay tutulduqda tufəng atır, qab döyür, ağlayır və s. hərəkətlər edirdi ki, bu da Aya sitayişin nəticəsi idi. (114, s.95)

“Günəşə türklərin qutsal, müqəddəs inamı olmuşdur. Günəşin doğmasını² türklər mərasimlərlə qeyd ediblər. Qədim türklər dualarını, diləklərini üzü göylərə ediblər. Hunlar da çadırlarını **üzü gündoğana** tərəf tikiblər” (247, s.34).

Bu sitayişin izləri indi də qalmaqdadır. Belə ki, bu regionda Aya, oda baxanda, lampa yandıranda, təndir yandıranda salavat çevirirlər. Buna görə də “Ay haqqı”, “Günəş haqqı”, “Kösöy haqqı” və s. andlar yaranmışdır.

¹ “Zərdüşt dininin emblemi olan içində atəş olan qədəh, atəş, su simvolları mövcuddur. Atəş onlarda ilahi işığın bir simvoludur” (bax: 231).

² Şimali Amerika hindularında “toy günü ... qadınlar nişanlı cütlüyün başını yuyur və onların saçlarını bir-birinə höürdülər... Onlar saçları belə vəziyyətdə günəşin doğmasını müşayiət edir və dualar oxuyurdular” (144, s.54).

İndi də “Kösöy haqqı” andı haqqında danışaq. Həm od-
alovun közü – qor, qıgılıcı, həm də istilik mənasında işlənən
“köz” deyimini dilçilərin fikrincə, vaxtilə (bəzi yerlərdə isə elə bu
günlər) “kos”, “kös” kimi səslənirmiş. “Kos,” “kös”- həm də isti,
günəş şüası demək imiş. Ucu yanmış oduncağın “kösöv,” tonqalı,
ocağı qurdalamaq üçün istifadə olunan ağac - “kösöy” sözləri də
həmin “kos,” “kös” kökündən alınma sözlərdir.”

“Od türkdilli xalqlarda bir ailənin üzvüdür, cəmiyyətin bö-
yük bir ağısaqqalı, ağbirçəyidir. Xalq onu həm ailənin üzvü, həm
də ən böyük hamı, nemətlər verən sayırmış” (174, s. 163-164).

Həmin “kös”, “köz” kökü ilə bağlı fikrimizə bir daha aydın-
lıq gətirmək üçün belə bir fakta müraciət edək. Zaqatalanın Kozba-
rax kəndinin adındakı “koz” kökü məhz “kos”, “kös” kökündəndir.
Tədricən dəyişikliyə uğrayaraq “koz” şəklinə düşmüşdür. Bu kən-
din adında işlənən “köz” yəqin ki, oda sitayişlə bağlı yaranmışdır.

Qəbələ bölgəsinin Böyük Əmili kəndi yaxınlığındakı Kilsə-
dağda Mitra Allahı məbədi, Zaqatala rayonunda Mamrux kəndi
yaxınlığında Günəş və Ay Allahları şərəfinə tikilmiş məbəd¹, “Za-
qatala rayonunun Güllük kəndindən 5-6 km aralı Armaiti dağında
Pəri qala, o cümlədən Əliabad qəsəbəsində Pəri qala adlanan digər
məbədin mövcudluğu Ay-Selenaya sitayiş olunduğunu sübut edir...
Sonralar atəşpərəstliyin hakim olması ilə əlaqədar olaraq bu
məbədlər od məbədlərinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə ingiloylarda
(*bu inanc bütün bölgə əhalisinə şamil edilə bilər - kursiv bizimdir*)
Günəşə, Aya, Göyə inamlar qalmaqdadır (85, s.68)

“Ardvi – Sura Anahitaya sitayiş geniş vüsət aldı və şah özü
də ona dua edirdi. Hər yerdə ona heykəllər qoyulur, **məbədlər
tikilirdi**. Mitra kultu da rəsmi şəkildə qanuniləşdirildi... Mitra

¹ “Sabunçu kəndinin yaxınlığında zərdüştiliyin digər abidəsinin xarabaları
qalmışdır. Hazırda bu yerə “Şeytan Qala” deyirlər. Yuxarı Çardaxlar kəndin-
də isə “Nşatra Vairya” adlı Göy Tanrısı məbədinin xarabalarını görmək olar.
(Yuxarı Çardaxlar adı Nşatra, yaxud Çarta adından əmələ gəlmişdir) Zərdüş-
tiliyin ardıculları bir “əsas” Tanrının və onun tabeliyində bütün dünyanı idarə
edən altı “məşəl” Tanrısının var olduğuna inanırdılar. Saxurlar belə güman
edirlər ki, bu bölgədə atəşpərəstlərin daha iki məbədi olmalı idi” (172, s.8-9).

dinində Ardvi – Sura Anahita baş ilahə və Mitranın arvadı hesab edilirdi... Ərəb işğalından sonra Mitra (Mehr) dininə və onun bayramına rəsmi olaraq son qoyulur” (bax: 255).

Mərhum professorumuz İsrafil Abbaslı “Folklorşünaslıq axtarışları” kitabında qeyd edirdi: “Ulu babalar ... artım, həyat, bolluq ilahəsi Günəşin şərəfinə şənliklər düzəltmiş, bununla təsərrüfata ziyan gətirən yağış, tufan, selin qarşısını almağa çalışmışlar. Həmədanda su, torpaq, məhsuldarlıq ilahəsi sayılan və bir sıra xalqların əski mədəniyyəti ilə sıx bağlı olan Nahidə/Anahidə həsr edilmiş mərasim törənləri də göstərilirmiş” (4, s.12)

Günəşə sitayişin izləri arxeoloji qazıntı zamanı aşkara çıxarılan əşyalarda da öz izini göstərməkdədir.

Məsələn, “Qanıx Torpaqqala yaşayış məskənindən tapılmış müxtəlif məişət əşyaları ... Günəşin simvolik plastik obrazı ilə bəzədilmiş dekorativ gil qab ... və başqa nümunələrin əksəriyyəti yerli sakinlər tərəfindən muzeyə hədiyyə verilmişdir” (44, s.156).

Şəki-Zaqatala bölgəsindən toplanmış **alqış və qarğış** nümunələrini məzmun baxımından mərasimlərlə və məişətlə bağlı yaranan alqış və qarğışlara aid etmək olar.

Alqış və qarğış nümunələri həm məzmunca, həm də formaca fərqlənir.

Nəsr formasında işlənən alqış və qarğışlar:

“Ocax sənə kömək olsun” **udi** (alqış).

“Boyuva Varxiyan¹ qamışı ölçüm” (qarğış).

Lap qədimdə insan öləndə qəbir qazmaq üçün ölənin ölçüsünü ya çubuqla, ya qamış, ya da iplə ölçüb həmin ölçüdə qəbir qazardılar. Varxiyan qamışı dedikdə isə Zaqatalanın Varxiyan kəndində bitən uzun ölçülü qamışlar nəzərdə tutulur.

“Şirnisi yeyilsin!” (alqış)

“Odana² nur çilənsin!” (alqış)

“Xinan çüyüd olsun, boğçan bağlı!” (qarğış)

“Saçın biləgünə bağlansın!” (qarğış)

¹ Zaqatala rayonunda kənd. Hal-hazırda bu kənd Bəhmədli adlanır.

² Türk dilində otaq

Şəki-Zaqatala regionunda qədim inanca görə ər evinə gəlin köçən qızın adı bədnam olanda onun saçını kəsib biləyinə bağlayar, başına qatıq sürtər, özünü də eşşəyə tərs mindirib ata evinə qaytarardılar.

Professor Qəzənfər Paşayevin topladığı kərkük nümunələrində də “Saçı kəsilmiş” qarğıışı vardır. O, bu anlamı belə izah edir: “Azərbaycanda olduğu kimi bakirə çıxmayan gəlinin saçını kəsib atası evinə qaytarmaq adəti Kərkük dolaylarında da olmuşdur” (156, s.28).

Bu barədə filologiya elmləri doktoru Bəhlul Abdullanın fikri də maraqlıdır. O qeyd edir ki, “adamlarda belə bir inam da aşılıbmış ki, saçın qırılması, yaxud kəsilməsi, guya ömrün azalması deməkdir” (8, s.7).

Bizcə, regionla bağlı yaranan inancı daha məqsədəuyğun saymaq olar.

Məişətlə bağlı yaranan alqış və qarğışlar insanların gündəlik həyatında, məişətində baş verən hadisələrlə bağlı yaranır.

“İşuv quleyli olsun!”

Quleyli türk sözü olan “kolay” sözündəndir. Mənası, “asan”, “avand”, “yüngül” deməkdir.

“Bir qoyub min götürəsən!”

Bu alqışa qarşı “Kisbüvə¹ çatmıyasan” qarğıışı yaranmışdır. Hətta bu qarğıışın yaranması ilə bağlı bir rəvayət də vardır. Deyilənə görə bir arvadın əri ölür. Lakin nə qədər eləyirlərsə meyiti yerdən götürə bilmirlər. Çünki bu kişi arvada “borclu” imiş. Arvad da halallıq vermir. Axırda peyğəmbər (ə.s.) işə qarışır. Arvada kişinin borcunu ödəməyi təklif edirlər. Arvad razılaşmır. İşi belə görən peyğəmbər (ə.s.) öz əbasını arvada təklif edir. Arvad razılaşır. Bunu görən peyğəmbər (ə.s.) hirsələnib qadınlara qarğıış edir: Ömrü boyu işləyib kisbivizə çatmayasınız (Yəni ömrü boyu işləyəsiniz, qazancınız gözə görünməsin).

Müqəddəs ocaq, pirlər, ziyarət yerləri ilə bağlı yaranan alqış və qarğıışlar da maraqlıdır.

¹ *Qazancına*

“Sarı pir¹ sağa köməy olsun”.

alqışına əks olaraq bayatı formasında işlənən

Yandım, yandım köz olsun,

Külü gözünə dolsun,

Sarı pirin duası

Canına qənim olsun! - qarğışı yaranmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, milliyyətindən asılı olmayaraq Şəki-Zaqatala bölgə əhalisinin ortaq tapındığı pirlərə, ziyarətgah yerlərinə inamı çox güclüdür.

Bu yerdə arxeoloq Saleh Qaziyevin bir fikrini söyləmək yerinə düşərdi: “Yalnız Vartaşen rayonunun Vardanlı² kəndində üç yüzə yaxın pir vardır” (114, s.104).

Bu bölgədə ziyarət yerləri çoxdur. Onların çoxu qoz, fındıq ağacı altında yerləşir. Deməli, qoz və fındıq ağacları regionda yaşayan əski insan üçün “dağ”, “ulu əcdad” – “ulu ana”, həm də həyat, qida mənbəyi olmuşdur.

X əsr ərəb səyyah alimi İbn Fədlan ağac parçasını boyunlarından asmış Başqırdlardan, Qıpçaqlardan bunun səbəbini soruşduqda belə cavab alır: ”Mən ağacdən doğulmuşam, mən ağacdən başqa özgə yaradan, yaradıcı tanımıram”... Uşaqları, hətta heyvanları şər ruhdan qorumaq üçün boyunlarından dağdağan ağacının parçasını asardılar. İnanırmışlar ki, bu “gözəl, böyük ağac” qəbilənin, soyun, xalqın qoruyucusudur (176, s. 31).

Qəbələ şəhərinə yaxın yerdə Komrad dağının üstündə bir daş vardır ki, buraya ziyarətə övladı olmayan qadınlar gələr, qarınlarını bu daşa sürtər, onu öpər və nənni düzəldərək ağacdən asardılar (115, s.17).

“Dağ ruhu insana... şamanlıq, uşaq ruhu – qut verir” (175, s.204).

Uşağı olmayan qadınların qarınlarını daşa sürtməsi inamı da mifik təsəvvürlə bağlıdır. Guya qadınlar bu daşdan döllənir, uşaq doğur. Qeyd etdiyimiz kimi, bu uşağı daş verir. Deməli, daş əski

¹ Zaqatala rayonunda ziyarətgah

² İndiki Oğuz rayonunun Kərimli kəndi

inama görə ulu ata-babanı təmsil edir.

Mifik təfəkkürdə əsas rol oynayan od, su, torpaq, hava ünsürləri nəsil yaradan qüvvə, başlanğıc kimi diqqəti cəlb edir. Su da, torpaq da türk xalqlarında ilk başlanğıc, dünyanın, kainatın yaradıcısı sayılırmış.

“İnsanların əmələ gəlməsi miflərdə totem – heyvanların transformasiyası kimi, onların digər canlılardan ayrılması, qeyri-mükəmməl varlıqların təkmilləşməsi (öz-özünə, yaxud Allahların qüvvəsi ilə) Allahlar tərəfindən bioloji cəhətdən tamamlanması kimi, yaxud gildən, torpaqdan, ağacdan yaradılması canlıların aşağı qatdan yuxarı yer üzünə keçirilməsi kimi təsvir olunur”(175, s.79).

Ziyarətgah yerlərinə inam o qədər böyükdür ki, ziyarətə gələnlər oradakı müqəddəs adamın qəbrinin torpağından azacıq götürüb (buna tütiyə deyirlər) evdə hündürdə ən təmiz yerdə saxlayırlar. Yaxud da ziyarətgahda həmin torpaqdan azacıq suya qatıb ziyarətə gələn adamlara verirlər ki, dərd-bələdan qurtulsunlar.

Mifoloji və dini təsəvvürlərin təsiri ilə yaranan alqış və qarğışlar geniş yayılmışdır.

Bir **saxurun** “Odun, ocağın sönməsin!” alqışına qarşı əski insan pis məqsədli, pis niyyətli adamların əməllərini “Səni öldürənin kösövü qaralsın!” deyər qarğışlamışdır. Əski insan üçün isə odun, ocağın sönməsi ölümə bərabər idi. Ona görə də bu qarğış onlar üçün ən dəhşətli qarğış idi.

Mərasimlərlə bağlı yaranan alqış və qarğışlara dini mərasimlə bağlı (qurban), toy və yas mərasimləri ilə bağlı alqış və qarğışlar daxildir.

Məişətlə bağlı yaranan alqış və qarğışlarda arxalanmaq, güvənmək, nəsil artımı, davamı kimi xüsusiyyətlər özünü göstərir.

“Yuxarıda oturmuş (Allah) səni bəxtəvər eləsin!” **udi** alqışına qarşı

“Qoy toy çələngin yansın!” kimi **saxur** qarğışları yaranmışdır.

Verilən alqış nümunəsində əgər tərəf müqabilinə xoşbəxtlik arzulanırsa, əks təqdirdə qarğış nümunələrində isə bədbəxtlik arzulanır.

Azərbaycanda, xüsusən də Şəki-Zaqatala bölgəsində qırmızı

rəngə inam çox idi. “Məsələn, göz ağrısı zamanı gözün kənarlarına qırmızı rəng sürülərdi, göz səyriyəndə kipriklər üzərinə qırmızı sap və ya parça ovuntusu qoyulardı, yağışlı havada qızlar qırmızı don geyinər, günəşi çağırən nəğmələr oxuyardılar: “Gün çıx, gün çıx, kəhər atı min çıx.” Günəşə inamin ən parlaq nümunələri xalq arasında yayılmış olan alqışlar ola bilər: “Qırmızı günə çıxasan¹!”, “Qırmızı günün olsun!” və s. Ola bilsin ki, bütün bunlar günəşə inamla bağlı yaranmışdır” (212, s.67).

Udilərdə bir qarğış nümunəsi vardır: “Səni Ərdoğul apar-sın!” Bu qarğışda işlənən Ərdoğul mifik obrazı məhz Azərbaycan folklorunda işlənən Ərdov (Ərdoy) – Div obrazıdır.

Əski insan xəstənin sağalacağına, öləcəyinə, kiməsə qurban, fəda olacağına inanmış. Odur ki, onun ağrı-acısı qurban deyilən heyvana keçsin deyə heyvan qurbanı kəsirdilər. Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, digər Hind-Avropa xalqlarından ən çox slavyan büt-pərəstləri, hətta praktiki olaraq insan qurbanları mərasimlərini keçirirdilər... Rus büt-pərəstləri də Allahlara insan qurbanı verirdilər. Qərb və Cənubi Baltik slavyanları istər heyvan, istər insan olsun, fərq qoymurdular. Rus büt-pərəst kahinləri isə sadəcə olaraq qurban verilən adamı boğurdular... Hind abidələrində göstərilir ki, qurban verməkdən ötrü yalnız boyca kiçik adamlar – cırtanlar seçilib öldürülmüşdür... Başqa abidələrdə qurbanları qılıncla öldürmək barədə məlumat verilir (193, s.133-135).

“Qədim Amerika xalqı hər gün yüzlərlə insanı Tanrılarına qurban verirdilər” (bax: 257).

“Qəbələ mahalında qurban² bayramını çox təntənə ilə

¹ “Deyilənlərə görə, türklərdə Günəş Şərqi, Ay da Qərbin simvolu idi. Əfsanəyə görə, Ay qaranlıqlar və gecələr diyarı olan Şimalın, Günəş isə işıqlığın hakim sürdüyü və gündüzlər diyarı olan cənubun simvolu idi. Qədim türklərdə “Günəş Şərqi simvolu idi.” “Oğuz xan” dastanında dan yerinin sökülməsinə, günəşin çıxmasına böyük əhəmiyyət verilmişdir. “Bütün həyat Günəşlə başlayırdı. Günəş batandan sonra isə hər şey dayanırdı” (bax: 258).

² “I əsrdə Şəki yaxınlığında Ay məbədi var imiş. Yunan tarixçisi Strabon həmin məbəddə insanın qurban verilməsi ayinini “Coğrafiya” əsərində ətraflı təsvir edir” (bax: 230).

keçirərdilər. Azı üç gün, üç gecə adamlar bir-birinin evinə gedər, qurban ətindən yeyərdilər... Məbəd xadimlərindən ən çox cüşa gələrək meşədə dolananı kahin tutub müqəddəs zəncirə çəkər və bir il müddətində gözəl nemətlərlə bəslənər, sonra həmin adam qurban verilərdi... Təcrübəli bir şəxs cida ilə kütlə arasından çıxıb qurban veriləcək adamın böyründən ciyərinə doğru sancar, yaralı yıxılardı. Meyiti müəyyən edilmiş yerə aparardılar. Burada hamı pak olmaq üçün ona ayağı ilə toxunardı və s.” (114 , səh.96).

Tarixi araşdırmalar da onu göstərir ki, doğrudan da bütün dünya xalqlarında olduğu kimi, Şəki-Zaqatala bölgəsində də qurban mərasimi – Tanrıya – Günəş Tanrısına qurban mərasimi özünəməxsus şəkildə həyata keçirilibmiş. Mərasimin elementlərini əks etdirən tarixi göstəricilər bu və ya digər şəkildə müxtəlif əşyalarda özünü göstərir.

“Möhür üzüyün qaş yerində atəşgədəni xatırladan altar¹ rəsmi var idi” (115, s.25). Arxeoloq Saleh Qazıyev qeyd edir ki, vaxtilə Albaniyada işlədilmiş “qurbanın olum” sözlərinin indi də təkrar edilməsi göstərir ki, burada da insanlar qurban edilmişdir.

Maraqlı bir faktdır ki, Zaqatala - Balakən rayonlarında Qurban bayramı xüsusi qeyd olunardı. Bu bayramdan əvvəlki gecə “yığnaq” olardı. Hərə öz evindən bacardığını - “qulpundan çıxanı” gətirər, bir evdə oturur, səhərə qədər tənburla çalıb – oxuyar, Yunis İmrənin “ilahilər”indən söyləyərdilər. Yığnaq gecəsi yatana oturduğu döşəyə sapla tikərdilər, üz-gözünü kömürlə qaralayardı. Bu səbəbdən hamı çalışırdı ki, yatmasın. Mürgüləyəni isə “cəzalandıraraq” gecə qonşunun “alma lingisi²”ndən azı bir pud alma gətirməyə göndərərdilər.

Əksər hallarda “yığnaq”lar tək-tək obalarda təşkil olunardı və səhərədək davam edərdi. Bayram namazından sonra qurban kəsilərdi və indi də belədir . “Bu gün yerinə yetirdiyimiz ayın və mərasimlərimizin bəzilərində ibtidai dini təsəvvürlərin izləri

¹ *Qurbangah. Tədqiqatlardan məlum olur ki, Oğuz rayonu və Qax rayonunun Qum kəndindəki bazilikalarda ayrıca altar yeri, qurbangah, ibadət yeri mövcud olmuşdur.*

² *Alma saxlanan yer*

vardır. Məsələn, qurban kəsmək, ehsan vermək, bəzi xalqların dəfn mərasimi” (252, s. 155).

Əslində bu siyahını bir qədər də uzatmaq olar. Aya, günəşə salavat çəkmək, şər qüvvələri uzaqlaşdırmaq üçün talisman-amuletlərdən istifadə etmək və s. – dən günü bu gün də istifadə olunur.

Tarixi-etnoqrafik materiallar, həm toplanmış örnəklər qurban ritualının regionda böyük təntənə ilə keçirilməsi fikrini bir daha təsdiq edir.

“Qəbələ mahalında qurban kəsildiyi zaman qoyunun başını və boynunu bəzəyirlər. Onu yaxşı yedirir, əvvəl duz və su verir, sonra kəsirlər. Qoyunun canı çıxdıqdan sonra dərd-bəladan qurtulmaq üçün bəzən ona ayaqla da toxunurlar. Qurbanın qanını isə ağaclara sürtürlər ki, gözəl məhsul versin” (114, s. 96).

Nic kəndində (Qəbələdə) (Bu özünü Oğuzda da göstərir) “Toyuq piri¹” adlanan pır vardır ki, buraya toyuq qurbanı gətirirlər. Pırə gələnlər toyuğu burada kəsərək başını, ayaqlarını pirdə qoyurlar. Bu pirlə bağlı bir **udi** rəvayəti vardır ki, bu rəvayəti Pırin adının haradan qaynaqlandığının göstəricisi hesab edirlər. Rəvayətin qısa məzmunu belədir: Ömrü döyüşlərdə keçmiş Teymur Ləng qoşunları ilə Qəbələyə gəlib çıxır. Çətinliklə də olsa şəhəri ələ keçirir. Ələ keçirdiyi kəndlərdən biri Nic olur. Onu tutmaq üçün ağır döyüş gedir. Kəndlilərin bir hissəsi qaçır, bir hissəsi isə qaçmağa macal tapmır, Türyan çayı²na gedən yolun üstündəki hündür qamışlıqda gizlənir. Gizləndikləri yerdə bir müddət daldalanırlar. Oraya toyuq, xoruz gətirirlər. Onlar da toyuqları yeyib xoruzu saxlayırlar. Nə biləytilər ki, bu xoruz onları ələ verəcək?!

Teymur öz dəstəsi ilə Qəbələyə sarı gedəndə qamışlığa çatarkən, xoruz banı eşidir. Teymur deyir ki, adam olmayan yerdə xoruz banlamaz. Oranı mühasirəyə alırlar. Toqquşma baş verir. Bu toqquşmada Teymur da yaralanır. Ayağı şikəst qalır. Dünyada Topal Teymur adı ilə məşhurlaşır. Elə o vaxtdan Türyan çayına gedən ağaclıq ibadət yerinə, pırə çevrilir. Adı da Toyuqqıran piri.

¹ Bu pırə xoruz piri də deyirlər

² Kürün sol qolu. Qəbələ, Ucar, Ağdaş və Zərdab rayonları ərazisindən keçir.

Bu əhvalatdan sonra kənd camaatı hər il xoruz qurbanları kəsir, qəfil banlayıb adamları qırdırmiş o xoruzu lənətləyirlər.

“Sarılıq piri” adında yer də vardır ki, buraya da gələnlər toyuq və ya heyvan kəsdikdən sonra ayağını, başını ağacdan asırlar” (114, s.98).

Şəki-Zaqatala regionunda Orucluq və Qurban bayramlarından başqa bölgədə yaşayan xalqların və etnik qrupların nümayəndələri Novruzu – Bahar bayramını özünəməxsus adət-ənənələrlə həyata keçirirdilər.

Məsələn, **udilər** “*joğulun axsibay*”, yəni yaz bayramı keçirirdilər ki, bu bayram mart ayının ortalarına təsadüf edir. Bu bayramda udilər özlərinə məxsus “hərsə¹” bişirir, yumurtanı qırmızı boyayardılar. Uşaqlar boynuna çanta keçirib həyətləri gəzər, pay umardılar. Novruzgülü yığardılar.

“Novruz gülü, Novruz gülü,

Bir gətir, iki gətir, yumurta gətir!” – oxumaqla yazın gəlişini bayram edərdilər. Bayram günü axşamçağı həyətlərdə tonqal qalayıb üstündən tullanar, oxuyardılar:

Ağrım-acım odda qalsın,

Ağrımı, acımı od aparsın!

Udilərdən fərqli olaraq, **avarlar** yazın gəlişi ilə “*Sinqili bayramı*” – Yazın gəlişi ilə bağlı bayramdır – keçirərdilər.

İri ağacı olan yerdə yığışırdılar, yelləncək salırdılar. Nə qədər yelləncək yuxarıdan asılırsa, bayram o qədər maraqlı olurdu. Görək burada kim bərk yellənir, ayağı ağaca dəyir. Bir nəfər yellənir, iki nəfər də onu yelləyir. Bir tərəfdə qadınlar maxara bişirirlər, bir tərəfdə isə molla gəlib yazın gəlişinə xeyir-dua verirdi.

Bundan başqa, **avarlar** aprel ayında “Рохи бор” - “Buğda aşı” bayramı keçirirdilər. Bu bayramda yeddi² müxtəlif qurudulmuş meyvə, yeddi ovuc darı bişirilir, oraya ov əti də əlavə edilib adamlara paylanırdı.

¹ Buğda yarmasından bişirilən yemək. Buğda əl dəyirmanından çəkilib qabıqdan təmizlənərək bişirilir. Bişiriləndən sonra üzərinə əzilmiş qoz, sonra da yağ əlavə olunub süfrəyə verilir.

² Novruz bayramında da süfrəyə 7 cür nemət qoyulur, hədik bişirilir.

Qoz, şabalıd ağaclarından yelləncək asılır. Qadınlar maxara bişirib paylayardılar.

Saxurlar may ayının axırlarında Seyran bayramı keçirirdilər. Bu bayram o qədər məşhurdur ki, bayramı səbirsizliklə gözləyən saxurlar bununla bağlı çoxlu bayatılar yaratmışdılar. Məsələn:

Dağın başında reyhan,
Yanında da bir ceyran.
Yay gələcək...
Olacaq bizə Seyran.

Yaxud da:

Qardaş, qardaş, bəylər baş,
Ağ üzündə qələm qaş.
Hər Seyrana çıxanda
Çiçəklənsin göydə daş.

Bu bayram gələndə saxurlar təyin olunmuş yerə - Eraya¹ yığı-şarlarmış. Oğlan və qızlar iki günlük azuqə də götürərdilər. Seyran yolu iki günlük yol idi. Onlar otuz iki dağ zirvəsi, yaylaq və düzəndən keçərmişlər. Bu şənlikdə sümsülər, qara zurna, tənbur, nağara və s. olardı.

Çində tarixi qədimlərə söykənən “Çjuntsu²” adlandırılan Ay bayramı³ keçirilirdi. Həmin gün bədirlənmiş Ay xüsusilə parlaq olurdu. Bu bayramda dağa qalxmaq, piroq yemək, xrizantema⁴ları seyr etmək adətləri saxlanmışdır... “Çjuntsu”da insanlar undan şirin qoğal, Dolunay və içində duzlu yumurta olan Ay çörəyi bişirir və onu Ay Allahına sovqat edirdilər. Bu bayram birliyin, bolluğun simvolu idi...” (bax: 232; 243)

Ola bilsin ki, Seyran bayramı tarixən elə Ay – Günəş Tanrısı şərəfinə keçirilən bir bayram olmuşdur.

Saxurlar yaz ayında quzu ilkin ota çıxanda “*Gev qavki*” “*Quzu buraxma*” bayramı keçirirdilər. Quzu buraxma bayramında

¹ Müqəddəs yer mənasındadır.

² Hazırda bu bayram dövlət tərəfindən rəsmi bayram kimi qeyd olunur.

³ “*Yakutlar Ay və Günəş bayramlarını da ilk baharda keçirərdilər*” (bax: 246).

⁴ Çiçək növü

süd məhsullarının payı hazırlanıb ilk nübar kimi paylanırdı. Bu həm savab kimi idi, həm də məhsulun yetişməyi ilə bağlı idi. Quzu özü də məhsuldar idi. Sağ-salamat araya-ərsəyə gəlirdi, ölüm-itim olmadı, bu özü də bir bayram idi. Bəzən quzunun özünü də kəsərdilər.

İngiloylar Novruz bayramına oxşar “Qorqot¹” – “qor(q)ot” – ingiloylarda “durna” deməkdir. Müəllif qeyd edir ki, görünür, bu bayramın adı buradan götürülmüşdür, “Durna” bayramı keçirirdilər. Bu bayram martın 20-dən aprelin ortasına qədər durnaların gəlişinə görə qeyd edilir. Bu bayramda kosa, keçəl olmur (bax: 84, s.138).

“Bahar bayramında insanlar gecə-gündüz bərabərliyi ilə bağlı müxtəlif ayınlar icra edirlər. Məsələn, Avropada “yandırılan təkərlərin yuvarlanması və buna bənzər adətlər günəş gücünün... yenilənməsi funksiyasını daşıyır” (bax: 237).

“Novruz bayramı Amerika, Çin, Yaponiya, Şimali İraq, Türkiyə, Qafqaz, Mərkəzi Asiya və s. ölkələrdə qeyd edilir. **Hindistanda** bədirlənmiş Ayın son gününə təsadüf edən Holi bayramı (Rənglər bayramı da deyirlər) martın 24-də qeyd olunur. **Yaponiyada** gecə-gündüz tarazlığı², bərabərliyi zamanı qəbristanlığa gedir³, əcdadlara baş çəkir, ətirli şamlar və çiçəklər düzür və dua edirlər. **Britaniyada**

¹ *Zaqatala-Qax bölgəsində Korkot yeni il bayramı və bu bayramda buğdadan bişirilən Korkot sıyığı da, görünür, qədim təqvimə görə, yay gün dönümündə Köpək ulduzunun çıxmasına uyğunlaşdırılmış il başı ilə üst-üstə düşən məhsul bayramı ilə əlaqədar olmuşdur. Korkot sıyığı Novruz bayramında, məhərrəmlikdə və yağış diləmə mərasimlərində hazırlanan bitki mənşəli qurban – hədikdir. Hədik sözü ərəbcə “hədy” (“hədiyyə”) – qurbanlıq quzu (hədik), doğru yol, doğru yolla aparmaq və “mehdi” – ithaf olunmuş, əhd edilmiş, düzgün yolla aparılmış sözləri ilə eyni kökdəndir ki, həmin kökdən Xilaskar Mehdi obrazı yaranmışdır. Bu obrazın prototipi olan İsa Məsih kilsə mahnılarında “yenidən bar gətirmək üçün Dünya işığına çıxmazdan əvvəl öz mahiyyətindən imtina edərək, torpağın bətnində ölməli olan buğdayla qarşılaşdırılır” (bax: 188b, s.348-349).*

² *Gecə və gündüzün bərabərliyi – gecə və gündüzün bərabər olduğu, Günəş şüalarının ekvatora dik şəkildə düşməsi nəticəsində şüaların çevrənin qütblərdən keçdiyi andır. Gecə və gündüz bərabərliyi ildə iki dəfə təkrarlanır: yaz gecə-gündüz bərabərliyi və payız gecə-gündüz bərabərliyi (bax: 241).*

³ *Azərbaycanlılarda da Novruz bayramında hər kəs dünyasını dəyişmiş əzizlərini yad edir, onlar üçün dualar oxuyurlar.*

bahar tarazlığı bütperəstlər üçün mühüm vaxtdır. Onlar Stoneheng¹-dəki daş pirinə toplaşır və Günəşin doğmasına² tamaşa edirlər.

Meksikada çox sayda insan gecə-gündüz tarazlığı günündə Mexikonun 50 kilometrliyində yerləşən müqəddəs Teotiuakan şəhərində Günəş ehamına gedirlər. Zəvvərlər yaz tarazlığı zamanı bu ehamlara qalxırlar ki, günəşin xüsusi enerjisini ala bilsinlər” (bax: 254).

“**İranda** Novruzunu xüsusi təntənə ilə qeyd edirlər. Burada atəşpərəstliyə söykənən bu bayram şər qüvvələrlə mübarizə rəmzi daşıyırdı. İrənlilərdə od qalamağın insanları şər qüvvələrdən qoruduğuna və uğursuzluqdan xilas olmağa inancı var idi. Əllərində gümüş pullar tuturdular ki, il ərzində bu yerlərdən uzaq düşməsinlər. Bir də ki, İran Novruzunun atributu olan qırmızı paltarlı məşhur Hacı Firuz obrazı vardır (bax: 233).

“**Rusiyada** “Maslentisa” – “Pəhriz bayramı” yazın gəlişi ilə bağlıdır. Bu bayram bütperəstlik dövründən qalıb. Bayram zamanı keçirilən mərasimlər qışın yola salınması, yazın qarşılınması ilə bağlıdır. Tarixi daş dövrünə aid edilən **belarus** xalqının “Komedica” bayramı yazın qarşılınması bayramıdır. Bu bayramda ayıları bəzəyib onların yarışını keçirirlər. Bu bayram mal-qaranın birinci dəfə otlığa aparılması³ ilə bağlıdır. Mərkəzi Çində də yazın gəlişini xüsusi qeyd edirlər. Bu bayramda da Novruzun atributu kimi yumurta boyayırlar. Yazın gəlişi ilə bağlı başqa xalqlar üçün örnək ola biləcək rəsmi “Ağac əkilməsi günü⁴” qeyd olunur” (bax: 227).

¹ İngiltərədə qədim abidə

² “XVI əsrdə yaşamış müsəlman qaxaxlar yaz gələndə at südünü (kumısı) içməzdən əvvəl üzünü günəşə sarı tutub südün bir qurtumunu şər qə doğru yerə dağıdır və günəşə təzim edir. Güman ki, bununla yaşıl ot bitirdiyinə, atın onu yediyinə və süd verdiyinə görə ona minnətdarlığını bildirir. Tarixi Azərbaycan əraziləri günəşə sitayişin ən çox yayıldığı yerlərdən biridir. Əski mənbələrə əsasən, Midiya dövlətində və Qafqaz Albaniyasında günəşə sitayiş kultu geniş yayılmışdır” (123, s.169).

³ Bu bayram saxurların “Quzu buraxma” bayramını xatırladır.

⁴ Hazırda bu tədbir “bir çox xalqlarda müxtəlif mövsümlərdə” ənənə şəklində alınıb. Azərbaycan Respublikasında may ayının onu dövlət tərəfindən “Ağac əkilməsi günü” elan olunmuşdur.

Biz əvvəlcə bölgə ərazisində yaşayan xalqların və etnik qrupların, sonra isə Hindistan, Amerika, Çin, Yaponiya, Meksika, İran, Rusiyada keçirilən yaz bayramında ortaq adət-ənənələri izlədik. Arada bu qədər uzaq məsafə olmasına baxmayaraq, oxşar inanclar, oxşar adətlər özünü göstərməkdədir. **Buradan belə bir nəticə çıxır ki, istər bölgə ərazisində yaşayan əhali, istərsə də dünyanın o biri ucunda yaşayan başqa xalqlar milliyyətindən asılı olmayaraq ortaq cəhətlərə, ortaq mədəniyyətə, ortaq mənsubiyyətə malikdirlər.**

Akademik M.Təhmasib müxtəlif xalqlar arasında ortaq mədəniyyətin, ortaq cəhətlərin olduğunu öz məqaləsində belə qeyd edirdi: “Əgər qədim şumerin atalar sözü ilə bugünkü amerikalıların atalar sözü arasında bu dərəcə yaxınlıq varsa, türkdilli xalqların bu zəngin janrları arasındakı yaxınlıq, şübhəsiz ki, daha çox olmalıdır, vardır da” (195, s.216).

Əslində bu fikir bütün örnəklərə şamil edilə bilər. Fikrimizi mərhum professorumuz İ.Abbaslının vaxtilə bu detalları görərək öz əsərində dönə-dönə qeyd etdiyi aşağıdakı fikirlərlə təsdiq etmək istəyirik: “Daş dövrünün vəhşiləri Avropada öz bıçaqlarına, baltalarına, ildırımadaşlı alətlərinə o formanı vermişlər ki, buna Avstraliyada yaşayanlar arasında da təsadüf edilir. **Xam materialın orada və buradakı birliyi insanı oxşar yaradıcılığa gətirib çıxarmışdır. Bu kimi oxşar görüşlərdən xasiyyət öyrənmiş insanlar öz düşüncələrini eyni nəğmələrdə, rəvayətlərdə, ənənələrdə aşkara çıxarmışlar.**”¹ Pol Lafarqın bu fikirlərinə istinad edən müəllif qeyd edir: “Folklordakı bu ortaqlıq şifahi ədəbiyyatın bütün janrlarında özünü göstərmişdir. Bir-birilərindən çox aralı yaşayan dünyanın ayrı-ayrı xalqları arasında oxşar müdafiə alətlərinin, onların məişəti ilə bağlı bir sıra nəsnələrin habelə yaxın süjetli şifahi ədəbiyyat örnəklərinin olması daha çox təbiətin kortəbii qüvvələrinə qarşı mübarizədən doğmuşdur. İbtidai insanın çox vaxt anlamadan, dərindən duymadan vuruşduğu təbiət qüvvələri və birgə düşməyə qarşı mübarizədə barındıqları ibtidai yaraqlar, onlar arasında yaşayan **əski folklor janr-**

¹ Пол Лафарг. Очерки по истории культуры. М.-Л., 1926, с.53.

ları arasındakı ortaqlıq cəmiyyətin inkişafı tarixində qanunauyğun bir hal olmuşdur. Ayrı-ayrı xalqların dünyagörüşündə, ədəbi-mədəni əlaqələrində gözə çarpan oxşar cəhətlər çox zaman qarşılıqlı təsirin deyil, bu xalqların oxşar və birgə tarixi inkişaf yolu keçməsi ilə bağlı olaraq meydana çıxmışdır... İqtisadi həyatın inkişafından asılı olan və öz inkişafı ərzində eyni yolu keçən insan düşüncəsi dünyanın müxtəlif tərəflərində oxşar formalar, oxşar surətlər, oxşar əsərtirlər, bu surətlərin mübarizəsini əks etdirən eposlarla özünü bürüzə vermişdir... **Ortaqlıq və oxşar folklor motivlərinin dünya xalqları tərəfindən yaradılması çox variantlı şifahi ədəbiyyat örnəklərinin meydana çıxması üçün zəmin olmuşdur**" (4, s.30-31).

"Yaxın və uzaq xalqların mifik təfəkkürlərindəki oxşarlıqlar onların dünyabaxışlarının mərkəzində duran "predmet və nəsnələrin" eyniliyindən xəbər verir. Demək mümkündür ki, dünya ağacının çox dərinlərə işləmiş köklərində açıq-aşkar sezilən eynilik, oxşarlıq vardır. **Dünya xalqlarının əksəriyyətində həyat prosesləri əsasən eyni olduğundan gerçəkliyin dərkə yolları da bu və ya digər dərəcədə eyni olmuşdur**" (bax: 247).

Bütün bu qeyd etdiyimiz istinadlar belə deməyə əsas verir ki, uzaq məsafələrdə yaşayan insanlar arasında bu qədər yaxınlıq, oxşarlıq varsa, onda nə üçün tarixən əsrlərlə bir-biri ilə çiyin-çiyinə yaşayan insanlarda, onların məişətində, adət-ənənələrində yaxınlıq olmasın. Ona görə də bölgə əhalisinin örnəklərində meydana çıxan oxşarlıq, yaxınlıq labüddür.

Mövsümlə bağlı bölgə əhalisi tərəfindən keçirilən ayınlar böyük maraqlıdır.

Avarlar uzun müddət yağış yağmayıb quraqlıq olanda yağış yağdırmaq arzusu ilə ayın keçirirdilər ki, buna "Burcahal" "Əriş-tələr¹" bayramı da deyilirdi. Kənddə 12-15 yaşlı bir oğlan uşağını yaşıl otlarla, ağac budaqları ilə bəzəyirlər. Bu uşaq "yağış eşşəyi" adlandırılır. Onlar ayını icra edə-edə bu nəğməni oxuyurlar:

Beş gün dayanmadan yağsın.

Yetim uşaqlar üçün yağsın,

¹ Südlə hazırlanan əriştə

Qaranlıq gecədə şiddətli yağsın,
Yaşlı qadınlar üçün yağsın.
Amin, ay Allah!

Yağış həddən artıq çox yağanda isə günçixarmaq ayinini həyata keçirirdilər.

Bu mərasimi keçirərkən yenə də müəyyən evlərdə xüsusi yemək – sac üstündə “maxara¹”, əriştə yeməyi² bişirirlər. Bu yemək undan və süddən hazırlanır, sacın üstündə bişirilir və mütləq saçaqlı olmalıdır. Günəşin rəmzi kimi.

“Bir çox xalqlarda olduğu kimi türk xalqlarında da Günəş yaratıcıdır. Günəşin yaratıcı olması onu ilk yaz bayramı ilə ilişgələndirmişdir. Bayram deyildiyi kimi, Günəş və Ay bayramı adlanmışdır. Deyəsən, bu bayramın adındakı ay, göydəki aydan daha çox inamla bağlıdır. Bir çox türk xalqlarında ayın yaratıcı, insan yaradan, Tanrı anlamı var. Deməli, günəş – ay bayramı deyərəkən, yaratıcı günəş, Tanrı günəş təsəvvür edilmişdir... Günəşi çağırma – Qodu-qodu törənində Qodu da günəşin bəlgəsidir. Günəşin rəngi qırmızıdır, ona görə də qırmızı parçadan gəlincik³ düzəldirlər və onu Qodu⁴ adlandırırlar” (177, s.15-18)

¹ Hind dilində “günəş” deməkdir (bax: 46, s.156).

² Dünya xalqlarında da yaz bayramı ilə əlaqədar olaraq undan hazırlanan yeməklər: düşbərə, yağlı qutablar (blinçik), müxtəlif şirniyyat növləri və s. bişirirdilər.

³ “Rusiyada Pasxa bayramına qədər yaz bayramı – “Maslenisa” bayramı keçirirdilər. Qədim rus (slavyan) inancına görə “Maslenisa” (qışın müqəvvası) müqəvvasının yandırılması və külünün torpağa qarışması gələcək məhsuldarlığın rəmzidir. Əski təsəvvürə görə insanların əcdadları torpaqdadır və ona görə də onlar bu yolla torpaqların məhsuldarlığına təsir edə bilirlər” (bax: 227).

⁴ “...qadın fiqurunu xatırladan bir kukla-müqəvvanın adı. Uzaq keçmişdə Günəş Tanrısını təmsil edən bu fiqur, çağlar keçdikcə ayrı-ayrı yerlərdə, müxtəlif şəkillərdə təəcəssüm olunmuş; bir yerdə o, ağaca sarınmış yun və əski parçalarından ibarət olub, o biri yerdə gəlincik kimi qırmızı lentlər ilə bəzədilmiş adi bir çömçə idi. Bir məxəzdə o, büsbütöv kəhrəba muncuqlar ilə bəzədilmiş günəş taclı, yaxud alnuna işıq timsalı – güzgü parçası bağlanmış kukla-gəlincik şəklində təsvir olduğu halda, o birisində üzərinə qırmızı parça çəkilmiş bir dairədir. Bu müxtəlif quruluşlu müqəvvalara “dodu”, godu, hodu, çömçəxatın və s. deyirdilər” (24, s.55).

Avarlarda bəzi uşaqlar süpürgədən kukla düzəldib, onun üstünə yaylıq atıb belə nəğmə oxuyurdular:

Qordi-qordi, qordina,
Qordi salam vardina.
Bu gün sizinçün gün çıxsın.
Sabah bizimçün yağ, maqaş¹ olsun.
Yağ verənin oğlu olsun.
Maqaş verənin qızı olsun².

Qədim ənənəvi mərasimlər arasında insanlarda xoş əhval-ruhiyyə yaradan, onları nəşələndirən **toy mərasimi nəğmələridir**. Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan xalqların və etnik qrupların nümayəndələrinə məxsus olan toy mərasimi nəğmələri xüsusilə seçilir. Mərasim nəğmələri xalqın mənəvi həyatının ayrılmaz hissəsi olmaq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu nəğmələrdə xalqın həyat və məişəti, adət-ənənəsi əks olunmuşdur.

Filologiya elmləri doktoru Bəhlul Abdulla toyu əsasən üç mərhələdə qruplaşdırıb (8, s.88): toya qədərki dövr, toy, toydan sonrakı mərhələ. Bu mərhələləri bütün regionlara şamil etmək olar. Sadəcə toyların gedişatı, özünəməxsus rituallar, müxtəlif ayinlər və s. bu toyları özünəməxsus edir.

Toya qədərki mərhələyə qız görmə, bəyənmə, elçi getmə, “hə” verilmə, nişan daxildir.

“Qızgörmə” və “qızbəyənmə” ilkin şərt olub. “Vartaşen³də evlənmək istəyən oğlan və qızlar bir-birinə qırmızı alma⁴ verərdilər” Yəqin ki, ər-arvad arasında mübahisə düşəndə “Məgər mən sənə qırmızı alma göndərmişdim?!” deyimi də buradan yaranıb.

Oğuz udilərinin söylədiyinə görə, qız bəyənməyə gedən oğlan qızgilin evinin kənarında bitmiş qoz ağacına çıxar və qıza

¹ Şor

² Ortaq qəliblənmiş Azərbaycan variantı: ... qodu, qodunu gördünmü, Qoduya salam verdinmi? Qodu burdan ötəndə, Qırmızı günü gördünmü? ... Yağ verənin oğlu olsun, Verməyənin qızı olsun!... və s.

³ Oğuz rayonunun əvvəlki adı

⁴ Alma, məhz qızıl əhmədi alması olmalı idi. Çünki bu qırmızı alma xoşbəxtliyin, birliyin rəmzini ifadə edirdi.

göz qoyarmış. Söyləyicinin israrla dediyi – oğlanın məhz qoz¹ ağacına çıxması özü də mifik inanmlarla bağlıdır. Burada qoz ağacının sakral sferada simvolik anlamına görə, yenə də Ağaca – Qoz Ağacına – Dünya Ağacına tapınmaq kimi mənalandırılmışdır. Qoz Ağacı məhsuldarlığı, həm də uzunömürlülüüyü simvollaşdırır.

Zaqatala – Balakən bölgəsində ev tikəndə (professor Qəmərsah Cavadov “Azərbaycanda el köməyi adətləri” kitabında qeyd edir ki, Zaqatala rayonunun Katex, Əliabad, Car, Talalar kəndlərində² ev bünövrəsi qoyularkən iməci³lər təşkil olunardı... “Evin bünövrəsi qoyularkən onun dörd küncündə dayananlardan biri bildirərdi: “Künc düzəlmir.” Bu halda ev sahibəsi ustalara kiçik bir hədiyyə verməli idi. Ev tikilib qurtardıqdan sonra axırda damdan düşən ustaya da xələt verilərdi. Çox hallarda ev sahibi bu mərasim üçün əvvəlcədən ehtiyat görər, yun corab, əl yaylığı və müxtəlif şirniyyatdan ibarət xonça hazırlayardı. Xonça hədiyyə tələb edən kərpic kəsənə və yaxud əvrəz (iməcilik) iştirakçıları arasında olan ağsaqqala təqdim edilərdi... Taciklər və özbəklərdə “xaşar”, qırğızlarda “aşar”, türkmənlərdə “yevər” (*avarlarda* “*qahi*”⁴ – *kursiv bizimdir*) istilahları ilə məlum olan köməklik forması eyni ilə bizim övrəsi xatırladır... Serblərdə biçin prosesi ilə əlaqədar olan köməklik zamanı daha təcrübəli kişi və qadınlar biçin biçər, digərləri biçilmiş taxılı bir yerə yığar, başqaları bəndəm atar, dərz bağlardılar.” (49, s.63-64), divar hörgüsündə, qarğıdalı, fındıq təmizləyəndə, yun didəndə və s.-də iməci keçirilərdi. Bu iməciləri tənbur, qara zurna, nağara rəvnəqləndirərdi.

C.Məmmədquluzadənin “Kamança” pyesindən bəhs edərkən, akademik M.C.Cəfərov yazmışdır: “Xalq ruhunda doğan musiqi adamlarda baş qaldıran vəhşi hissləri öldürüb, söndürüb yüksək insani hissləri oyadır. Musiqi din ayrı qardaşlara onların mehribancasına, canbiri yaşadığı gözəl günləri xatırladır. İnsanlıq ib-

¹ Qoz ağacı həm də ən hündür ağaclardandır.

² Əslində Azərbaycanın bütün bölgələrində mövcud olmuşdur.

³ İməcilik

⁴ Bu məlumatı bizə verən f.d. Süleymanova Sevda xanuma öz təşəkkürlərimizi bildiririk.

lisə, xeyir şəərə qalib gəlir.”(17, s.148).

İməcilikdə milliyyətindən asılı olmayaraq hər kəs – istər azərbaycanlı, istər avar, istər saxur, istər ingiloy və s. iştirak edirdi.

İməciliyə gələn hər kəs gözəl paltar geyər, bu iməciliklərə xüsusi hazırlıq görülərdi. Bu kollektiv əmək üsulu bu bölgənin hər bir tədbirində böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

İməcilikdə¹ çox sayda gənc qızlar və oğlanlar iştirak edərdilər. Həm iş görər, həm də oğlanlar qızlara altdan-altdan göz qoyardılar. Oğlanlar bəyəndikləri qıza **gül**², **alma**³ verərdilər. Gül vermə Oğuzda, Balakəndə, Dağıstanın Axtı kəndində, hətta İndoneziyada da mövcud olub.

¹ “...el köməkliklərinin müxtəlif adlandırılmasına (iməcilik, (iməci – kursiv bizimdir), əvrəz və ya avariz (övrəz), hoy, hav, bədəl, cey, mödgəm, avaca, dayaqdurma, bədirgə, damazlıq, ziyanlıq, ortaqlıq, şəriklik, pərəkar) baxmayaraq, bu el köməkliklərini təkcə bir zonanın, bir regionun deyil, bütün Azərbaycanın, eləcə də azərbaycanlıların mənəvi irsi hesab etmək olar” (49, s.29-30)

² Görkəmli dilçi Musa Adilov özünün “Niyə belə deyirik” kitabında teatr tənqidçisi, sənətsünaslıq doktoru, professor Mahmud Allahverdiyevin “Gülvermə” tamaşası haqqında yazdığı fikirləri nəzərimizə belə çatdırır: “Azərbaycanda geniş yayılmış tamaşalardan biri də “Gülvermə”dir. Baharda oğlan və qızlar yaşlıların rəhbərliyi altında kənddən aralı, səfalı bir yerdə toplanır, çalır, oxuyur, rəqs edir, satirik səhnələr göstərir və bir-birinin təqlidini çıxarırdılar. Onlar tamaşaları göstərib qurtarıdıqdan sonra, dəstələr bir-birinə yaxınlaşıb, qızlar qoşa zurnanın sədaları altında rəqs edir, oxuyur və oğlanlardan hünər göstərməyi tələb edirdilər. Oğlanlar da da minir, güləşir və bədiə deyirdilər. Nəhayət, həyat qurmaq istəyən oğlan və qızlar bir-birinə gül verib gəzintiyyə çıxırdılar... Burada iştirak edən yaşlılar dağılandıqdan sonra gənclər özlərinə gəlin seçirdilər. Əvvəlcə oğlan və qızlardan ibarət xor təşkil olunurdu. Onlar mahnılarla yarışırırdılar” (17, s.106).

³ “Arzu və Qəmbər” dastanının Ordubad variantında “... hansı şahzadə Arzunun xoşuna gəlsə, “altun alma”nı ona atacaq... Ordubad variantında “altun alma” günəşin və yaranışın bəlgəsi olduğundan, əski inamlara söykənən Arzu, belə demək mümkünsə, öz almasını, inamını Tanrısına ünvanlayır”(66, s.185) Folklorşünas, f.e.d. Ramil Əliyevin fikrinə dəstək olaraq qeyd etməliyik ki, “qızıl alma” (qızıləhmədi alma) istər nağıllarda, istərsə də adət-ənənələrdə əski insanların Günəş Tanrısına sitayişinin rəmzidir.

Özbəkistanda oğlan sevdiyi qıza alma atardı¹.

Oğlanlar güllə, alma ilə qızları rəqsə dəvət edirdilər.

“Səndən Bəhlul olmaz” lətifəsində alma ilə bağlı bir məqam vardır: “Bu şəhərin adəti belədir ki, bazarda bir alma almalısan, cümə günü çıxmalısan şəhərin kənarındakı dağın başına, şəhərin bütün qızları bir-bir gəlib sənə qabağından keçəcəklər, hansı qızdan xoşun gəlsə, almanı ona atarsan. Qız almanı götürsə, bil ki, sənə ərə getməyə razıdır. Onda qolundan tutub apararsan evinə, olar sənə arvadın” (bax: 45, s.21).

İş sürətlə gedər, vaxt da gözəl keçərdi:

Su içilər buz ilə,
Aşıq sözü duz ilə.
İməcidə çal-oyna,
Oğlan oynar qız ilə.

Deyişmə başlayar, iş qızışardı:

Ay desənə, desənə,
Soyub limon yesənə.
Mən bir cüt hayla deyim
Sən birini desənə.

O birisi cavabında:

Ay deyərəm, deyərəm,
Soyub limon yeyərəm.
Sən bir cüt hayla desən
Mən beşini deyərəm.

Bu söz yarışında sevgililər öz ürəyindəkilərini bir-birilərinə çatdırardılar.

“**Saxurlarda** nişan mərasimindən sonra qızın cehizi üçün yun yuyulması və əyilməsi ilə bağlı iməcilik təşkil olunardı. “Mafrac (məşraf)”² (cehiz) üçün tələb olunan yorğan və döşəklər də məhz iməciliklərdə düzəldilərdi” (133, s.30).

¹ Bu məlumatı bizə vaxtilə Folklor İnstitutunun əməkdaşı milliyyətcə özbək olan hazırda dünyasını dəyişmiş Məksudə xanım vermişdir.

² Mərfəş (marfaş, farmaş) – yorğan-döşək yığmaq üçün olan toxunma əşya. Azərbaycanın bütün bölgələrinə şamil olunur.

Əvvəlcədən atası-anası da, qızın özü də yaxşıca tanınan evlərə “görücü” gedirdi. “Görücü” qızı sınaqdan da keçirərmiş. Qız dayaz qabdan suyu dağıtmadan aftabaya tökə bilsə, papaqla vurulanda müvazinətini itirməsə, daha başqa sınaqlardan uğurla keçə bilsəydi, ondan ev qadını çıxarmış. Belə “sınaqlar” rus xalqında da mövcud olmuşdur; çörək bişirmək, mişar çəkmək və s.

“Görücü” qızın tərbiyəsi ilə də maraqlanardı. O zaman elə bu səbəbdəndir ki, “Kərzəyinə bax, bezini al, anasına bax, qızını al” (“Keçmişdə iri muncuq və düymələri çox vaxt saplara yox, toxunma parçaların kənarlarını cırraraq ona düzərlərdi, Bu nazik şəridə¹ kərzək deyilirdi” (109, s.23) atalar sözü meydana gəlmişdir.

Qız evindən qayıdandan sonra “görücü” öz fikrini oğlan evinə bildirərdi.

Bir müddət sonra qıza elçi gedərdilər.

Avarlarda oğlanlar qızları ya toyda, ya da iməciddə bəyəndilər. Bəyəndikləri qıza iməciddə², yaxud da hansısa toyda yaylıq atar, həmin qız da bu oğlanla oynayırdı. Yaxud da oğlanlar bəyəndiyi qıza tanış olmaq məqsədilə **bənövşə**³ (dihri⁴ bənövşə) verərdilər. Elçi gedəndən sonra nişan taxıldı. Çox tezliklə də toy edilərdi. Gəlinlərə çoxlu qızıl-gümüş əşyaları taxıldı. Söyləyici-

¹ Şərit - ərəb sözü olub, qaytan, lent deməkdir (73, s.781).

² İməcilikdə

³ Məşhur “Bənövşə-bənövşə” oyununda əllərində gül, bənövşə (Qubada qızlar bulağından biri məşhur “Qız bənövşə” bulağıdır) tutmuş qızlar bir sıra, oğlanlar başqa bir sıra təşkil edirdilər. Sıraların başçıları arasında adətən belə dialoq gedirdi: Bənövşə! Bəndə düşə! Bizdən sizə kim düşə? Adı gözəl, özü gözəl filankəs (Əli, Vəli və s.). Adı çəkilən oğlan yüyürə-yüyürə qızların sırasına yaxınlaşır, topladığı gülləri (adətən bənövşə dəstəsini) xoşladığı, bəyəndiyi qıza təqdim edir. Qız da qızların sırasından ayrılıb onunla birlikdə oradan uzaqlaşır. Oğlanı bəyənməyən qız yoldaşlarının əlini buraxmır, bənövşə dəstəsini qəbul etmirdi” (17, s.106). Qeyd etdiyimiz kimi, indi oyun kimi keçirilən bu oyun-tamaşalar vaxtilə ciddi məzmun daşımış, sonralar tədricən öz ilkin mahiyyətini itirmişdir.

⁴ Ərəb dilindən alınma sözdür. 1) dağ; 2) boynubükük; 3) açılmış - mənalarında işlənir. Çox güman ki, bu söz boynubükük bənövşə mənasındadır. Bu tərcümə haqqında bizə məlumat verən f.d. Sevdə Süleymanovaya öz təşəkkürlərimizi bildiririk..

nin dediyinə görə, ən azı yarım kilo. Ayaqlarına da zəncir bağlanardı. Sinəsinə döşlük taxırdı. Gəlinə həyat rəmzi mənasında yaşıl, bənövşəyi rəngli paltar geydirərdilər. Avar qızları çox məğrur olurdular. Ərə gedəcəyi oğlanla nə qədər böyük sevgi yaşasa belə, asanlıqla təslim olurdular.

Toyda qara zurnadan istifadə olunurdu. Hətta aşiq gətirirdilər. Şəki-Zaqatala bölgəsində müxtəlif millətlərin nümayəndələri yaşadığı üçün bu millətlərin dilində ifa edən aşiqlər dəvət olunurdu. Tənbur çalınardı, haylalar oxunardı:

Dambur mahnısı diyax,
Lampanı alışdırın,
Ay dili, dili.
Şüşəni yaraşdırın,
Ay dili, dili və s.

Adətən toylarda Azərbaycan rəqsləri ifa olunardı. Lakin buna baxmayaraq, avarların özünəməxsus rəqsləri də var idi. “Öz mənşəyi etibarilə Azərbaycanda yaşayan avarlara mənsub “Avari” rəqsini ifa edərdilər. Zaqatalada bu rəqsə “Tala” (*Oğuzda*) (*Şəkidə*) “*Havari*” - *bu rəqs fərqli bir musiqi ilə ifa olunur – kursiv bizimdir* da deyirlər. “Abayı¹” və s. rəqsləri ifa edirdilər²” (91, s.28).

Ləzgi toyları da özünəməxsusluğu ilə seçilir.

Qız toyuna qədər əvvəl qız qonaqlıqları³ (“**saxurlarda** toya bir həftə qalmış qız rəfiqələri ilə birlikdə müxtəlif qohumlara əylənmək üçün dəvət olunardı. Hər bir qohum qızı başının dəstəsi ilə qonaq çağırırdı. Buna saxurlar “yığnaq” deyirlər.”), sonra xapay⁴ olardı. Xapay parçakəsdi demək idi.

Toy günü gəlini ata mindirərdilər. Atı məxsusi rəngli kəlağaylarla bəzəyərdilər. Qızın əyninə qırmızı köynək, yaşıl tuman, başına çutqu (torba kimi olardı; saç içəridə görünməmək üçün) keçirər, qırmızı yaylıq, üzərindən də bu bölgə üçün xarakterik

¹ Burada yaşlı qadın mənasındadır.

² Rəqslərin ifa taktikaları istinad olunan kitabda geniş şəkildə izah olunmuşdur.

³ Azərbaycanın bütün bölgələrində oğlan toyuna yaxın qız qonaqlıqları olardı. Bu qonaqlıqlarda qızın qız rəfiqələri də iştirak edərdi.

⁴ Xapay - Oğuz rayonunda yemək növüdür. Lobyə və əriştədən hazırlanır.

olan Şəki kəlağayısı (Toxuculuq bu regionda daha geniş yayılmışdır. Bunu tarixi tədqiqatlar da təsdiq edir. “Qazıntı zamanı qəbirdə... heyvanın epifiz sümüyündən düzəldilmiş iki ədəd “əyircək” vardı. Bu da Qəbələ ətrafında yaşamış qədim əhalinin toxuculuq işləri ilə məşğul olduğunu göstərir” (113, s.42-44).

Şəkiddə toxunan ipək kəlağayılar, ipək xalçalar, ipək saplarla toxunmuş təkəlduzlar dünya şöhrəti tapmışdır. Şəki kəlağayılardan bölgə əhalisinin hamısı istifadə edirdi. Bu təsərrüfat həyatı folklor nümunələrində də qorunmuşdur.

İpək sapdan kəlağay, xalça və s. toxuyan qadın bu nəğməni zümzümə edir:

İpim, ipim, ip olsun,
İpim tərən quş olsun,
Hürü qızlar içində
Divlər iləcin¹ olsun.

Bu nəğməni oxuyan toxucu, xalçaçı öz ipləri ilə söhbət edir, onlarla toxunan kəlağay, xalçalar, təkəlduzları xatırlayır, onlara xoşbəxt həyat arzu edir. Bu nəğmədə qadın ipi “tərən quşa” bənzədərək elə bil öz ağır işini sürətləndirir.

“Hürü qızlar içində, divlər iləcin olsun” deyərkən, toxucu qadın iplə toxunarkən hər bir ilmədən qopan əsrarəngiz nağilnaxış dünyasına səyahət edir, divi sakrallaşdırır, Tanrı - onqon səviyyəsində duran (ağ) divə yol göstərən, bələdçi kimi müraciət edir, işin tezləşməsi, yüngülləşməsi üçün onu, yəni (ağ) divi, “iləc”- çarə,” “ələc,” “sürət” simvolu hesab edir.

Mifik təsəvvürə görə div kultu iki cür təmsil olunur:

1) Ağ Div (Yerüstü həyat simvolu) – işığı, xeyirxahlığı simvollaşdırır;

2) Qara Div (Yeraltı Dünya Ölüm xofu) – şəri, zülməti, bədxahlığı, qaranlıq simvollaşdırır.

Mətnə verilən bu “div” birinci qrupa daxil edilənlərə aiddir.

Mətnin dilinə diqqət etsək, orada verilən “ilənc” sözü qədim türk mənşəli söz olub, “ilənc” – “çarə”, “ələc”, “yol göstərən bələd-

¹ Çarə, əlac, sürət

çi” deməkdir (211, s. 207). Mətnə də məhz bu mənanı ifadə edir. Bir tərəfdən deyilən sözün qüvvəsinə, onun həyata keçəcəyinə inam hissi, digər tərəfdən isə monoton, yorucu işləri nisbətən yüngülləşdirmək, onun yeknəsəkliyini aradan qaldırmaq məqsədi ilə eski insan ta qədimdən bəri əmək nəğmələrinə müraciət etmişdir.

Nəzərdən keçirilən nümunələr qədim insanda sözün gücünə böyük inam olduğunu sübut edir.

Ləzgi toylarında gəlinin başına ya sadə kələğay, yaxud da gülbəngi adlandırılan qırmızı¹ butalı² kələğay örtər, belinə də gümüş kəmər taxardılar. Gəlinin kəməri üçün belə bir nəğmə də oxuyardılar: “Gümüş kəmər, incə belə bir cüt tax!” Üzərinə “məzər³” adlanan önlük taxardılar.

Oğlan evinə çatanda gəlinin ayağı altına bir qazan bişmiş yemək, yağ, su qoyulur (ayağı sayalı olsun, aydınlıq olsun deyə), boşqab qoyulur. **Ləzgi** söyləyicisinin söylədiyinə görə, Oğuzda gəlinin ayağı altıda əlli boşqab qoyulardı. **Udilərdə** gəlinin ayağı altıda stəkan sındırdılar ki, gəlin ata evindən “tamahını sındırır” yeni ailəyə möhkəm bağlansın. Gəlin aydınlıq rəmzi kimi suyu dağıtmalı, sonra nəzəri götürmək məqsədilə boşqabı qırılmalıdır. Boşqabın qırılmasını gəlinin sözünün ötkəm olması ilə də əlaqələndirirlər. Yağı götürüb (bəzən bu yağ bal, un da əvəz edə bilirdi) köçdüyü evin qapısının kənarlarına sürtür ki, evində bolluq-bərəkət olsun. Adamlar **gəlinə alma atırdılar ki, gəlişi uğurlu olsun.**

Şəki-Zaqatala bölgəsində çörək, un məmulatları, bal, yağ, su, almadan müxtəlif ayinlərdə istifadə olunur ki, bu da sakral

¹ Bu rəng günəşin – xoşbəxtliyin simvolu idi. Qırmızı (soğanı) rəngə inam çox güclü idi. Gözü ağrayan xəstənin də göz qapaqlarının kənarını qırmızı rənglə boyayırdılar ki, ağrı-acısı getsin. Hətta yağışlı gündə qırmızı paltar geyib “Gün çıx, gün çıx” nəğməsini oxuyardılar. Yəqin ki, “Qırmızı günə çıxasan” atalar sözü də məhz günəşə etiqadla əlaqədardır (212, s.66-67).

² Azərbaycan ornament sənətinin bəzək elementlərindən biri.

³ Oğuz rayonunda önlüyə “məzər” deyilir. Məsələn burasındadır ki, bu bölgədə önlüyə – “məzər”, “məyzər”, “meyzər” və s. deyilir.

sferanın obyektini kimi müəyyən simvolik funksiyalar daşıyır¹.

İngiloylarda² gəlini atdan düşürdəndə əlində xonça olan bir qadın onu qarşıladı. Adətə görə, xonçada bir neçə yandırılmış şam, çörək, yağ və bal olardı. Gəlin evə daxil olan kimi həmin xonça ona təqdim olunur, bu xonçaya həm də bir tapança³ qoyulardı. Bunlar evdə gəlinin zirək, cəsarətli və diribaş olması əlaməti kimi başa düşülürdü. Lazım olduqda evi qorumağa qadir olmalı idi. Bu adət, yəqin ki, bölgənin tarixən tez-tez hücumlara məruz qaldığı bir dövrün gələniyi idi. Evin yaşlı bir qadını bir qaşığı balı gəlinin ağzına qoyur, əlinə xəmir verir, başına bir neçə barama qoyur. Bal gəlinin evə şirinlik gətirməsinə, xəmir o gündən ailənin çörək bişirən bir üzvü olmasına (həm də ayağının ruzili olmasına dəlalət edir), barama⁴ isə gəlinin evində xeyir-bərəkətin və həmişə ipək parçaların olmasına işarə idi.

Saxurlarda gəlin bəy evinin həyətinə çatanda gəlin evinin adamları xələt tələb edərdilər. Xələt sinidə 3-4 kiloqrama yaxın çiy ətdən, düyü unundan çalınmış bir kündə halvadan, bir şüşə içkidən və bıçaqdan ibarət olardı. Gəlin evindən gələn dəstə başçısı bıçağı ətə sancandan sonra sinini geri qaytarardı. Bu isə həmin gündən etibarən “Qanımız qanınıza qarışdı”⁵ ifadəsinə gəlirdi”.

Udilərdə gəlin atdan düşən kimi oğlan anası qızın belinə gü-

¹ Bax: “Toy mərasimlərində çörəyin (taxıl, un məmulatlarının) simvollaşması (Şəki-Zaqatala folklor örnəkləri ilə müqayisə fonunda)”. “Dədə Qorqud”, “Elmi-ədəbi toplu”, (IV), Bakı, s.əh: 167-172

² Bax: 52, s. 240-241.

³ Şəki-Zaqatala bölgəsində kişilərlə çiyin-çiyinə qadınların da döyüşməsi faktı vardır. Buna arxeoloji qazıntı zamanı qadınların da qəbrindən silah çıxması, insanlar arasında yaşayan əfsanələrdə, nağıllarda qadınların döyüşçü obrazı kimi yaddaşlarda qaldığı canlı sübutdur.

⁴ Barama qızıla bərabər tutulurdu.

⁵ Tədqiqatçı Araz Qurbanovun qeyd etdiyinə görə “qədim türklərdə... “qan qardaşı olmaq”, “qana and içmək”, “əhd etmək”, bütövlükdə “qanla müqavilə bağlamaq” – ayrı-ayrı insanların, qəbilə və tayfaların sarsılmaz birliyinin təməlinin qoyulması kimi yozulurdu” (123. s.153).

müş¹ kəmə, bir də şal bağlayardı. Bir oğlan uşağı qucağında çörək gətirərdi. Bu çörək gəlin – qaynana, qudalar arasında, orada iştirak edən hər bir kəsin əlində son tikəsinədək bölünərdi. Bu çörəkbiölmə adətinə qohumluğun, əbədi dostluğun, birliyin simvolu kimi hörmət edilir, günü bu gün də bu adət udilərdə davam etməkdədir. Udilər gələn qonaqla da çörəkbiölmə adətini müqəddəs bir adət kimi həyata keçirir. Udilər azərbaycanlılarla o qədər qaynayıb-qarışıb ki, bu onların həyat tərzində də özünü göstərir. Çörəkbiölmə nəinki Azərbaycanda, Azərbaycandan kənar məkanlarda da bu və ya digər ayinlərdə günü bu gün də icra olunmaqdadır.

“Orayin” (“Bulaq”) Mədəniyyət Mərkəzinin keçmiş rəhbəri mərhum Georgi Keeçari Ziya Bünyadov tərəfindən ona hədiyyə edilmiş Qurani evində əziz xatirə kimi saxlamış, bu kitabı öz qonaqlarına ən dəyərli hədiyyə kimi sərgiləmişdir. G.Keeçarinin bir sözü onun Azərbaycan xalqına necə sədaqətli olduğunu təsdiqidir: **“Mən Azərbaycan xalqının ayaq basdığı yerə baş qoyaram!”**

Qədim toylarda “Vağzalı” əvəzinə “Gəlin atlandı” musiqisi olardı.

“Gəlin atlandı” ənənəvi xarakterli qədim mərasim rəqsidir. Bu rəqs havasını gəlin gətirməyə gedəndə, həm də gəlini ata evindən yola salanda çalardılar” (91, s.38-39).

Hətta bu musiqi çalınanda bir mahnı da oxunardı:

Gəlin deyər, dur atdan,
Bacımsan... dur atdan.
Al kəmərin, vur atdan.

Qədim toylarda Oğuz rayonu üçün xarakterik olan “Böyürtkəni”, “Daşbulağı, qozağacı”, “Turullayı” (nağara çalğısı ilə) və s. rəqslər ifa olunur, əylənmək məqsədilə “Dirədöymə”, “Ərturma” və s. məzəli oyunlar oynanardı.

Qədim Azərbaycan rəqsləri üzrə araşdırmaçı – mütəxəssis Kamal Həsənov qeyd edirdi ki, “qədim dövrün rəqsləri yalnız mə-

¹ Şəki-Zaqatala bölgəsində gümüş böyük üstünlük verilir. Çünki bu metala inanc özünü Ay simvolu ilə bağlıdır. Əski inanclarda Günəş qızilla əlaqələndirildiyi kimi, Ayın da əlaqələndirildiyi metal gümüşdür. Məhz gümüşə inanişın əsasında Ay simvolu durur.

rasim xarakterli rəqslər olmuşdur. Rəqs heç də tamaşa edilmək üçün deyildi, əksinə müəyyən bir mərasimin vacib elementi kimi lazım gəlirdi. O vaxtlar rəqqaslar və tamaşaçılar bölgüsü də yox idi. Ovun, döyüşün uğurlu olmasını arzulayan, ovsuna, tilsimə arxalanan, allahlarına və fövqəltəbii qüvvələrə and vermək istəyən hər bir kəs özünün bu münasibətini mərasim rəqsində ifadə edərdi. Uzaq keçmişdə adamlar günəşə və aya, küləyə və oda, ağaclara və suya, müqəddəs sayılan müxtəlif heyvanlara sitayiş edərtilər. Onların şərəfinə təzim ibadətləri və mərasim rəqsləri icra edərtilər. Təbiidir ki, bu rəqslərin tərkib üsürləri mümkün qədər təbiət hadisəsini, sitayiş etdikləri heyvana xas olan hərəkəti təsvir edərdi” (91, s.5).

Məsələn, bölgədən toplanmış bir nümunəyə¹ baxaq:

Dağlara qar yağıbdi,
Yumul bənövşəm, yumul.
Dağlara gün çıxıbdi,
Açıl, bənövşəm, açıl.

Bu mahnını oxuyanda təbiətin ahənginə uyğun əvvəlcə bədəni əsdirə-əsdirə büzüşərək əyilir, sonra isə gün çıxmasını hiss elətdirmək üçün əhval-ruhiyyəni dəyişərək bədəni əsdirib ayağa qalxardılar. K. Həsənov tamamilə doğru olaraq belə bir məqama toxunaraq öz fikrini əsaslandırmışdır.

Bir məqamı xatırlatmaq yerinə düşər ki, Şəki-Zaqatala bölgəsində çox cəld hərəkətli rəqslərə üstünlük verilərdi. Sanki bu rəqslər insanlarda mübarizə, döyüş əhval-ruhiyyəsi yaradardı. Bəlkə də bu, bölgə əhalisinin tarixən daima döyüşdə olduğu üçün düşmənlə mübarizəyə bir çağırış – Koroğlu nərəsinin, döyüş çağırışının simvoludur:

Hoydu, dəlilərim, hoydu,
Yeriyin meydan üstünə.
Havadakı şahin kimi,
Tökülün al qan üstünə.

¹ Bu nümunə bir xalq mahnısındanıdır. “Bənövşə” adlanan bu xalq mahnısının tam mətni professor Qara Namazovun tərtib etdiyi “El çələngi” kitabında da yer almışdır. Bax: 256.

Qoyun bədöylər kişnəsin,
Misri qılınclar işləsin.
Kimi tənab¹ qılınclasın,
Kiminiz düşmən üstünə.

“Məhz buna görə də Qafqaz müharibəsi zamanı İmam Şamil dağlıların həzin mahnıları oxumağını qadağan etmişdir” (172, s.24.).

Maraqlı bir faktdır ki, “**saxurlarda** toy “Koroğlu” musiqi havası ilə yekunlaşdırılırdı”.

“Qax rayonunda “bəyin oğurlanması” (eyni adlı film də vardır) olardı. Toyu şənləndirən hadisələrdən biri də bir uşağı oğurruyuf xəta toxunmayası şəkildə asardılar. Ata-anası, yaxud da babası gəlib pul verib uşağı alardı.

Yallı gedərdilər.

Toyun ikinci, yaxud üçüncü günü “qazax dağıldı” olardı, yəni toy yığışdırılırdı.”

Qax rayonunun Sarıbaş kəndində “Halay” rəqsinə bənzər “Salaməleyküm, “Toğay Məlik²” (*Toğay-Turğay-Torağay – kursiv bizimdir*) rəqsini ifa edirdilər. K.Həsənovun tərtib etdiyi “Azərbaycan xalq rəqsləri” kitabında bu rəqsin Qazax rayonu üçün daha aktiv olduğu göstərilir. Müəllif rəqsin taktikasını şərh edərkən göstərir ki, bu rəqsdə ləzgi elementləri də vardır. Bu ondan irəli gəlir ki, hər bölgə qeyd etdiyimiz kimi, örnəklərə özünəməxsus naxış vurur. Bu naxış nəinki rəqsin ifa tərzində, hətta adında da fərq yaratmışdır (“Tuğay Məlik”, “Tuğey Məlik”, “Tunqay Məlik”). “Azərbaycanda Kür boyunca Toğay – Tuğay adlanan meşə sahələri olmuşdur (*Qanıq çayı sahilində də Tuqay (Torağay³) meşələri*

¹ Ərəb sözü olub ip, örkən deməkdir. Bax: 73, s.615.

² Bax: 92, s.122-125.

Bu rəqs zamanı oxunan nəğmənin tam mətni “Azərbaycan qədim folklor rəqsləri”, Əli Süleymanovun “Sarıbaşın folklor dünyası” məqaləsində verilmişdir.

³ “Qaxı keçmişdə Torağay adlandırırdılar. Mahmud Kaşqarlının əsərində bu sözün mənası qıpçaq dilində “Toruq” - “dağlar arasında sığınacaq yer” kimi tərcümə olunur. Əgər Qaxın həqiqətən də dağların arasındakı düzənlik ərazidə yerləşdiyini nəzərə alsaq, ehtimal etmək olar ki, Böyük Qafqaz aşırımlarından buraya gələn qıpçaqlar burada Torağay adında yaşayış məntəqəsini salmışlar” (bax: 126, s.93).

vardır – kursiv bizimdir). Hətta Kürə yaxın Polad Toğay və Qara Toğay adlı kəndləri var. Coğrafiya elmləri üzrə tədqiqatçı-alim R.Yüzbaşovun “Azərbaycan coğrafiya terminləri” kitabında Tuğay, toğay – xırda meşə, çay kənarı meşə kimi verilmişdir” (6, s.3-7) Məqalənin müəllifi sual qoyur: “Nə üçün meşə ruhuna salam verilir? (Toğay Məlik, salaməleyküm).” Müəllif bu sualın cavabını mifoloji cəhətdən belə əsaslandırır: “Ruhlara salam vermək... yəqin ki, uğurlu ov üçün, çoxlu meyvə yığa bilmək üçün, onun qəzəblənməməsi üçün, vəhşi heyvanlardan qorunması üçün.” Sonra müəllif belə bir fikir söyləyir: “Türk xalqlarında ulu xaqan Tanrının özü, yaxud bəlgəsi kimi düşünüldü. Bu dünyagörüşə əsasən... Alp Ər Tonqada – Tonqay Məlik, Günəş – İşıq Tanrısı belə şəxsiyyətlərdəndir... Tonqay Məlik Günəşin insanlaşdırılmışıdır” (Bax: 6, s.3-7).

Tonqay Məliyin obrazında günəşə tapınma - bu da bir maraqlı faktdır. Günəşə tapınma, qeyd etdiyimiz kimi, bölgədən toplanmış, demək olar ki, bütün örnəklərdə özünü göstərir.

Tədqiqatçı-alim A.Abduləliyev Tunqay Məliklə bağlı maraqlı bir folklor örnəyini qeyd edir: “Bəzi türk xalqlarında adətə görə gəlin bəy evinə düşəndə bəy əlində tutduğu ağac parçasını ya gəlinə ataraq, ya da toxunduraraq bu nəğməni oxuyur:

Sevdim Tuğay, sev Tuğay,
Sevgilimə dəy, Tuğay.
Sevgilimə dəyməsən
Oda düşüb yan, Tuğay.

Müəllif məhz buna görə Naxçıvanda qızın alma¹ ilə vurulmasını da gündəmə gətirir” (6, s.3-7).

Bu ənənə müxtəlif bölgələrdə də özünü göstərir.

Gürcüstanda toyda şax başına alma (qız alması) qoyulardı. Oğlan bu almanı şaxın başından oğurlayıb qıza vurmalıydı².

Türkiyədə də toyda bəyin gəlinin başına alma atması gələneyi mövcuddur... Gəlin bəyin qapısına gətirildikdə başı dik tutu-

¹ “Bəzi bölgələrdə bəyin gəlinin başı üzərinə atdığı almanı şafa diləyi ilə övladı olmayan qadınlar yeyərdilər” (123, s.171).

² Bu məlumatı bizə verən Az.TV-nin aparıcı diktoru Xətayə xanuma öz təşəkkür-lərimizi bildiririk..

lur. Bəy damın üstünə çıxaraq əlindəki almanı dilimləyər, bu dilimlərin içərisinə xırda pul qoyar, ağzını bir yaylıqla bağlayar və yanında sağdişi olmaqla gəlinin başına atardı. Əgər alma düz dəyərdisə, hər kəs tərəfindən alqışlanardı (bax: 223, s.25).

İstər qıza ağac parçasının, istərsə də almanın vurulması, müəllifin də qeyd etdiyi fikrə söykək olaraq bildirmək istəyirik ki, bu, həyat ağacı - Dünya ağacını simvollaşdırır. Bu bir maraqlı faktıdır ki, Şəki-Zaqatala bölgəsində qız bəyənmə mərhələsindən başlayaraq, elçilik, toya dəvət, toy və hətta dəfn mərhələsində belə alma simvolik atributundan istifadə olunur.

Türklərdə də “razılıq olandan sonra toy günü təyin olunur. Oğlan tərəf toya gələcək adamları toplamaq üçün bütün qonşulara alma, yaxud şəkər də (*toya çağırış rəmzi kimi – kursiv bizimdir*) göndərilir” (223, s.25).

Dərbənddə xınayaxdıda nimçəyə dişlənmiş almalar qoyulub niyyət edilərdi¹.

Bölgədə ağaca – Dünya ağacına inam çox güclüdür. Çünki Dünya ağacı – ulu ana həm də kainatın yaratıcısı kimi başa düşülür.

Sənətşünaslıq üzrə tədqiqatçı Kamal Həsənov rəqs olunan zaman oxunan nəğmə mətnini də kitaba daxil etmişdir. Rəqslərin hansı bölgəyə aid edilməsinə baxmayaraq, bu rəqslər Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətidir və bu sərvət qorunmalıdır.

Bu rəqs həm də Novruz şənliklərində də ifa olunurmuş. Rəqsin adı da maraqlı doğurur. Müxtəlif mülahizələr söylənilir. A.Abduləliyevin fikrincə, Tonqay Məliyin prototipi Alp Ər Tonqa – Alp Ər Tunqa(y)dır. Bizcə, bu daha ağlabatandır.

İngiloy adət-ənənələri tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Ş.Hacıəlinin yazdığı “İngiloylar” (tarixi-etnoqrafik tədqiqat) adlı dissertasiyasında (bax: 84), professor Qəmərşah Cavadovun “Azərbaycanın əzsaylı xalqları və milli azlıqları” monoqrafiyasında geniş şəkildə əks etdirilmişdir.

Udildə oğlanla qızın razılığı birinci olur. Maraqlı cəhət

¹ Bu məlumatı bizə verən f.d. Rza Xəlilə öz təşəkkürlərini bildiririk.

odur ki, elçiliyə qırmızı qızıləhmədi alması¹ ilə gedilərdi. “**İngiloylarda** qız evinə elçi gediləndə ciblərinə mum qoyub yumşalda-yumşalda gedərdilər ki, qız evini də beləcə yumşaltsınlar”.

Alma geri qayıtsa, deməli, qız razı deyil. Əgər alma bölünüb gəlsə, razılıq vardır. Hətta udilərdə belə bir deyim var. Biri qaşqabaqlı duranda: “Almanı geri qaytarıblar?!”, yaxud da hirsələndə: “Sənə qırmızı alma göndərmişdim?!” deyirlər.

Çox maraqlıdır ki, Yusif Vəzir Çəmənəminli “İki od arasında” əsərində belə bir məqamı xatırladır: Səndən kim təvəqqe eləmişdi, qənd başımı² göndərdim?!” **Oxşar məqamlar, oxşar ənənələr** – bütün hallarda elçiliyin oxşarlığı diqqəti çəkməyə bilməz.

Qız evi almanın bir hissəsini kəsib oğlan evinə qaytaranda oğlan evinin adamları da bunun müqabilində almaya gümüş pul keçirərdilər.

Gümüş şər qüvvəni udan qoruyucu vasitə olduğu üçün bu nəsnədən talisman-amulet kimi müxtəlif ayin və mərasimlərdə geniş istifadə olunmuşdur.

Razılıq əldə olunsaydı, toya hazırlıq başlanardı. **Udilərdə** qız qaçırma olmazdı. Qız evi narazılığını müxtəlif nüanslarla – bütöv alma ilə, yaxud ayaqqabıların üstünə soğan qoymaqla, yaxud da müxtəlif bəhanələr gətirərək bu izdivaca mane olur.

Məsələn, **avarlarda** oğlan evinin adamları ilə qız evinin adamları qarşı-qarşıya durub deyişirdilər ki, hal-hazırda bu deyişmə öz əvvəlki funksiyasını itirərək toylarımızı, bayramlarımızı əyləndirmək məqsədi daşıyır:

Oğlan övü³:

Dəmirçi dəmir ilə,

İşdiyir kömür ilə,

Biz sizdən qız isdirix⁴,

¹ Qubada “toy şənliyinin “bəyoturma” mərasimində qız evindən göndərilən xonçada rəmzi məna daşıyan metal pullar sancılmış alma olardı... Bu adətə Qubanın bəzi yerlərində hələ də rast gəlmək olur” (90, s.9).

² Burada: qız evinə aparılan kəlləqənd nəzərdə tutulur.

³ Evi

⁴ İstəyirik

Allahın əmri ilə,
Salammeleyk, sallıca.

Qız övü:

Dəmirçi dəmir ilə,
İşdiyir kömür ilə.
Biz sizə qız vermirik,
Allahın əmri ilə,
Salamməleyk, sallıca.

Oğlan övü:

Əmir dayını gətirax,
Öy yanına oturax,
Sizi borca batırax,
Əmisi qızı, verin qızı.
Şəmsi qızı, verin qızı.

Qız övü:

Ha yeri, hamam yeri,
Sən boyda saman yeri,
Qızılgül xırmanınnan,
Tap meşin xarə.

Qız övü:

Sular səvuxdu¹, nənəcan,
Hamamlar çoxdu, nənəcan,
Hamama getmax isdiram,
Başmağım yoxdu, nənəcan.

Oğlan övü:

Nənöv² sağa qurban olsun,
Nə yalvariysən nənövə,
Oğlan gidipdi bazara,
Başmax alıp qöndərcax,

¹ *Soyuqdur*

² *Bacın*

Yengəyə verip göndərcax.
Alma almağa gəlmişix.
Oğlan adamıyix,
Aparmağa gəlmişix.

Oğlan evi maneələri dəf etməyə çalışır. Ya elçilikdən vaz keçmək, ya da “qız evi, naz evi” deyib səbr göstərərək qız evinin sifarişlərini həyata keçirməyə çalışır.

Udilərdə elçiliyə birinci kirvə gedir. Kirvə – “xaçbaba” nəsilklə olur. Valideynə bərabər tutulur. Udilər arasında kirvəyə yüksək önəm verildiyindən kirvəyə qız vermirlər, nə də qız almırlar¹, bir də ki, onlarda belə bir deyim vardır: “Allahı dandın, dandın, kirvəni niyə dandın?!” Hətta kirvəni dəyişmək böyük rüsvayçılıq sayılır. Razılıq olandan sonra əvvəlcə kiçik nişan (balığa²), sonra isə böyük nişan olardı. Böyük nişan “çaxır durulandan” sonra keçirilərdi. Udilər “həvgə³” – “xurcun” ilə qız evinə paltar aparardılar.

Gəlin oğlan evinə ayaq basmamış **udilərdə** belə bir qayda var idi ki, bəyi bədnəzərdən qorumaq üçün heyvan kəlləsindən - “əjdaha⁴”dan istifadə edirdilər. Buna görə də ətraf ağaclardan birinə “əjdaha”nın rəmzi kimi heyvan kəlləsi asır və növbə ilə cavanlar şər qüvvəni yox etmək üçün atəş açırdılar.

¹ Udilərdə nəinki kirvə ilə, qohumla belə evlənmək yasaq olub. “Oğuz şahər sakini Maksim Doskoynov 1992-ci ildə verdiyi məlumata görə, Oğuz rayonundakı udilərin əksəriyyəti qan qohumu olduğu üçün üç oğlunun üçünü də Qəbələ rayonunun Nic kəndindən evləndirmişdir. Burada hətta gəlinlərin də müxtəlif nəsilərdən olması faktı gözənlənmişdir” (bax: 52, s.222-223).

² Bəlgə, nişan. “Bu gün arxaizmə çevrilən “bilgə” sözünün keçmiş dövrlərdə paralel olaraq “nikah”, “izdivac” anlamında da işlədilməsi onun mənə çalarlarında “nişan”, “ələmət” məfhumunun dayandığını təsdiqləyir” (123, s.23-24). “Bəlkə” – “nişan”, “nişangah” anlamı verən “bəlgə”, “bilgə” sözünün təhrif olunmuş forması” (123, s.89).

³ Heybə

⁴ Bu inanc əski insanın düşüncəsinə görə Günəşlə əlaqəlidir. Bilirik ki, Günəş öz xüsusiyyətlərinə görə dualist mövqedən çıxış edir. Belə ki, həm müsbət qütb kimi işıq, həm də mənfi qütb kimi qaranlıqı əks etdirir. Burada “Günəş ilan (əjdaha – kursiv bizimdir) simvoluna tam zidd olaraq qaranlıqla savaşan işıq təmsil edir” (bax:237). İnsanlar yeni ailə quranların yolundakı qaranlıqı – şər olanı yox edirlər.

Bildiyimiz kimi, ilan-əjdahanın xalçalarda simvolik işarəsi butadır (bax: 194, s. 126-150). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında buta/puta sözü “ox atmaq üçün nişangah” mənasında işlədilir. “Qarıcıq anam olurunda yeri qalmış; Oğlum Uruz ox atanda *puta qalmış*¹... Dəli Qarcar dəxi ağ ban evini, ağ otağını qara yerin üzərinə qurdurmuş idi. Yoldaşları ilə *buta atıb* oturardı.” Buradan məlum olur ki, çox-çox qədim zamanlarda “buta” tale, Bəxt Tanrısının adı imiş. Habelə bu Tanrının rəmzi nişan, nişangah mənası da kəsb etmişdir. Qəhrəmanlar ova çıxılmazdan əvvəl Bəxt, Məhsuldarlıq Tanrısına – Butaya ox atarmışlar. Oxun butaya dəyməsi yaxşı, dəyməməsi isə (“ox daşa dəymək”) pis fəal hesab olunurmuş. Get-gədə Buta həm də Eşq, Məhəbbət Tanrısı mənası kəsb etmişdir (bax: 17, s.77). “Dədə Qorqud” dastanlarından gələn bu ənənəni hiss edən böyük şairimiz Səməd Vurğun da bu ənənəyə biganə qalmamışdır. Bir udi toyunun iştirakçısı olmuş şairə uca bir ağacın başında yanan lolanın kənarlarına taxılmış iki almaya güllə atmağı təklif edəndə S.Vurğun belə demişdi: “Əhsən sizə, udilər, bu lap Bamsı Beyrəyin toyunu xatırladır” (53, s. 141). Bu ənənə ingiloyların toylarında da özünü göstərməkdədir. Məsələn, **ingiloylarda**² qapının ağzına uzun bir ağac basdırırlar. Ağacın başına alma keçirilmiş olur. Adətə görə, oğlan evindən gələn kişilərdən biri almanı tüfənglə vurmalı, bundan sonra qız həyatına daxil olmaq hüququ qazanırdı.

İstər udilərdə, istər ingiloylarda, istərsə də azərbaycanlılarda, bütün dünya xalqlarında, qeyd etdiyimiz kimi ortaq süjetlər, ortaq ənənələr daima özünü göstərməkdədir.

Udilərin özünəməxsus qayda-qanunları vardır. Onlarda belə bir ənənə olub, qaynana ilə gəlin bir bulaqdan su içə bilməzdilər.

Qız evi ilə oğlan evində toy eyni vaxtda olardı. Bəyi bal suyunda çimirdilər. Yeddi illik çaxır³ ilə sabunu köpükləndirib

¹ “Uruzun evlənməsinə, niyyət oxunun butaya ata bilməsinə işarədir” (123, s.200).

² Bax: 52, s.240.

³ Udilər tarixən şəraba and içib, ona “peşəng” deyiblər. Lakin udinin şərab içib keflənməsi və bu halda el-oba arasına çıxması faktı da qəbahət sayılmışdır (bax: 52, s.216).

bəyin üzünü qırxardılar. Bu xristianlarda olurdu. Mərasimlərin keçirilməsində spesifikanı şərtləndirən səbəblərdən biri dini fərqlərdir.

G.Keeçari özünün “Udilərdə ənənəvi toy mərasimləri” kitabında bir məqama toxunur: “...Dini inama görə xristian olan udi-lər keçmişdə olmasa da indi donuz saxlayır və onun ətini yeyirlər. Lakin uzun əsrlər boyu azərbaycanlılar və ləzgilərlə qarşılıqlı ünsiyyət mühitində yaşadıklarından, kütləvi məclis və mərasimlərin heç birində – nə nişanda, nə toyda, nə də yaşda¹ donuz ətindən qətiyyənlə istifadə etmirlər. Çünki bu məclis və mərasimlərdə həmişə iştirakçıların bir hissəsi islam dininə mənsub olan adamlar olur və donuz ətindən istifadə etmək onlara qarşı hörmətsizlik hesab olunardı. Hətta heyvanları kənddəki azərbaycanlı, yaxud ləzgiyə kəsdirərdilər... Bu əsrlərin sınağından çıxmış qarşılıqlı hörmət və ehtirama gözəl bir nümunədir.” Əslində **bu bölgədə yaşayan xristianlar həmişə müsəlmanları məclislərdə nəzərə almışdır.**

Toyu şənləndirmək üçün Qax, Zaqatala bölgəsində müxtəlif məzmununda özünəməxsus xalq mahnıları ifa olunardı.

Xalqın sevincini, ən gizli hisslərini belə özündə əks etdirən xalq mahnıları diqqəti cəlb etməyə bilməz. İndi nəzərdən keçirəcəyimiz bu mahnı-liley – “Ay Maral xanım” qardaş toyu arzusunda olub bu arzuya qovuşan bacının oxuduğu nəğmə, saf, səmimi qəlbin dərinliyindən gələn sevinc nidasıdır.

“Ay Maral xanım” xalq mahnısında bütün bəndlərin I və III misralarından sonra “Ay Maral xanım”, II və IV misralardan sonra “Ay lilay, lilay” təkrar edilir. “Ay lilay-lilay, ay Maral xanım” sözlərini artırmaqla yeni misra yaranır. Bu mahnılar Kərkük mahnılarına bənzəyir. Kərkük mahnılarında olduğu kimi burada da döndərmə-nəqəratlardan istifadə olunur.

İndi **saxurların** söylədiyi bir mahnı nümunəsinə diqqət edək:

At gəlir aparmağa,
Ay Maral xanım.
Tozdarı qoparmağa,
Ay lilay, lilay.

¹ Ad günündə

Yığılın, qohum –qardaş,
Ay Maral xanım.
Qoymayın aparmağa,
Ay lily-lily.
O gələn leydi, atdı,
Ay Maral xanım?
Ata minmək muraddı,
Ay lily, lily.
O günə qurban olum,
Ay Maral xanım,
Qardaş murada çatdı.
Ay lily, lily...

Bu nəğmədə təkrar-təkrar işlənən “ay Maral xanım”, “ay lily, lily” sözləri (döndərmələr) nəinki nəğmənin ahəngini pozmur, əksinə nəğməyə ritmiklik, oynaqlıq gətirir. Mahnıda işlənən döndərmə-nəqərat xorla oxunur.

Şəki-Zaqatala bölgəsində toylarda müxtəlif məzmununda bu tiptə döndərmə – nəqəratla oxunan xalq mahnıları (“Ceyranım”, “Ay lily”, “Salamalıklar”, “Alagözlüm”, “Leyla”, “Ay aman, aman”), bayatı-mahnılar özünəməxsusluğu ilə seçilir.

Toy başa çatdıqdan sonra sabahısı gün “üzə çıxdı” olardı. Bu da toydan sonrakı mərhələlərdən biridir.

Bütün bunlardan sonra “ayaqaçdı” olurdu ki, burada təzə evlənənləri qonaq çağırır, onlara hədiyyələr verirdilər. Gəlin də əvəzində əvvəldən toxuduğu corabları hədiyyə edərdi. Corab hədiyyə etmək nəinki bölgə əhalisində, bütün Azərbaycan xalqında, hətta dünya xalqlarında da mövcud olmuşdur.

Göründüyü kimi, əsrlərin süzɡəcindən keçib mövcud şəkildə bizə çatan qədim toy adət-ənənələrimizdə bir tərəfdən insan ömrünün ən unudulmaz, nəşəli çağı olan toyun təmtəraqlı keçməsi, digər tərəfdən isə gənc ailənin xoşbəxt, firavan yaşaması üçün incəliklər belə nəzərə alınmışdır.

Adət-ənənələrdən danışarkən, onu qeyd etmək lazımdır ki, “... respublikamız tarixən müxtəlif dil ailələrinə məxsus olan müxtəlif xalqların məskəni olmuş, **bu xalqlar dar gündə də, şad**

gündə də bir-birinə arxa durmuş, bir-birinə qız verib, oğlan evləndirmiş, bu gün isə hamılıqla vahid azərbaycançılıq ideologiyası ətrafında əvvəlkilərdən daha sıx birləşmişlər. Qafqaz dilli etnoslar xalqımızın etnogenezi və formalaşmasında, Azərbaycan millətinin təşəkkülündə mühüm rol oynayaraq, həm də etnik tariximizin mühüm bir qolunu təşkil edir” (52, s.304).

Toyun əks tərəfi də yasdır. Yas ta qədimdən indiyədək insanları qorxuya salmış ölüm hadisəsi ilə bağlı ritualıdır.

Ölüm insanları daima vahiməyə salan ən dəhşətli hadisə olmuşdur. Əski insan yaradılışı, dünyanı, varlığı, gerçəkliyi dərk etmədiyindən daima qorxu, vahimə içərisində yaşayırdı. İnsan üçün ən dəhşətli fəlakət Yeraltı Ölüm xofu olmuşdur. Bütün dünya xalqlarının mifologiyasında - Ölüm xofu vardır.

İnsan övladının ilk bəşəri dərdi olan Ölüm xofu qorxunc bir varlıq kimi onların vücudunu sarsıtmışdı. İnsanlar bu dəhşətli aləmi aramış və onun haqqında heç bir fikrə gələ bilməmişlər. Prof. Mirəli Seyidovun təbirincə desək: “İbtidai insan təbiətlə dost, eləcə də yaği kimi qarşılaşdıqca təbiətlə onun arasındakı ziddiyyətdən, anlaşımadan ilk inam və sonra ilk mif yaranmışdır. Uzun bir çağın baxışı, fikir düzümü olan ilk inam, ilk mif ilkin biçimlənmiş fikri, təxəyyülü təbiətlə, onun qanlı-qadalı, az-çox xoş günləri, olayları ilə qarşılaşmış, üz-üzə gəlmiş və bu durum onları biçimlənməyə doğru yönəltmişdir” (175, s.19).

Əski insan təbiəti dərk etdikcə özünü təbiətdən ayırmağa başlamışdır. Beləliklə, insanların mifik yaddaşı formalaşmışdır. Qədim insanlar ölümü həyatın bu və ya başqa şəkildə davamı hesab edirdi. Deməli, onlar axirət dünyasına inanırdılar. Elə buna görə də əski insan hansısa nəsnəni, əşyanı, heyvanı sakrallaşdırmış, onlara tapınmış, hətta səcdə etmişdir. Belə ki, arxeoloji qazıntı zamanı tapılmış qəbir avadanlığı, ölümlərin basdırılma üsulu, onların təsəvvürünə görə tapındıqları hansısa varlıq; əşya və ya heyvan metamorfik şəkildə dəyişə bilər, birinin xüsusiyyəti o birisinə keçə bilərmiş.

Əski insan ölümə heç zaman inanmamışdır. Onun fikrincə, ölüm həyatın bu və ya başqa şəkildə davamı demək idi. Elə buna görə də toyda olduğu kimi ölüyə də işlənməmiş tikiş vasitələrin-

dən istifadə olunardı. Çünki o da əski insanın təsəvvür etdiyi “yeni həyata”, “yeni dünyaya” – “axirət dünyasına” qədəm qoyurdu.

Əski insan gündəlik həyatda baş verən bütün hadisələri sınaqların nəticəsi hesab edib. Eləcə də ölüm hadisəsini. “Adın yoşünsün”; “Adın dəftərdən silinsin” qarğışlarını, “Təndir qaburdur” inancını dəfələrlə sınaqdan keçirmiş insan bütünlüklə inanıb ki, bunlar insanı qorxudub dəhşətə gətirən “yeni bir dünyaya” qovuşdurur. İnsan sakral sferanın subyektinə çevrilir, vertikal inkişafı bir yüksəliş prosesi keçir. Bilirik ki, insanın doğuluşundan ta ölümünə qədərki proses zaman ardıcılığı ilə labüd olan hadisədir. Əgər başlanğıc varsa, son da vardır. Odur ki, hadisələr ardıcılığı öz sonuna – ölüm məkanına – Alt qata çatmalıdır.

Bu ritual – yas mərasimi real həyatdakı münasibətlərdən doğan hiss və həyəcanları əks etdirir.

Yas mərasimi ta qədimdən indiyədək müxtəlif şəkillərdə təzahür edib. Ölənin üçün bir, üç, yeddi, qırx və il verilib. Həmin bu günlərdə yas sahibi yad edənlərə ehsan verib. Əski insanın təfəkkürünə görə yas mərasimində oxunan Quran və verilən ehsan ölünü əziyyətlərdən qurtarır.

Bu regionda həm də ölənin əlli ikinci günündə də yas sahibi ehsan verir. Əski inanca görə həmin gün meyitin əti sümüyündən ayrılır, o, əziyyət çəkir.

Balakəndə belə bir adət var. Ölü yerində “zıkr çalınır.” 70 min “zıkr çalınıb” ölüyə bağışlanır. 70 kişi tərəfindən “La ilahə illallah”- deyər oxunur. **Avarlarda** “zıkr çalınandan” sonra stolun üstünə südlü yemək, firni qoyulur. Daha sonra Quran oxutdurub ehsan verirlər ki, ölü əziyyət çəkməsin. **Udilər** süfrəyə pörtlənmiş şabalıd, tək-tək çörək qoyurlar ki, (toyda bundan fərqli olaraq cüt-cüt çörək qoyulur.) bu da nisgili, qırıqlığı simvollaşdırır.

Yasın əsas aparıcı aktı ağıdır. Ağılar insan itkisindən doğan ağır dərdi, qəmi, həsrəti ifadə edir. “Ağılardan xarakter cəhəti ölənin adamın bütün qüsurlarını buraxıb onu yüksək bir sima, mərhəmətli, nəcib bir şəxs kimi təsvir etməsidir” (8, s.107).

Prof. Mirəli Seyidovun təbircə desək: “ağı-yuğlarda pantomima, rəqs, söz sənəti birgə ifa olunan mənzum parçadır” (174, s.348).

İstər forma baxımından, istərsə də məzmun baxımından ağı nümunələri fərqlənilir. Ağılar bayatı və nəsr formasında olur. Bu ağılar övlad, ata-ana, əziz və doğma adamların itkisindən doğulur, yaranır. Bu nümunələrdə çıxış edən qəhrəmanın hiss-həyəcanları yalnız onun öz aləmini əks etdirmir, bu həyəcanlar eyni duyğunu yaşamış minlərlə insanın ürəyindən qopur, lirik qəhrəmanın fərdi duyğuları ümumiləşir.

Şəki-Zaqatala bölgəsi tarixən basqınlara məruz qaldığından örnəklərdə kədərli notlar üstünlük təşkil edir, ələlxüsus da bayatı – ağılarda bu özünü geniş şəkildə göstərir. Xalqın tarixi şeirə-bayatıya çevrilmişdir. Məsələn:

Bu dağlar, qəmli dağlar,
Dərəsi nəmli dağlar.
Çöküb ağrın sinəmə
Dumanlı, çənli dağlar.

Göydə bulud sayağı,
Aldı ayın qabağı.
Namərdə rast olanın
Açılmaz qaş-qabağı.

Məşədiyə “dur” dedi,
“Tüfəngi doldur” dedi.
“Qum kəndi əldən gedir
Qeyrətdənmudur?” dedi.

Dağlar qarala qaldı,
Otu sarala qaldı.
Abdülmeccidin¹ dağı
Yenə marala qaldı.

Şuayın² var qara at,
Qoçaqlığı qoydu mat.

¹ *Abdülmeccid Zaqatalada qaçaq olub. Sovet hakimiyyəti dövründə tutulub. O vaxta qədər nəsil düşmənçiliyi ilə qaçaq olub, dağda yaşayıb. Onun adına dağ, tənbur havası (nəğmə) var.*

² *30-cu illərdə qaçaq olub*

Ölənnən höcət çəkir
Təzə gələn hökumət.

Qalanın yasdı yolu,
Sel gəldi basdı yolu.
Dolanma yolla getdim,
Qaçaqqlar kəsdi yolu.

Aşağıda verilən bölgədən toplanmış ağı-bayatılarda istəklilərinə itirdikləri üçün qovrulub ahu-nalə edən bir bacının, bir qadının nisgili, dərdi görünür:

Gecə keçdim Qanıxdan,¹
Su istədim balıxdan,
Qardaş, xəbərüv varmı?
Bağrımdakı yanıxdan.

Başqa ağı-bayatılarda:

Dağın dalında Şirək²,
Şirəkdə qızıl dirək,
Bacuv neynəsin, qardaş,
Sınıpdı cavan ürək.

Qanıx qırağındayam,
Çəşmə qırağındayam,
İtirmişəm yarımı,
Onun sorağındayam.

Əziziyəm sarı qız,
Sarı köynək, sarı qız,
Aç başuvdan qadarı,³
Canazamı sarı qız.

Sonuncu ağı-bayatıda işlənən “sarı” (qırmızı) rəng Günəşin, xoşbəxtliyin rəmzidir. Yəni xoşbəxtlik simvolu olan sarı yaylığını cənazəmə bağla, sarı. Çünki sənin xoşbəxtliyin mənim varlığım-

¹ Alazan çayı

² Zaqatalada kənd adıdır.

³ Yaylığı

dadır. Mən yoxamsa, sənin xoşbəxtliyin də yoxdur. Ümumiyyətlə, bu ağı-bayatılar yanan qəlbin kədər nidasıdır.

Udilərdə:

Ağlayın, ay qadınlar,
Başımıza od tökülüb.
Ürək ağrısını kimə deyək?
Hara gedək, necə olaq?
Bala, bala, bala vay!

Kədərim var böyük, vay! (103, s.38).

Ağı nümunəsi tərcümə mətni olduğu üçün misralarda bəzən naqislik müşahidə olunur. Lakin buna baxmayaraq azərbaycanlılarda olduğu kimi onlar da öz kədərlərini bədahətən söylədikləri ağı nümunələrində əks etdirirlər.

Şəki-Zaqatala bölgəsində bu mərasimi təxminən aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: Dəfnə qədərki müddət (bu zaman ağılar söylənir, Quran oxunur, ölənin sahibinə baş sağlığı verilir və s.), dəfn müddəti və dəfndən sonrakı müddət.

Dəfn müddətindən əvvəl meyit basdırılacaq yer yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi çubuqla, qamışla ölçülüb qazılırdı. “Boyuya Varxiyan¹ qamışı ölçüm” qarğıışı məhz buradan meydana gəlmişdir. Bu qarğıışı söyləyən tərəf - müqabilinə ölüm arzulayır.

Dəfn zamanı milli xüsusiyyətlər özünü göstərir.

“Ölü basdırılarkən ölüyə dizə qədər təzə gecə köynəyi kəsilər, təzə paltar geydirilər². Paltarların üstündən isə ölü kəfənlənir. Bu avar millətinə xas olan xüsusiyyətdir.” Avarlardan fərqli olaraq udilər də ölüyə təzə paltar, təzə ayaqqabı geydirirlər, ancaq ölünü kəfənləmir, tabutda basdırırlar.

Dəfndən sonra yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, azərbaycanlılarda olduğu kimi (bir, üç, yeddi, qırx, əlli iki) ehsan verirlər.

Bir qədər qədimlərə nəzər salaq. **Dini rəngarəngliyə görə dəfn adətləri də özünəməxsusdur.** İnsanların axirət dünyasına inamı çox böyük idi. Bunu arxeoloq Saleh Qazıyevin bölgədə

¹ İndiki Bəhmədli kəndi

² Yalnız ayaqqabıdan başqa. Çünki ayaqqabı - darlıq gətirər.

apardığı arxeoloji qazıntı zamanı tapılan ölümlərin qəbrə qoyulma vəziyyəti, yanlarına qoyulan əşyalar - qəbir avadanlığı təsdiq edir.

Qədimdə “ölülər ya bükülü vəziyyətdə küplərdə basdırılmış, ya da yandırılmışdır (kremasiya adətləri). Yanlarına qab-qacaq, yemək-içmək və s. də qoyulmuşdur. İstər Qəbələ şəhəri ətrafında, istərsə də Vartaşenin¹ cənubunda (Vardanlıda²) belə qəbirlərə rast gəlinmişdir... Ehtimal etmək olar ki, o dövrdə ölümləri yandırmaq müəyyən bir tayfanın **dini təsəvvürlərindən** irəli gəlmişdir” (113, s.42-43).

Əski insanın təsəvvürünə görə “ölüləri ona görə yandırır-dılar ki, guya onlar yenidən xortlayar, insanlara zərər verə bilərdi. Ancaq onları yandırdıqda isə bədənlərindən ayrılan ruh uçurdu. Ölümlərin yanmış külünü isə basdırırdılar. Regionla bağlı bir cəhət də diqqəti cəlb edir. Qədim dövrdə “dəfn mərasiminin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, həm ölümlərin özü, həm də dəfn zamanı qəbrin divarları qırmızı rənglə boyanırdı. Bu adət uzun müddət mövcud olmuş və geniş şəkildə yayılmışdır... Ölümləri yandırmazdan əvvəl qırmızı³ rəngə boyayırdılar”(212, s.66-67).

Ölümləri qırmızı rəngə boyamaq, ölümlərin odla təmasda olması - bütün bunlar yenə də atəşpərəstliyə sitayişin nəticəsi idi.

Belə bir təsəvvür hind dinində də var. Fikrimizə aydınlıq gətirmək üçün mənbələri nəzərdən keçirək: “Ənənəyə görə ölümlərin yandırılması insanın qurban verilməsi kimi başa düşülməlidir” (193, s.136).

“Görünür, bütün qəbilə birləşmələrində də eyni cür dəfn adəti hökm sürmüşdür Çünki hind dini poeziyasının ilk əsəri “Riqveda”nın bəzi hissələrində ölümlərin yandırılması qaydasından söhbət gedir... Mərhumun cəsədini tonqala qoyurlar... Guya qadın səmada öz kişisi ilə görüşə bilər” (193, s.139).

Tarixi bir mənbədə göstərilir ki, “orta əsrlərdə Qəbələdə kremasiya (ölünü yandırmaq) dəfn mərasimi olmuşdur. Təxminən IX-X əsrlərdə isə bu dəfn mərasimini göstərən faktlar yoxdur.

¹ İndiki Oğuz rayonu

² Oğuz rayonunun Kərimli kəndinin əvvəlki adı

³ Türkcəyə kimi göz ağrısında gözün qıraqlarına qırmızı rəng sürtülməsindən istifadə olunmuşdur.

Çünkü artıq inqumasiya (ölüləri yandırmadan basdırmaq) dəfn mərasimi vardır” (108 , s.46; 120, s.104).

Ancaq əsrlər boyu ictimai həyatda baş verən hadisələrin dəyişkənliyi nəticəsində də adət-ənənələr dəyişmiş və yuxarıda qeyd etdiyimiz şəkildə sabitləşmişdir.

Ölü basdırılan zaman qam-şaman ayinlərinə məxsus adətlər - musiqi çalınması və s. mövcud olmuşdur.

Şəki-Zaqatala regionu çoxmillətli olduğu üçün bunların izi hələ də qalmaqdadır. Hal-hazırda bölgədə yaşayan xristianlar ölünü klarnet musiqisinin sədası altında basdırırlar.

“Antik dövrdə qədim yunanlar yas mərasimlərini “nennilərlə” (ağılarla) və fleyta ilə müşayiət etmişlər. Bu nəğmələr vasitəsilə insanlar qismən də olsa animistik duyğuların təsiri ilə təskinlik tapmışlar. “Qaraoğlu” dastanında deyilir: “Qaraqoyun Qaralını göz yaşınan götürdülər, qopuz çalıb, ağı deyib, son mənzilə ötürdülər.” (bax: 229).

Lakin bir şeyi qeyd edək ki, bu musiqi insanları bəlkə də yeni həyata - nikbinliyə səsləyir. Professor Mirəli Seyidovun fikrincə desək: “Yuğ mərasimində qəbiristanda ölünü basdıran vaxt ər-arvad sevişirlər. Ölmüş insanın əvəzinə yenisini yaradırlar. Bu, hər şeydən qabaq ölümə qarşı çıxmaq demək idi. İnsan ölümə demək istəyirdi ki, sən heç sevinmə, biz yeni insan yaradaq və həyatı davam etdirəcəyik” (174, s.362).

Ölüm-olum qarşı-qarşıya durur. Şər olduğu kimi xeyir də vardır. Məhz buna görədir ki, ulularımız deyiblər: ”xeyirlə şər qardaşdır.”

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

ƏNƏNƏVİ FOLKLOR JANRLARINDA ORTAQ MƏDƏNİYYƏT VƏ ORTAQ DƏYƏRLƏR

Ənənəvi janrlara daxil olan örnəklərə əfsanə və rəvayətlər, nağıllar, atalar sözü və məsəllər, lətifələr, tapmacalar, bayatılar və s. daxildir.

Bölgədə geniş yayılan **bayatılar** özünəməxsus regional xüsusiyyətlərlə zəngindir.

Yer, məkanla bağlı yaranan bayatılar öz spesifikasiyası ilə fərqlənir. Bu nümunələrin bir neçəsinə diqqət edək:

Balakənin dağına,
Çöyrüluf bax sağıva.
Bir-iki mahnı¹ diyax,
Balakən oylağına.

İlisuda² qala var,
Qaxda karvansara var.
Sizin Sarıbaş³ boyda
Bizim Tovlatala⁴ var.

Bayatılarda Balakən, Qax rayonu və bu rayonun İlisu, Sarıbaş, Tovlatala kəndlərinin adı çəkilir. Bu da həmin məkanlara sevgidən doğur. Bu sevgi müqayisə yolu ilə adı çəkilən məkana, yerə vurğunluqdan irəli gəlmişdir. Bayatılarda işlədilən yer, məkan adları tanışlıq yaratdığı kimi, dialektlər də canlı xalq danışıq dilindən danışmağa imkan verir.

Dil konteksti regional spesifikasiyanı qabardan ilkin şərtlərdən biridir.

Məsələn, bir **avarın söylədiyi** bayatıya baxaq:

¹ *Zaqatala, Balakən rayonlarında bayatılar musiqili oxunduğu üçün lileylər, bəzən də mahnı adlanır.*

² *Qax rayonunda kənd*

³ *Qax rayonunda kənd*

⁴ *Qax rayonunda kənd*

Şalı Şamdan alaram,
Dunça¹ üstən salaram.
Manzara bafta, zarı²
Car bazardan taparam.

Saxurlun söylədiyi bayatısı:
Tamburun qolu uzun,
Çantası³ düzüm-düzüm.
Bir buyana baxsana,
Ay mənim ala gözlüm.

İngiloyun söylədiyi bayatı nümunəsi:
Suyun o tayında gözəl qız,
Çikila⁴ yellədi (işarə etdi).
Onu o tayda sevgi öldürdü,
Məni burada istəyim.

Çox maraqlı faktıdır ki, müxtəlif xalqların və etnik qrupların kompakt şəkildə yaşadığı Şəki-Zaqatala ərazisində var olan qədim adət-ənənələrimizi məhz həmin regionda yaşayan xalqlar və etnik qruplar öz folklor örnəklərində qoruyub saxlaya bilmişlər.

Bir sıra folklor örnəkləri vardır ki, bu nümunələrə istər ləzgi, istər avar və s. xalqın nümayəndələri öz rəng çalarını artırmaqla öz möhürünü qoymaqla örnəkləri özünüküləşdirmişdir. Buna görə də örnəklər həm variativliyi, həm də möhürlənmiş bayatı nümunələri kimi özünəməxsusdur. Məsələn, bir bayatıda:

O qızın ağ şalı var,
Ağ şala oxşarı var.

¹ *Dunça* – höriük üçün nəzərdə tutulan və üstü bir-birinə birləşdirilmiş gümüş borucuqlarla örtülü baş örtüyü: gümüş papağa bənzəyir (izah Ə.Süleymanovundur).

² *Taftadan* (qalın ipək parça) tikilmiş mənzərlər: əl işi ilə və yaxud gümüş güləbətinlə, ya zərlə bəzədilmiş bafta ilə haşiyələnirdi (izahat Ə.Süleymanova aiddir).

³ *Toyda qonaqlara, çalğıcılarla paylanılan içi mixəkli, rəngbərəng saplarla işlənmiş xırda bükməcələrdən ibarət qotazlar* (bu izahat Ə.Süleymanova aiddir).

⁴ *Tənzifdən hazırlanmış baş örtüyü*

**Özü avar balası
Muğala oxşarı var.**

Yaxud:

Başında ağ şalı var,
Ağ şala oxşarı var.
**Özü ləzgi balası
Muğala oxşarı var.**

Bir avarın, yaxud da bir ləzginin dilindən söylənən bu bayatların ortaq qəliblənmiş Azərbaycan variantı vardır:

**Başında ağ şalı var,
Yanağında xalı var.
Özü ceyran balası
Gör kimə oxşarı var?!**

İstər avarların, istər ləzgilərin, istər saxurların, istərsə də başqa etnosların söylədikləri hər bir örnək Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan **bütün azərbaycanlıların, bütün etnosların xəzinəsidir.**

Ümumiyyətlə, Balakən və Zaqatala rayonlarında bayatılar musiqili oxunduğu üçün (tənburla müşayiət olunur) bu bayatılara həm mahnı-bayatı, lileylər, ələlxüsus da haylalar deyilir. Xüsusi hayla ustaları olmuşdur (Məhəmməd Rəsul Ramazan oğlu Alqayev, Balakənli Aşıq Sənəm və s.).

Bir bayatı-mahnıda aşıq öz sevdiyi qızın ağzını “üsküyə” bənzədir. Lakin onun ümidi puça çıxdığı üçün bayatıda “of” nidasını işlədir. Bayatılarda işlədilən of, ah və s. sözləri mətnin ritmikliyini artırır və musiqililik yaradır:

Bir ev qurdum Qalalı,
Evi xalça-xanalı.
Of, sənə qurban olum,
Üskük ağız Talalı.

Bizcə, bu bayatıda işlənən “Of” nidasında bir üzüntü, ümitsizlik, yanğı hiss olunur.

Bayatıda lirik gözəlin portreti, rəsmi əks olunmuşdur. Lirik qəhrəmanı həyəcanlandıran, ona iztirab verən, onu coşdurən bu gözəlin əlçatmaz məhəbbəti bayatının məzmununu təşkil edir.

Sevgidə uğursuzluqlar çox olur. Ancaq sevənlərdə vəfa da

olur, sədaqət də, dözüm də. Sevgi oxu daşa dəymiş sevənin dilindən gələn bir bayatıya diqqət edək:

Dambır¹ çala bilmirəm,
Əldən sala bilmirəm,
Bir qıza vurulmuşam,
Gözdən sala bilmirəm.

Tumay² qatıx, Dardoqqaz³,
Göl içinə düşdü qaz,
Aman Allah, can Allah,
Sevəni sevənə yaz.

Bu mahnı-bayatıda da sevgisi uğursuzluqla nəticələnən gəncin – lirik qəhrəmanın (lirik mənin) narazılığı “Aman Allah, can Allah” misrasında özünü aydın göstərmişdir.

Məhəbbət bayatıları içərisində ayrılıq, intizar mövzulu bayatılar da çoxdur.

Güllük kəndi Qaxdadı,
Qax xeyli uzaqdadı.
Məni yarsız bilməyin,
Yarım var, iraxdadı.

Elindən, obasından, sevgilisindən ayrı düşmüş gəncin söylədiyi bu bayatıda ayrılıqdan, intizardan doğan qəm, qüسسə görünür.

Ayrılıq, intizar mövzusunda bir sıra bayatılara da diqqət edək:

Köynək tik, ağına bax,
Sədəf düz, sağına bax.
Yar yadına düşəndə
Hinqazur⁴ dağına bax.

Kağızın ağına bax,
Çöyürüf sağına bax.

¹ Tənbür. Zaqatala və Balakəndə istifadə olunan məşhur qədim musiqi aləti

² Tumac - möhkəm dəri deməkdir. Ola bilsin ki, bu söz “tumac” sözündən dəyişikliyə uğrayaraq yaranmışdır və qatıgım qaymağının qalınlığına işarədir.

³ Zaqatala rayonunda kənd.

⁴ Zaqatala rayonunda dağ

Mən yadına düşəndə
İlisu¹ dağına bax.

və yaxud:

Corabın ağına bax,
Çöyürüf sağına bax.
Yar yadına düşəndə
Yaqublu² dağına bax.

yaxud da:

Kağızın ağına bax,
Çöör sol-sağına bax.
Əyər yadına düşsəm,
Şəçi³nin dağına bax.

Azərbaycan folklorunda bayatların sayı – hesabı yoxdur, ancaq bu bayatların spesifikası bizə bəlli edir ki, bu örnəklər minlərlə oxşarı olan bayatların içərisində məhz Zaqatala, Qax, Oğuz, Şəki... - Azərbaycan bayatlarıdır.

Bu fikrə əsaslanıb bir daha onu qeyd etmək istəyirik ki, bu bayatlar zahirən bir-birinə bənzəsələr də hər biri ayrılıqda adı çəkilən rayonun bayatıdır. Belə nümunələr saysız-hesabsızdır. Ancaq yenə də yuxarıdakı fikrə istinadən qeyd etmək istəyirik ki, hər birinin ayrılıqda spesifik çaları, ahəngi vardır.

Sevgilisinin intizarını çəkən, onun sorağı ilə gəzən gəncin söylədiyi bu bölgə bayatları da maraqlı doğurur:

Gülzanda⁴ zoğal sarı,
Zoğal çiçəyi sarı,
Yarı görmək istəyəm
Getsin bulağa sarı.

Bu cinas qafiyəli bayatıda göstərilən zoğal meyvəsi Şəki-Zaqatala regionunda yetişən meyvələrdən biridir. Maraqlı cəhət budur ki, burada yalnız qırmızı zoğal deyil, sarı rəngli zoğal da yetişdirilir. Bu da regionun spesifik florasından irəli gəlir.

¹ Qax rayonunda kənd

² Oğuz rayonunda kənd

³ Şəki

⁴ Balakən rayonunda kənd

Məhəbbət bayatılarına doğmalara – ata-anaya, bacı-qardaşa olan məhəbbət bayatıları da daxildir.

Qarıblikdə olan qardaşının intizarında olan bacının söylədiyi bayatılarda bir kədər, bir nisgil vardır:

Tampurun nazik sapı,
Məhlənin hündür tapı¹.
Elə yadıma düşüb,
Qardaşın şirin gapı²,

yaxud da:

Qardaşım Car Qalada³,
Gözləyən var Talada⁴,
İsmarışla⁵ qəlmədi,
Xabarı yox hala da.

Bayatılar içərisində məişət məzmunlu bayatılar da vardır:

Qaradolaq⁶ kəndin başı,
Gimgəyə⁷ yığarlar daşı,
Bayramlardan bayrama
Süzərlər **qozlu aşı**⁸.

Şəki-Zaqatala bölgə əhalisinin mətbəxi çox zəngindir. Hətta bölgəyə məxsus yeməklərin adları belə bayatılarda öz əksini tapmışdır. Çox maraqlı bir faktdır ki, bölgədə yaşayan xalqların və etnik qrupların nümayəndələri (əslində bu ənənə həmin bölgədə yaşayan bütün əhaliyə aiddir) istənilən qonaq üçün özlərinə məxsus yeməkləri sərgiləyirlər.

Çünki “milli geyimlərin və yeməklərin tarixi müqayisəli öyrənilməsi xalqın etnogenezinin özünəməxsusluğunun öyrənilməsi üçün də mühüm mənbədir. Bunu konkret faktlar da sübut edir. (104, s.35).

¹ *Su çıxmayan yer, dağ döşündə düzənlik, dağ düzənliyi*

² *Söhbət*

³ *Zaqatala rayonunda kənd*

⁴ *Zaqatala rayonunda kənd*

⁵ *Xəbər göndərməklə*

⁶ *Qax rayonunuda kənd*

⁷ *Söhbət etmək məqsədi ilə adamların toplaşdığı yer*

⁸ *Qozla hazırlanan plov növü. Bayram plovu*

Maxara¹ yağlayıram,
Yağı da dağlayıram.
Bu ayrılıq düşəndən
Zırhazır ağlayıram.

yaxud:

Çay daşı, çaylaq daşı,
Çaylağın xırda daşı.
Getmişdim yar görməyə
Verdilər **lobya kaşı**².

yaxud da:

Tampurun nazik telləri,
Yemişəm **sürhüllüləri**³.
Ay səni yanasan qız,
Yaraşıqdır hörükləri.

İctimai həyata münasibət, mövcud qayda-qanunlara münasibət məsələləri də bayatılarda əsas yer tutur. Bayatılarda obrazın yaşadığı cəmiyyətdə ictimai hadisələrə münasibət bildirilir, narazılıq edilir. Bu bayatılarda obrazın hiss-həyəcanları, onun dünya-görüşü, zəmanəsinə münasibəti aydın şəkildə özünü göstərir:

Şarəyin boz dağları,
Bürüdü toz dağları,
Əlini ver əlimə,
Keçək tez bu dağları.

Bölgədə **saxurlardan** toplanmış **layla** nümunələri özünə-məxsusluğu ilə seçilir. Laylalarda əsasən ananın övladla bağlı keçirdiyi hiss-həyəcanlar, istək və arzuları əks olunur.

Gimeşşe, dixav, gimeşşe,
Dek bazareka arkın.
Heştile kalesta
Vas çərəna qaççi ables,
Kişmiş alles,

¹ *Sacda bişən (qırağı saçaqlı) şirin çörək növü. Sanki günəşi xatırladır.*

² *Lobyə, yağ, pomidorda qızardılan soğan, düyü ilə hazırlanan yemək*

³ *Bu bölgə üçün xarakterik olan xəmərdən xüsusi hazırlanan yemək növü*

Qurt alles.
Gimeşşe, dixav, gimeşşe
Qalixe, dixav, qalixe.

*Ağlama oğlum, ağlama,
Atan gedib bazara.
Bir azdan gələcək.
Sənə qırmızı papaq gətirəcəkdir.
Kişmiş gətirəcəkdir,
Köynək gətirəcəkdir.
Ağlama, oğlum, ağlama,
Yat, oğlum, yat.*

Gimeeşe, yişav, gimeeşe,
Yığna çoci bakeyka arkın.
Vas nisse alles.
Maqaş ables.
Trukkay ables.
Gev ables.
Misva ables.
Gimeeşe, yişav, gimeeşe
Qaliyxə, yişav, qaliyxə.

*Ağlama qızım, ağlama,
Sənin qardaşın fermaya gedib.
Sənə pendir gətirəcəkdir.
Sənə məğəş¹ gətirəcəkdir.
Sənə trukkay² gətirəcəkdir.*

¹ Süd məhsuludur. Duz vurulmayan şirin şordur.

² Milli ornamentdir. Bişirilmiş, isti suya verilmiş pendirdən müxtəlif heyvan fiqurları – qoç, keçi fiqurları düzəldirlər. Çobanlarda bu fiqurları düzəltmək üçün taxtadan düzəldilmiş dopu olurdu. Dopunun alt tərəfində taxtadan üstündə turuk-kay bıçaqla yonulmuş hazır şəkildə olur. Bunun içərisini müxtəlif otlarla doldururlar. Rəngli mamırı döyüb çıxura tökürlər. Turukkay düzəldiləcək pendiri isti sudan çıxarıb bu mamırın üstünə yayırlar. Quruyandan sonra götürürlər. Həm pendir quruyur, həm də rəng keçir buna (İzahlar Nüsrət İsmayılovundur).

*Quzu gətirəcək.
Çəpiş gətirəcək.
Ağlama, qızım, ağlama,
Yat, qızım, yat.*

Bu gün belə həmin laylanı oxuyan **saxur** ana hər şeydən əvvəl öz övladının şirin yuxuya dalması üçün çalışır. Bununla bərabər çox əski dövrlərə aid olan milli məişət həyatını yad edir. Ulu nənələrin ipə-sapa düzdüyü bu layla vasitəsilə bir zamanlar məhz uşaqlar üçün hazırlanan “məgəş, turukkay” kimi ərzaq-qida növlərini yada, salır. Bəlkə heç özünün də görmədiyi müasir ana məhz bu layla vasitəsilə öz nəslinin, öz etnik kökünün köçəri həyat tərzini keçirən maldar olduğunu yad edir.

Nazlamalar zahirən laylalara oxşasalar da çox fərqlidir. Laylalar körpələri sakitləşdirib uyudursa, nazlamalar isə müxtəlif məqamlarda əzizləmə, əyləndirmə xarakteri daşıyır. Bu folklor örnəyi də söyləyicinin milliyyətindən asılı olmayaraq ortaq cəhətlərə malikdir.

Saxurların dilindən **nazlama** nümunəsinə baxaq.

Qoca qarılar, bir qayda olaraq nənələr uşaqları bellərinə bağlayıb yırğalana-yırğalana oxuyardılar:

*Həmpələn, bəmpələn,
Pəbəlbişə avaykına bozalay.
Yed xava deş,
Dek xava deş.
Xudva-xile mikey deş.
Miz hole hirxima koxe
Bıt hele rihen kexe.
Day-day bala, day-day.*

*Həmpələn, bəmpələn¹,
Qar-qabığın içindən tapılan ləpə,
Anası evdə yoxdur,
Atası da evdə yoxdur.
Evin açarı da əlimdə yox.*

¹ Əzizləmə mənasında olan söz, yırğalana-yırğalana oxuyardılar.

*Dil vururam, sürüşkən olur,
Quyruq verirəm, tüpürcək olur.
Lay-lay bala, lay-lay.*

Nazlamaları yalnız nənələr, analar deyil, xalalar, bibilər və s. söyləyir:

Süd divi, qaymax divi,
Qurbandı sağa bivi.
Ağ ayı, qonur ayı,
Qurbandı sağa dayı.

Çayda, dənizdə gəmi,
Qurbandı sağa əmi.
Car, Qala, Muxax, Tala,
Qurbandı sağa xala.

Laylaların da, nazlamaların da yaradıcısı anadır. Professor İsrafil Abbaslının qeyd etdiyi kimi: “Layla, nazlama, vəsfi-hal, ağı, oxşama və bu qəbil növlər qadın düşüncəsinin məhsuludur” (25a. səh:6) fikrini təsdiqləsək, bizcə, yanılmarıq.

Layla və nazlamalarda ananın körpəyə qarşı ülvi, saf, müqəddəs məhəbbəti, onun körpə üçün keçirdiyi narahatlığı, hiss – həyəcanı, onun sağlam boya-başa çatması, səadəti, xoşbəxtliyi əks olunmuşdur.

Bölgədən toplanmış uşaq folkloru nümunələrində **düzgülər** xüsusi yer tutur. Düzgülər uşaqları düzgün tələffüz etmək və nitqi inkişaf etdirmək vərdişlərinə yiyələndirir.

Düzgülərin mövzusu müxtəlifdir. Zahiri baxımdan bir-birinə çox bənzəyən düzgülər əslində spesifikdir. Göstərilən nümunədə spesifik möhürlənmə özünü aşağıdakı kimi göstərir.

Bir düzgü¹ nümunəsini gözdən keçirək:
Bacadan baxan pərələn göz²,

¹ Verilmiş düzgünün variantları çoxdur.

² “Günəş günün gözü olduğu kimi Ay da gecənin gözüdür.” (bax: 237). Bu düzgü nümunəsində göstərilən ağ göz Günəşin, boz göz isə gecənin gözü olan Ayın simvoludur. Əslində bu gözlər gecə və gündüzün simvolu kimi başa düşülə bilər. “Əski türklərdə dünyanın mərkəzində uçan nəhəng Dirilik Ağacının zir-

Biri kək¹, biri boz.
Mindim bozun boynuna,
Çıxdım Muxax yoluna,
Muxax yolu dərbədən,
İçində meymın gəzər.

Haqq qapısı açıxdı,
İçi dolu palçıxdı,
Damdən-dama toz gedər,
İçində bir qız gedər,
Dartdım incisin üzüm,
O qaldı düzə-düzə.

Bu düzgü nümunəsinin daşlaşmış ortağ Azərbaycan variantı belədir:

Bacadan baxan bərələn göz,
Biri kəhər², biri boz.
Mindim bozun boynuna,
Çıxdım Urum yoluna,
Urum yolu dərbədən,
İçində meymun gəzər...
...Haqq qapısı kilidli,
Gül yaylığım itibdi... və s.

Göstərilən bu nümunədə də qırmızı – günəşi, Günəş Tanrısını (Günəş Tanrısı dünyanı kəhər atda gəzib dolanmış), boz isə ayı – Ay Tanrısını simvolizə edir. Günəş, qeyd etdiyimiz kimi ağ, sarı, qırmızı rənglərlə, ay isə boz, bəzən də qara rənglərlə verilir. Yuxarıda göstərilən nümunədə verilən Muxax düzgünü söyləyən şəxsə görə müxtəlif yer, yurd adları ilə əvəz oluna bilər. Əslində ilkin örnəklərdə bu yer Urum (Ulum) şəklində verilir. Bəs bu göstərilən Urum haradır? Urum deyəndə, Roma nəzərdə tutulur. Azərbaycan

vəsində yuva quran **Qartal Tenqri xanın** Orta Dünyaya, insanlara nəzarət edən keşikçi, **baxan gözləridir.**” (123, s.133). *Qartal da günəşin simvoludur. Bu, bir daha onu göstərir ki, “ağ” günəşin gözüdür.*

¹ Ağ

² Burada: zoğalı, qırmızı mənasındadır.

dilində r hərfi ilə başlayan alınma sözlərin əvvəlinə bir qayda olaraq şifahi nitqdə sait səs artırılır, məsələn, rəf-irəf, rəndə-irəndə və s. kimi, Roma mənasını ifadə edən *Rum* sözü də “Urum” şəklində tələffüz edilmişdir. İndi isə Urum sözünün örnəyə hansı səbəbdən daxil olduğunu aydınlaşdırmaq. Tarixə nəzər salaq. “Romalıları Albaniyaya e.ə. 66-cı ildə ilk yürüşlərini etmişlər. O vaxtdan bəri romalıları mütəmadi olaraq Albaniya üzərinə yürüş etmiş, lakin güclü müqavimətlə üzləşmişlər. Dünyanın ən qüdrətli dövləti sayılan Roma imperiyası bütün səylərinə baxmayaraq, Albaniyanı zəbt edə bilməmişlər.” (bax: 232). Bu örnək, bizcə, məhz romalıların Albaniyaya hücumu dövrünü əks etdirir.

“Haqq qapısı açıxdı, içi dolu palçıxdı” – Necə yəni, haqq qapısının içərisi palçıqdır?! Bu bəndi aydınlaşdırmağa çalışaq. Hər hansı bir dinə mənsub olan bir şəxs haqqa məxsus olan bir yerin bu şəkildə olduğunu deməz. Biz bilirik ki, tarixən söz örnəkləri cilalana-cilalana mövcud şəkildə dövrümüzdə gəlib çatmışdır. Örnəklərə diqqət etsək, görərik ki, müəyyən məqamlarda sözlər təhrif olunmuş, öz ilkin məna məcrasından çıxmış, tamamilə başqa məna ifadə etmişdir. Məsələn, türk mənşəli “bal” sözündən yaranan “balcıq” sözü vardır. Mənası “bal kimi”, “şirin” başa düşülür. Yəqin ki, nümunədə söylənən “palçıq” sözü əslində “balcıq” sözünün təhrif olunmuş formasıdır. Yəqin ki, haqq qapısı deyəndə Cənnət nəzərdə tutulur. Əlbəttə, Cənnət qapısı bütün möminlərin arzusunda olduğu ən gözəl bir məkandır.

Növbəti bənddə – Damdan – dama toz gedər, içində bir qız gedər – bəndində, yəni bu evdən o evə günəş şüaları sızır. Bu cür şüalarda, işıq selində toz zərrəcikləri açıq-aydın görünür. “Tozun” içərisində görünən “qız” isə günəşin özüdür. Sanki “bu qız” – günəş rəqs edir. Bəs günəş necə rəqs edir? Alimlər bunu aşağıdakı kimi izah edir. Astrofizik, professor Cəfər Quluzadə günəşin rəqslərini belə izah edir: “Günəş normal halda hidrostatik tarazlıq halındadır, yəni Günəşdə verilmiş həcm elementinə təsir edən təzyiq və cazibə qüvvələri bir-birinə bərabərdir. Əgər xarici təsirlərlə günəş tarazlıq halından çıxarılsa, o rəqs etməyə başlayır... Günəş və ulduzların rəqslərini onların şüalanma selinin dəyişməsinə və spektral xəttlərin

periodik olaraq sürüşməsinə görə müşahidə etmək olar...” (bax: 262). Fəlsəfə doktoru Yusif Şükürlü isə günəşin rəqslərini aşağıdakı şəkildə izah edir: “Günəş şüaları pəncərə taxtasının dairəvi və kiçik dəliyindən keçir. Sonra şüa şüşə prizmasında sınırlanır... Bu zaman dəlikdən keçən şüa rəngli zolaq əmələ gətirir. Günəşin bir rəngdən başqasına fasiləsiz keçən bütöv spektri bu spektrdə müxtəlif dalğa uzunluğuna məxsus olan hər növ rəqslərin olmasını göstərir.” (191, s.23).

Günəş rəqsi ən önəmli rituallardan biri olmuşdur. Günəşin bu cür yerdəyişməsinə, şüalanmasına görə insan ona görə də bu hadisəni – Dardım incisin üzüm, o qaldı düzə-düzə – şəklində kodlaşdırmışdır.

Uşaq ədəbiyyatında **sanamalar** xüsusi yer tutur. Uşaqlar adətən sanamalardan oyunlarda istifadə edirlər.

Sanamalar da düzgülər kimi uşaqların düzgün tələffüz və nitq qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Bir nümunəyə diqqət yetirək:

Qız işi,
ev-eşik işi,
paltar tikişi,
köhnə yamaq balduramaq¹ (211, s.80),
yun daramaq,
sarı sarayı üfürür,
qabı-qacağı küfürür²,
lobyası nət³,
şorbası nət,
lobyalı aş,
bi təndir lavaş⁴” (211, s.355) –

sanaması spesifikliyi ilə seçilir. Bu nümunədə qız, qadın işi sanama yolu ilə müəyyən ardıcılıqla nəzərə çatdırılır. Yəni, ev-eşik təmizliyi, paltar tikmək, köhnə yamağı söküb, yaxud da kəsib tikmək, yun daramaq, sarı sarayı – tütün sarayını süpürüb təmizlə-

¹ *Kəsib tikmək*

² *Yumaq, təmizləmək mə'nasında işlədilib.*

³ *Təzə*

⁴ *Təndirdə bişirilən nazik yayılmış çörək növü*

mək, qab-qacağı yumaq, lobyası, şorbası, lobyalı aşı, təndirdə bişirdiyi lavaşı təmiz, təzə və keyfiyyətli olmalıdır. R.Əfəndiyev “Şəki şəhərinin etnoqrafiyasına aid materiallar” da bu regionda yaşayan qadınların gördükləri gündəlik işləri sıralanma yolu ilə müəyyən ardıcılıqla qeyd etmişdir (63, s. 31).

Görünür, bu sanama nümunəsi ilkin kontekstdə ciddi məna kəsb etmiş, zaman keçdikcə isə öz əvvəlki funksiyasını itirmiş, əyləncəli məzmun daşımışdır.

Bölgədə yaşayan xalqların və etnik qrupların özünəməxsus yanıtmac nümunələri vardır ki, bu örnəklər diqqəti cəlb edir. Bir **udi** nümunəsinə baxaq:

“Xəbən¹ altı yumşaq qabıqlı qozla altı qoz sındırdı.” Nümunədən də göründüyü kimi nitq vərdişinin gücləndirilməsi üçün istifadə olunan yanıtmaclar uşaqların danışıq qabiliyyətini sürətləndirir.

Əski insan qarşılaşdığı hər hansı bir çətinliyin, çıxılmazlığın əsiri olmuş, bu çətinlikdən qurtula bilməmişdir. Daha sonralar insanın təsəvvürü, onun dünyaya baxışı, real həyat və məişəti, inam və arzuları, adət-ənənələri inkişaf etmiş və bunlar da **əfsanələrdə** öz əksini tapmışdır.

“Hər hansı əfsanədə konkret ərazinin, şəxsin adı çəkilə bilər. Ancaq bu “tarixi detallar” artıq əfsanəviləşmiş, öz zəminəsinə tamamilə itirmiş, ilkin mifoloji formaların transformativ qalıqlarına qovuşmuş şəkildə olur” (119, s.65).

Bildiyimiz kimi, Şəki-Zaqatala bölgəsi öz zəngin fauna və florası ilə diqqəti çəkən ərazilərimizdəndir. Odur ki, Şəki-Zaqatala bölgəsində bulaqların, dağların adı ilə bağlı neçə-neçə əfsanə və rəvayət vardır. Bu əfsanə və rəvayətlərdə xalqın tarixinin silinməz izləri həkk olunub qalmışdır.

Qəbələ rayonunun Nic kəndində Dambatan deyilən bir göl vardır. Bu göl haqqında maraqlı bir əfsanə söylənilir:

“Bir mollanın arvadı ölür. Öləndə vəsi² eləyir ki, öylənəndə

¹ Yararsız adam deməkdir.

² Vəsiyyət

mənə oxşiyən qızla öylən¹. Arvad ölür. Bir il keçəndən sonra, hər yanı gəzib dolaşandan sonra gözü qızına sataşır və ona öylənmə təklif eləyir. Qız da buna dözə bilməyib Allaha yalvarır ki, ya məni quş elə, ya da ki, damımızı yerə batır. Yer yarılıf öyləri batır. Öyün də yerində qurqur² quşuna oxşiyən göl əmələ gəlir”.

Əlbəttə, bu motiv türk mifoloji ənənəsindən gəlir. Araşdırmalardan bəlli olur ki, “Türk xalqlarının, o sıradan Azərbaycan xalqının soykökündə duran qəbilələrin, qəbilə birləşmələrinin tarixini, miflərini və bununla sıx bağlı abidələrini (Dədə Qorqud boyları, “Maaday Qara”, “Uralbatır” və s.) araşdırarkən aydınlaşır ki, bu xalqlar ekzoqamli³ olmuşdur. Onlar qan qohumları ilə evlənməmişlər... Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Bozoq, Üçoq və bir çox qəbilə birləşmələri dual təşkilat quruluşu qanunları ilə yaşamış ... bu quruluşun qanunlarına görə, kök – gen bir, eləcə də ayrı olmalıdır” (174, s.206). O da bəllidir ki, “Atanın öz qızı ilə evlənmə məsələsi Sasanilərdə müqəddəs adət kimi mövcud olmuşdur. Hətta kahinlərin tələbi ilə II Yezdəgerd (e.434-457) öz əyalətlərində Ermənistan və Albaniyaya əmr göndərir ki, “... atalar öz qızları ilə, qardaşlar bacıları ilə evlənə bilərlər” (209, s.102).

Cəmiyyətin inkişaf mərhələsində qohumla evlənmə adəti - endoqamiya mövcud olmuşdur. Sonralar bu adətlər faciələrlə nəticələnmişdir. Bu rəvayətdə də qan qohumları ilə evlənmə üçün qadağa, yasaq olduğu göz qabağındadır.

Udilərdə nəinki qohumdan, kirvədən, hətta yeddi arxa döndən belə evlənmək yasaq sayılmışdır.

Nümunədə gölün göyərçinə bənzədilməsi də çox maraqlı faktıdır. Əski çağlardan göyərçinə daş atmaq, ovlamaq günah sayılmışdır. “Etiqada görə müqəddəs bilinən, toxunulmaz sayılan, yuvasının dağılması ilə küsməsi, bununla da fəlakətin başlayacağı zənn olunan göyərçin elə qadıdır, anadır, başqa sözlə, onların ruhudur” (8, s.32).

“Qəbələdə aparılmış arxeoloji qazıntı zamanı aşkara çıxarıl-

¹ *Evlən*

² *Çöl göyərçini*

³ *Qan qohumu ilə evlənməyi qadağan edən kəbin növü, endoqamiya isə bu kəbinin əksidir.*

mış qabların üzərində göyərçin rəsmi vardır” (115, s.42). Bu da göyərçinin sakrallaşdırılması ilə əlaqədardır.

Göyərçinlə bağlı maraqlı bir fikri də qeyd etmək lazım gəlir. “Bəzən quş donuna düşürlər... Qazax baxşılarının söylədiklərinə görə adam ölməmişdən qırx gün qabaq ruh göyərçin donunda bədəni tərkdir. Nahaqdan günaha batanlar göy göyərçinə (*qur-qura – kursiv bizimdir*) dönüb... uçurlar” (81, s.132).

“...Göyərçinlər, göyərçin donlu quşlar keçmişdən, olacaqdən və gələcəkdən xəbər verirlər” (176, s.41).

İnsanın hər hansı heyvan, əşya, bitki və s. cildinə düşməsi və onların xüsusiyyətlərinin əşya, heyvan və bitkilərə köçürülməsi – variyasiyalar əfsanələrdə özünü aydın göstərir. Qədim insanın təsəvvürünə görə insanların cildinin dəyişməsi, onların təbiətdə qarşılaşdığı hadisələri sakrallaşdırmaq və ona tapınmaq idi.

“...Bir əşyanın, bir heyvanın, insanın başqa varlığa, cansız nəsnəyə dönməsi əski inamlarla bağlıdır. Əski xalqların ulu babaları inanmışlar ki, onların tapındıqları bu və ya başqa zoomor mif onqon, antropomorfik onqon, Tanrı, ilahi öz keyfiyyətini və şəklini dəyişə bilər. Bizcə, əski insan inanmış ki, onqon, ilahi, Tanrı hər bir canlıda, cansızda cüz halında vardır. Onlar kökə görə qohumdurlar. Gərək olarkən onun cüzünün gücü ilə canlı, cansız şəklini dəyişir; daş insan olur, insan heyvan olur və s. (173, s.262).

Çox maraqlıdır ki, “Dambatan” əfsanəsinin tam fərqli variantı da mövcuddur. “Batmış evlər” adlanan bu **udi** əfsanəsinin qısa məzmunu belədir: Nic kəndinin aşağı məhəlləsindən iki ailə vardı. Onlar əkin-biçin ortağı idilər. Günlərin bir günü exnaşax¹ vaxtı ortaqların birinin oğlu, o birisinin qızı olur. Həmin gündən ortaqlar uşaqlarını “kəbinli” hesab edirlər... Uşaqlar həddi-buluğa çatanda küp qarısı ortalıqda hər şeyi qarışdırır. Oğlana başqa qız almaq istəyirlər. Ən böyük zülmü qız çəkirdi. Qız dərddən ölüm yatağına düşdü. Oğlanın toyu olmuşdu. Səhərisi gün gəlini el adət ilə bəyə tapşırmaqlı idilər². Qız var-qüvvəsini toplayıb Allaha

¹ *Udicə biçin vaxtı*

² *Udilərdə bəylə gəlinin görüşü toydan sonrakı günün axşamı olur.*

yalvarır: “Ya canımı al, ya da ikimizin də evini yox elə. Evimizin yerində bir göl yarat.” Qızın sözünü bitirməsi ilə hər iki evin yerindən silkələnməsi bir olur. Ortadan yer yarılr, iki göl yaranır. Səhər camaat gəlib görür ki, evlərin yerində göl var. El arasında dambatan adı ilə tanınan iki göl belə yaranıb. Onların suyu isə rəvayətə görə sevgisi daşa çırpılmış o nakam qızın göz yaşlarıdır.

Əfsanələrdə obyektlər arasında metaforik qarşıdurma nəticəsində fantastika yaranır və burada sakral mühitə keçid baş verir. Simvollaşma məhz bu mühitdə mövcud olur.

Maraqlı burasıdır ki, Şəki-Zaqatala bölgəsində yaranan əfsanə və rəvayətlər tarixi məkan və şəxsiyyətlərlə bağlı yaranan mətnlərdir ki, onların da əsasında tarixi gerçəklik durur. **Avarlar-da** “Pəri qala¹” ilə bağlı bir əfsanə mövcuddur. Əfsanənin qısa məzmunu belədir: Bu qəsrə yaşayan Pəri üçün atası saxsı borularla süd arxı çəkdiymişdi. Başqa rəvayətdə isə söylənir ki, Gürcüstanı fəth edən və Ləkit² yolu ilə Dağıstana gedərkən Bala-kəndən keçən Teymur Ləng qalanın sahibəsi Pəri Mesedu³ya aşiq olmuşdu. Pəri Teymur Ləngin əlinə keçməmək üçün özünü qaladan aşağı atmışdı” (bax: 186).

Digər variantda isə: “Deyirlər, günlərin birində Teymur Ləng gəlib bu yerlərə çatır. Tabe olmayanlar, baş əyməyənlər qılıncdan keçirilir. Qocalar və qadınlar körpələri götürüb sıldırım dağlara,

¹ “Pəri qalası” əfsanəsi ilə müəyyən mənada səsleşən bir əfsanə diqqəti cəlb edir. Moisey Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” kitabında maraqlı bir əfsanə verilmişdir. Bu əfsanədə göstərilir ki, “romosok”ların çarı Tubal Uti vilayətinə daxil olur və Uti vilayətinin Bağı kəndindən olan əsir düşmüş Taquhi adında gözəl bir qadına vurulur. Onunla evlənmək istəyir. Taquhi təslim olmadığı üçün onu əzabla, başını bədənindən ayıraraq öldürürlər. Taquhinin öldürüldüyü gün Allah tərəfindən möcüzə baş verir. Taquhinin əzabla öldürüldüyü yer ulduz kimi işıq saçmağa başlayır. Bunu görənlər bu yerə Ulduzlu təpə adını qoyurlar. Bu möcüzəni görən Tubal və onun adamları İsayə iman gətirirlər. Xristianlığı qəbul etdikdən sonra Tubalın adı Teofil olur (geniş şəkildə bax: 100a, s. 59-60). Bu rəvayətdə adı çəkilən Tubal, bizim fikrimizcə, udilərin məşhur pəhləvanı Tubul obrazının adı ilə səsleşir. Ola bilsin ki, fonetik dəyişikliyə uğramış bu söz məhz həmin adın variantıdır.

² Qax rayonunda kənd

³ Avar dilində: 1. qızıl; 2. şahzadə

əlçatmaz qayalara çəkirlər. Bu qalada neçə gün, neçə gecə amansız döyüş gedir. Kişilər də vuruşurlar, qadınlar da, qızlar da. Öz şücaəti və dəyanəti ilə çoxunu heyran qoyan bir qızın gözəlliyi hamını məftun edir. Teymur Ləng ona vurulur. Qızı ələ keçirməyə can atır. Məktub yollayır, eşq elan edir, “yer üzünün hökmdarı Teymurun hökmdarlığını qəbul et – deyir, təpədən dırnağadək o səni qızıla tutar. Heç bircə saat keçməmiş qəhrəman qızdan cavab alınır: “Nə qədər ki, sinəmdə ürək döyünür, nə qədər ki, iti qılıncım əlimdədir, yadelliyə təslim oldu, yoxdur.” Cəsur qız yenidən hücumu atılır. Dalınca da qala əhli. Susuzluq, aclıq heç kəsi ruhdan salmır. Qeyrətli qız sağ qolundan yaralanır, çoxlu qan itirir. Ölüm ayağında isə qalanın üstündən özünü çaya atır:

– Namərdə yar olunca aparsın sellər məni!

Dağlar qızının bu addımı hamını sarsıdır. Bu hadisə uzun illər Teymur Ləngə ibrət dərsi olur. Sonralar o, Qafqaza yeni hücumdan imtina edərək demişdi: “Orada qadınlar da kişilər kimi mərdliklə vuruşurlar” (98, s.22).

Tarixçi-arxeoloq S.Qazıyevin “Qadın qəbrindən də xəncərin tapılması o zamanlar qadınların da silahlandıqlarına sübutdur” fikrinə gəlməsi bu bölgədə qadınların da kişilərlə çiyin-çiyinə vuruşması hadisəsinin tam təsdiqidir.

Pəri qalası alban memarlıq abidəsidir. Bu qala Armaiti dağının zirvəsində yerləşir. Ona görə də bu qalaya Armaiti məbədi də deyirlər. “Pəri qalasının yerləşdiyi dağın qolları Qax rayonunun Zərnə, Zaqatala rayonunun Mamrux kəndlərinə qədər uzanır. Bu məbəddə ilk dəfə Azərbaycan memarı və tarixçisi professor D.A.Axundov 1974-cü ildə tədqiqat işləri aparmışdır. D.Axundov bu tikilinin inşa tarixini III-IV əsrlərə aid etmişdir. Onun gəldiyi qənaətə görə bu məbəd Albanların sitayiş etdikləri ilahə üçlüyü – göy, günəş və ay Tanrıları şərəfinə inşa edilmişdir. Pəri qalası məbədinin oxşarları İtaliyada Ravenna ərazisindən San – Vital və Qəbələ rayonundakı kilsə dağ məbədləridir. Pəri qalası **rotenqa (dairəvi)** formasında inşa edilmiş və sonralar xristianlıq ayinlərinin keçirildiyi ibadətəgah rolunu oynamışdır... Kürmükçayın sahilində, Əmbərçay kəndinin yaxınlığında dağın zirvəsində yerləşən Kürmük kilsəsi və ya “Ay ilahəsi

məbədi” də bu qəbildəndir. Belə ki, bu məbəd alban tayfalarının sitayiş etdiyi Ay Tanrıçasının şərəfinə tikilmişdir” (bax: 259).

Mərhum mifoloq professor M.Seyidov qeyd edirdi ki, xristianlıq bir din kimi formalaşana qədər ay və xaç “... başlıca bir inamla bağlı idi. Bizcə, bu günəşlə ilişgilidir. Günəşin yaruğu – şüası¹ qayıtdığı (qırılıb qayıtdığı) zaman altar şəkli alır. Görünür ki, semit xalqları, bir çox əski xalqlar, o sıradan türk xalqları günəşə tapındıqlarından onun bəlgəsi altarı tapınağın başına qoymuş və ona tapınmışlar. Günəşin bəlgəsi altarın yuxarısında qəbiləbirləşmələrinin ümumi tapınağı olmuşdur. Ola bilsin ki, bu bir qəbilə birləşməsinin tapınağıdır, onlar aya, günəşə, keçiyə, balığa tapınmışlar. Elə buna görə də zoomorfik onqonlar, göy cisimləri ilə bağlı inamlar bir yerdə yerləşmiş və onlara birgə tapınmışlar” (177, s.35-36).

Saleh Qazıyevin arxeoloji tədqiqatları da bu bölgə üçün maraqlı mənbədir.

“İlk qablarda ən çox **dairəvi**² naxışlar... çəkilmişdir... Bu qablar **ağ**, sonra **sarı**, daha sonra **ağ və sarı** rənglərlə işlənmişdir... Qaladan **8 guşəli**³ və **8 səthli** bir tunc təbəqənin üstündə

¹ “Dünyanın yeddi möcüzəsindən biri olan Yunanıstandakı Rodos heykəlidir. E.ə. III əsrdə sərkərdə Demetri Rodos adasına hücum etmiş, lakin rodosluları məğlub edə bilməmişdi. Buna görə də rodoslular adanın uğurlu müdafiəsi şərəfinə adada dünyanın ən böyük heykəlini qoymağı qərara aldılar... Dənizlə şəhər darvazaları arasındakı bazar meydanında qoyulmuş 36 metrlik tunc heykəldə gənc oğlan təsvir olunmuşdu. Onun möhkəm ayaqları azacıq aralı, sağ əli gözüniün üstündə idi. Başında Günəş şüalarının rəmzi olan tac vardı. Bu **Günəş Tanrısı Heliosun** təsviri idi. Camaat onu öz himayəçisi hesab edirdi.” (bax: 260).

² Belə bir maraqlı fikir söylənilir ki, hazırda mövcud olmayan “itmiş Mu qitəsində Günəşin simvolu Tanrının təkliyini ifadə edirdi... Mu qitəsi krallığının gerbinin üzərində Günəş İmperatorluğu sözü yazılmışdır. Burada bir günəş və ondan çıxan **8 şüa və bu şüanın ətrafını çevrələyən bir dairə** görünməkdədir. Bu şüalar Churchvarda görə 8 yönü təmsil edir və bununla bütün dünyanın, bütün insanlığın Günəş İmperatorluğunun təsiri altında olduğu ortaya çıxır” (bax: 237).

³ “Zaqatala rayonunda qırmızı kərpicdən tikilmiş məbədin inşasında şərq üslubundan istifadə olunmuşdur. Məbədin bayır divarlarındakı **8 guşəli** xaçlar diqqəti cəlb edir” (bax: 250).

“Qazax rayonunda Avey adlanan dağda Avey (Ay evi - kursiv bizindir) məbədinin həyatında aşkarlanmış qəbirlərdən birinin sinə daşının üstündə

cızma xəttlərlə düzəlmiş zinət şeyi tapılmışdır...” (115, s.41).

Çox maraqlı faktdır ki, Azərbaycanın gerbindəki və bayrağındakı simvollar və göstərilən faktlar üst-üstə düşür və bizə belə deməyə əsas verir ki, Azərbaycanın tarixi çox qədimdir bir də onun tarixi keçmişini araşdırmağa dəyər. Azərbaycan Respublikasının gerbindəki “Qalxan milli döyüş aləti kimi min illər boyu müdafiə məqsədi daşıyıb... Qalxanın ortasında yerləşən 8 guşəli ulduz Günəşin simvoludur. Günəş (eləcə də Ay) dünya heraldika sənətində “əbədi, daimi, sonsuz” həyat mənasındadır. **Günəş simvolunun ağ rənglə verilməsi¹ isə “əmin-amanlıq, sülhsevərlik, barış”** mənalərini verir. Günəşin mərkəzində alov təsviri “Odlar yurdu”nu – Azərbaycanı simvolizə edir. Alov – gerbşünaslıqda tərəqqi, inkişaf rəmzi sayılır. Bu simvolda qədim azərbaycanlılarda mövcud olmuş atəşpərəstlik, eləcə də sitayişlə bağlı milli adət-ənənələr nəzərə alınmışdır” (bax: 241; 242).

Azərbaycan bayrağının simvolları haqqında bircə onu qeyd etmək istəyirik ki, bayrağın ortasındakı Ay² Ayla bağlı, 8 guşəli ulduz Günəşlə bağlı əski inanclarımızı əks etdirir - desək, bizcə yanılmazıq. Çünki bunu tarixi faktlar da sübut edir. Azərbaycanın gerbindəki **qalxanın dairəviliyi - məbədlərin dairəvi tikilişi, Qəbələdə Xoruz³ (Toyuq) pirinin olması** (“Bir sıra qədim xalqlarda

albanlara məxsus lotos güllü və onun günəş simvolu olaraq içərisi 8 hissəyə ayrılmış rozetka qazılmışdır” (bax: 261).

¹ “Ağ rəng Tanrı rəngidir. Buna görə də bu rəng bir sıra istisnalari nəzərə almasaq, dünyanın bütün xalqlarında uğur gətirən, xoşbəxtlik, düzlük, ehtiram və s. bildirir. Hətta bütün rənglərin ağ rəngdən törəməsi fikri də var və bu səbəbdəndir ki, bu rəng “ana rəng” adlanır” (bax: 241). “Qızıldərilələrdə və müxtəlif yerli xalqlarda ağ günəş günəşlə əlaqəli heyvanlarla “Xanlar (indiki Göy-göl rayonu) keramikasında dirilik ağacının Günəşi təmsil edən heyvanlar tərəfindən qorunması məlumdur. Qızıl biləzik Günəş təsviri altında üzbəüz yerləşmiş 4 şir fiquuru ilə bəzədilmişdir” (bax: 230), qara günəş isə dünyəvi güclərlə bağlıdır” (bax: 237).

² Dünyanın bir çox xalqlarının, eləcə də türklərin mifoloji təsəvvüründə Günəş qadın, Ay kişi başlanğıcıdır. Bayrağımızdakı 8 guşəli ulduzun hilala – kişiyə sığınması 8 günəş övladının – dünyanın səmtlərini bildirən 8 şüanın – qız övladının ataya arxalanması simvoludur (bax: 236).

³ Sübhün rəmzi. Zərdüştilik dinində həyatın oyanışının rəmzi olmaqla nəzərlik, ev və insanları bəd ruhlardan qorumaq kimi keyfiyyətlər verilmişdir. Xoruz

xoruz günəş ilahəsi və ya günəşin oğlu hesab edilirdi. “gün” və “xoruz” sözlərinin kökü eyni qu/qo/ho ünsüründən ibarətdir. Qədim iranlılar, qədim slavyanlar və bəzi türk xalqları arasında günəş oğlu xoruz kultu geniş yayılmışdı. Qo/ho ünsürü qodu/qodu (gödu-gödu, gudu-gudu) sözündə də özünü göstərir. “Qodu” sözü farsca “xuda”, türkcə “huda” sözləri ilə əlaqədardır” (17, s.229). Bu fikirləri yazan müəllif sonda bu nəticəyə gəlir ki, hər iki söz də Günəş ilahəsinin adını simvollaşdırır. Qodunu günəş şəklində düzəldirlər. Əski insanın düşüncəsinə görə də qadın günəşdir və Günəş ilahəsini əks etdirir.), ilk qablara ən çox **ağ və sarı rəngli dairəvi¹ naxışların, 8 guşəli və 8 səthli bir tunc təbəqənin üstündə cizma xətlərin vurulması, bu bölgədə günəş formasında maxaranın bişirilməsi** və bu kimi bəzi xüsusi məqamlar vardır ki, bu da - **Albanların sitayiş etdikləri ilahə üçlüyü – Göy, Günəş və Ay Tanrılarına sitayiş, əski insanın əski inanclarını simvollaşdırır.** Gerbin simvollarının izahında ağ rənglə bağlı “əmin-amanlıq, sülhsevərlik, barış” mənaları verilir. Qeyd etdiyimiz **Alban məbədləri dinindən, dilindən asılı olmayaraq bütün yerli əhalinin sitayiş yeri idi. Bu məbədlər insanlara birlik, barış gətirirdi.** Bu da doğru fikirdir ki, alov odlar yurdu Azərbaycanımızı əks etdirir. Bu da əski köklərlə bağlıdır. “Sonralar atəşpərəstliyin hakim olması ilə əlaqədar olaraq bu məbədlər od məbədlərinə çevrilmişdir” (85, s.68).

Şəki-Zaqatala regionunda geniş yayılmış janrlardan biri də **nağıllardır.**

islam dinində də müsbət obrazdır. Əbu Hüreyrədən gələn hədisdə islam peyğəmbəri (s.ə.s.) buyurmuşdu: “Xoruz banı eşitsəniz, Allahdan fəzilət diləyin, o, mələk görüb” (123, s.259).

¹ *Dünyanın əksər xalqlarında, o cümlədən türklərdə Günəşin və Tanrının rəmzlərindən biri kimi sayılmaqdadır. Qədim türklər “Tenqri xan” dedikdə, Göyü və Günəşi dərk edirdilər. Onlar inanırdılar ki, insanın ruhu Tenqriyə (Günəşə), cismi-bədəni isə müqəddəs Yer-Suya məxsusdur. Qədim mənbələrə görə, hunlar dan yeri söküləndə əllərini günəşə doğru açaraq onu salamlayı, sübh dualarını edirdilər... Qədim Tunc dövründən etibarən Qobustan, Gəmiqaya və Göyçə qayaüstü təsvirlərində Günəş ilahisinin rəmzlərinə ... rast gəlinir. Orta əsr mənbələrinə əsasən Xəzər xaqanının ipək çadırının üzərini də qızılı dairə rəmzi bəzəyirdi” (123, s.169-170).*

Bölgə üzrə toplanmış nağıl nümunələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) sehirli nağıllar; 2) məişət nağılları; 3) heyvanlar haqqında nağıllar

“Padşah və naxırçı”, “Şahzadə və Şahvələd” **udi**, “Alex-lexa” **saxur**, “İlan və tülkü”, “Əbdülqubat və Şubsubut” **ingiloy** və s. nağılların adını çəkmək mümkündür ki, bu nağıllarla Azərbaycan nağılları arasında ortaq süjet xətti vardır. Ancaq regionda yaşayan xalqlara və etnik qruplara aid olan örnəklərdə məkan, obraz adlarında müəyyən fərqlilik özünü göstərir. Məsələn: **Udilərdə** (Ərdəqul), **Saxurlarda** (Ardavay) – Ərdov (Ərdoy), Kığabay, Alex-lexa sehirli özünəməxsus nağıl obrazları vardır.

Bildiyimiz kimi, Şəki-Zaqatala bölgəsi ipəkçiliyi ilə məşhur olmuşdur. Ona görə də bölgədən toplanmış örnəklərdə əhalinin təsərrüfat həyatı öz əksini tapmışdır. Məsələn, bir dənə **udi** nağılını nümunə kimi göstərək: “Baramadan qızıl”. Nağılın qısa məzmunu belədir ki, ipəkçilikdən başı çıxmayan bir kəndli barama qurdu bəsləmək fikrinə düşür. Qurd toxumu gətirir, amma nə edəcəyini bilmir. Birindən əvvəlcə qurdu nə ilə yemləməyi, daha sonra başqa məsləhətlər istəyir. Həmin adam hər şeyin tam əksini – barama-qurdunu gicitkənlə yemləməyi, otaqda saxlamağı, sonra da yandırmağı tövsiyə edir. Kəndli Komrad dağından qaratikan kolu gətirib qurdların üstünə tökür, sonra da məsləhətlə yandırır. Allah-tala da bu insanın zəhmətini yerdə qoymur, bəslədiyi baramaları qızıla¹ çevirir. Həm də nağılda müqəddəs Komrad ziyarətgahının adı çəkilir. Əslində belə nəticənin olmasında müqəddəs yerdən – ziyarətgahdan gətirilən kolun da rolunun olduğuna inanırdılar.

Şəki-Zaqatala ərazisində yaşayan və xalq içərisində dolaşan **rəvayətlər** regionun tarixi güzgüsüdür.

Regionda yaranan rəvayətlər yer adı və tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı yaranan rəvayətlərdir ki, bunlardan hər birinin özünəməxsus məzmunu vardır.

Bilirik ki, rəvayətlərdə təsvir olunan obrazlar sehirli aləmlə bağlı olan obrazlar deyil, real həyatdan doğan, yaranan insanlar-

¹ *Bildiyimiz kimi, barama (ipək) həmişə qızıla bərabər tutulub.*

dır. Rəvayətlərin qəhrəmanları adətən tarixi şəxsiyyətlər olurlar. Bu qəhrəmanların taleyi bu və ya başqa şəkildə əks etdirilir.

Ata və oğulun döyüş meydanında qarşılaşdırılması, atanın oğlunu tanımadan onu həlak etməsi, qolundakı bazubəndi görüb sonradan tanıması əfsanə, nağıl və dastanlarımızda çox işlənmiş mövzulardandır. Firdovsinin “Şahnamə” epopeyasında da belə bir mövzuya müraciət edilmişdir. Rüstəm Zal oğlu Söhrabla döyüş meydanında görüşmüş, ata oğulu tanımadan həlak etmiş, qolunda bazubəndi görüb sonradan tanımışdı.

Qəbələ rayonunun Nic kəndindən yazıya alınmış “Komrad” rəvayəti mövzu etibarilə epopeyanın bu hissəsi ilə səsləşir (162, s.46). Bu motivə Azərbaycan folklor nümunələrində çox təsadüf olunur.

Rəvayətə diqqət edək:

“Günlərin bir günü Həzrət Əli Qəbələyə gəlir. Orada bir arvadla öylənir. Bu arvad Həzrət Əlidən hamilə olur. Həzrət Əli davaya gedəndə arvadına bazubənd verib deyir ki, oğlumuz olsa, adını Murad qoyarsan, bazubəndi də qoluna bağlayarsan.

Həzrət Əlinin bu arvaddan oğlu olur. Adını Murad qoyur. Murad çox güclü olur. Anası bazubəndi onun qoluna bağlayır. Həzrət Əli bir gün davadan qayıdıb gəlir. Məhlədə bir uşaq görüb onunla güləşir. Uşağı yuxarı qaldırıb atır. Uşağın qolundakı bazubəndi görüb deyir:

- Ko Murat, Ko Murat.

Daha gec idi. Murad ölmüşdü.

İndi bu dağ Nicin yanında alçaq dağdır. Yerli camaat xəstə uşaqlarını ora aparanda başlarını qırxdırıb azca tük saxlayırlar ki, ziyarətləri qəbul olsun. Ziyarətdə o saçı kəsib onlara verirlər ki, gətirib təmiz yerdə basdırsınlar”.

Bu rəvayətlə bağlı bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirməyə ehtiyac duyulur.

Arxeoloq Saleh Qazıyev “Qəbələ şəhərinin tarixi-arxeoloji tədqiqi” (115, s. 17) məqaləsində yazır: “Qəbələ şəhərinə yaxın yerdə, Komrad dağının üstündə Fallos (bu günə qədər ziyarət edilməsi göstərir ki, qədim Albaniyada da bu sitayiş abidəsi olmuşdur) - bu daşın fallos olmasını həm onun forması, həm ona olan sitayiş, həm

də onun haqqındakı xalq əfsanəsi ilə də təsdiq etmək olar. Buraya ziyarətə övladı olmayan qadınlar gəlir, qarınlərını bu daşlara sürtür, onu öpür və nənni düzəldərək ağacdən asırlar... **Bu piri ziyarətə həm xristianlar, həm də müsəlmanlar gəlirlər**" (115, səh.17).

"Ehtimal etmək olar ki, linq kultu (fallik simvolu) və bəzi heyvan kultları geniş yayılmışdır" (193, s.21). "Şiva (qədim hind əsətlərində Allah) nəhəng fallos formasında kainatın həyat yaradıcı prinsipinin timsalı olur" (193, səh.118-119).

Bu doğrudan da belədir. Komrad dağındakı fallos formasında olan bu daş mifik təsəvvürə görə uşaq verəndir. Buraya gələn qadınlar bu daşdan döllənir, uşaq doğur. Daş da əski inama görə ulu atababarı təmsil edir. Prof. Mirəli Seyidov: "Bu daş adı daş deyil, yerüstü müqəddəs Tanrı Ülgenə aid edilir" (175, s.194) fikrini söyləyir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi türk xalqları daşı, dağı əcdad saymışlar. Bu rəvayətdə Həzrət Əlinin adının çəkilməsi də bizcə, mətnə sonradan əlavədir. Çox güman ki, Qəbələ rayonunda Əli adında güclü bir pəhləvan olmuşdur. Hətta pəhləvan Əli ilə bağlı rəvayət də vardır. Deyildiyinə görə, pəhləvan Əlinin adına Oğuz rayonu Yaqublu kəndinin zirvəsində ziyarətgah yeri də mövcuddur.

Rəvayətdə diqqət çəkən məsələlərdən biri də "ko" sözünün işlənməsidir. Bu sözlə bağlı araşdırmalara diqqət edək:

"C.Broqelman Mahmud Kaşğarının lüğətindəki "kuu" sözünü "Ruf", "Ruhm", yəni "bağırtı", "çağırış", "şöhrət" tərcümə etmişdir..." (173, s.212).

"Qu" söz-termini böyüklüyü göstərir..." (173, s.217).

Qədim türk sözləri lüğətində "kō - kü"- 1) müqəddəs və alilərə müraciət; 2) qorumaq, mühafizə etmək mənalərında işlənməmişdir (211, s. 322; 143, s.88-89).

Bu sözlərdəki mənaları mətnə tətbiq etsək, faciə zamanı atanın - Əlinin oğlunu qorumaq və mühafizə etmək üçün Allah-taalaya müraciəti, yalvarışı kimi qəbul etmək olar.

Bu türbə¹ güclü ziyarətgah yeridir. Milliyyətindən asılı olmayaraq nəinki bölgə əhalisi, hətta kənar bölgələrdən də buraya

¹ Bu ziyarətgah yerində türbə son dövrlərdə tikilmişdir.

ziyarətə gəlirlər. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, **din insanları bir araya gətirən ən birinci faktır.**

Bir qrup rəvayətlər də vardır ki, hər hansı bir şəxsiyyətlə bağlı yaranan rəvayətlərdir.

Udilərdə Nic kəndində məşhur pəhləvan Tubulla bağlı beş rəvayət, **avarlarda** müqəddəs Abdulhəmidlə bağlı yaranan rəvayət, **ingiloylarda** Qaçaq Şuay, Hasan Sultan, Rza Əfəndi ilə bağlı yaranan rəvayətlər, aşıqlarla bağlı rəvayətlər və s. özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bu rəvayətlər bütün bölgə əhalisinin dilində dolaşır.

Bölgədə **atalar sözü, məsəl və deyimlərdə** oxşar cəhətlər özünü güclü surətdə göstərir. Bölgə ərazisində yaşayan əhali o qədər qaynayıb-qarıxmışdır ki, aşağıdakı şəkildə süjet oxşarlığı yaranmışdır. Oxşar atalar sözləri, oxşar süjetlər. Məsələn:

Udilərdə:

Ağıllı fikirləşincə dəli vurub aparır.

Azərbaycan dilində:

Ağıllı fikirləşincə dəli çayı keçir.

Udilərdə:

İki qarpızı bir əldə tutmaq olmaz.

Azərbaycan dilində:

Bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz.

Udilərdə:

Ağacın barı onun dibinə düşər.

Azərbaycan dilində:

Alma budağından gen düşməz.

Avarlarda:

İti öldürən atar.

Azərbaycan dilində:

İti öldürənə sürütdürərlər.

Avarlarda:

Tüfəngdən atılan güllə geri qayıtmaz.

Azərbaycan dilində:

Atılan ox geri gəlməz.

Avarlarda:

Evdə canavar, çöldə bit.

Azərbaycan dilində:

Evdə xoruz, çöldə fərə.

Saxurlarda:

Qonağı ərəb olanın qapısı gen gərək.

Azərbaycan dilində:

Dəvəçi ilə dost olanın darvazası gen gərək.

Saxurlarda:

Pişiyn pəncəsi ətə çatmayanda deyir - iylənb.

Azərbaycan dilində:

Pişiyn əli ətə çatmayanda deyir – iylənb.

Saxurlarda:

Qaba tökülən qaşığa gələr.

Azərbaycan dilində:

Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına.

Qeyd etdiyimiz kimi, Şəki-Zaqatala zonası əhalisinin əsas təsərrüfat sahələri qoz-fındıqçılıq, maldarlıq, əkinçilik və ipəkçilikdən ibarət olmuşdur. Dulmuşluq, toxuculuq, dabbaqçılıq, şüşə hazırlamaq, kərpic, kirəc, kəc istehsalı, dəmirçilik, dülgərlik, şirçilik, ağac, çubuq hörmə, sandıqçılıq və s. əhalinin bir qisminin təsərrüfat məşğuliyyətinin əsasını təşkil etmişdir. Əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti folklor örnəklərində yerli-yerində işlənmişdir.

Bu **tapmacalarda** müəyyən bir şeyə bənzədilmə, qalan xüsusiyyətlərin isə gizli qalması özünü göstərir.

Saxurlarda:

Bir şey var ki, oynayanda kökəlidir (cəhrə iyi)

Tarixi faktlar göstərir ki, “qəbirdə... və heyvanın epifiz sümüyündən düzəldilmiş iki ədəd “əyircək” vardı... kurqanlardakı qəbirlərdən tapılmış 4 ədəd iy başlıqları – “əyircəklər” göstərir ki, Qəbələ ətrafında yaşamış qədim əhali toxuculuq işləri ilə məşğul olmuşdur (113, s.43-44).

Şəki-Zaqatala regionunun bitki örtüyü çox zəngindir. Qoz,

findıq, şabalıd bu region üçün xarakterik olan ağac növüdür.

Avarlarda

Qaranlıq damda kök öküz (qoz)

Ağac başında yırtıq kürk (şabalıd)

Saxurlarda:

Qaranlıq damda ağ cöngə (şabalıd)

Məişətlə bağlı tapmacalar çoxluq təşkil edir. Məişət tapmacaları insanların gündəlik rastlaşdıqları və istifadə etdikləri məişət əşyaları ilə bağlı meydana gəlmişdir.

İngiloylarda:

Bağlayıram gedir,

Açıram durur (çarıq)

Avarlarda:

Evi fırlanır, küncdə oturur (süpürgə)

Tapmacalarda üstüörtülü şəkildə əşyanın hansısa əlaməti göstərilir, buna əsasən cavab tapılır.

Əski insan üçün cansız heç nə yoxdur. Canlılara xas olan bütün xüsusiyyətlər metaforikcəsinə əşya üzərinə köçürülür və müqayisə edilir.

Şəki-Zaqatala regionunda təndirdə çörək bişirilirdi.

Çörək bişirmək üçün insanlar sacdan, təndirdən istifadə etmişlər. Odur ki, bu məişət əşyaları ilə bağlı çoxlu tapmacalar yaradılmışdır.

Saxurlarda:

Kənddə gəzən qara dəmirdən örtük, önlük (sac)

Avarlarda:

Həyətin ortasında alçaq xala (təndir)

Bir qabım var alamat¹,

İçi yaney qıyamat,

Yaş tökdüm, quru çıxdı,

Məhəmmədə salavat (təndir)

Bu tapmacanın sonunda Məhəmməd peyğəmbərin adı çəkilir. Yəqin ki, bu tapmacaya peyğəmbərin adı islamdan sonra əlavə

¹ Qəribə

olunmuşdur.

Bu tapmacalarda odun, ocağın adı çəkilməsi maraqlıdır.

Arxeoloq Saleh Qazıyevin qeyd etdiyinə görə "...qazıntı zamanı vaxtilə od qalanmasını göstərən izlər, gildən qayrılmış öküz buynuzuna oxşar sacayaqlar və s. göstərir ki, o dövrdə atəşə etiqad etmişlər" (114, s. 86).

Oda şər qüvvələrdən qoruyucu kimi baxmış insanlar oddan həm də məişətdə öz məqsədləri üçün istifadə etmişlər. Təndirdə çörək bişiriləndə salavat çevrilməsi əski inanclarla bağlıdır. Qeyd etmişdik ki, Şəki-Zaqatala bölgəsində oda sitayişlə bağlı etiqadın izləri bu gün də davam etməkdədir (lampa yandıranda, təndir yandıranda salavat çəkmək və s.).

"Qax rayonunun Cəlayir kənd sakininin söylədiyinə görə, səhər doğan günəşə baş əyib salavat çevirərdilər. Kəlbəcər rayonundan olan bir söyləyicinin dediyinə görə, səhər günəşlə salamlanmamış əl-üzlərini yumazlarmış" (6, s.3-7). Çörək bişirən şəxs əvvəlcə yuyunur, təndir başında durur, oda salavat çevirər, ondan sonra çörək bişirərdi. Bu da insanların oda sitayişinin bəlirtisidir.

Verilən tapmacalar istər forma, istərsə də məzmun baxımından rəngarəngdir. Nümunələrdə vəzn, qafiyə yerli-yerində işlənmişdir.

İnsanları pis əməl, pis yoldan çəkəndirən və onları tərbiyə edən **lətifələr** vasitəsilə xalq məişət nöqsanlarını, insanların avamlığını, səliqəsizliyini tənqid atəşinə tutmuşdur.

Öz mayasını xalqdan alan bu ibrətamiz yaradıcılıq aləmi hamının malı olduğundan əsrdən-əsrə, nəsildən-nəsilə keçərək ürəklərdə məskən salmış, ölməz ədəbi irsə çevrilmişdir.

"Lətifə janrı "sadələvhükdən müdrikliyə" qədər yol keçmiş, xalq tərəfindən cilalanmış, büllurlaşmış, müasir səviyyədə bizə gəlib çatmışdır" (78, s.79).

Şəki-Zaqatala bölgəsində lətifələr və eyni hüdudda yaranan gimgə əhvalatları maraqlıdır. Gimgə¹ adətən kişilərin boş vaxt-

¹ "Gimgə/gingə əsasən dağlıq yerlərdə salınmış kəndlərin ortasında və ya dəyirman qabağında yerləşən meydan və orada keçirilən yığıncağın adı. Burada kütləvi el şənlikləri, mərasim və meydan oyunları icra olunurdu. Deyim Mu-

larında yığışb söhbət etdiyi yerdir. Gimgədə hər millətin nümayəndəsi iştirak edə bilər. Gimgə söhbətlərində ya bəmzə adamlarla bağlı, ya da olmuş hadisələrlə bağlı əhvalatlar söylənir. Gimgə əhvalatlarına təxminən belə tərif vermək olar. Gimgə əhvalatları – lətifə janrı ilə eyni hüdudda duran gündəlik hadisələrlə, həyat tərzi ilə bağlı yaranan əhvalatlardır. Lətifələrdən fərqli olaraq gimgə əhvalatları həmişə gülüş doğurmur. Gimgə söhbətləri, əhvalatları lətifə janrı kimi öz məzmunu ilə tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir. Onu da qeyd edək ki, gimgə əhvalatları janrı başqa bölgələrə yayılmasına baxmayaraq, Şəki-Zaqatala bölgəsinə məxsusdur.

Lətifələrin və gimgə söhbətlərinin predmeti insandır. Ümumiyyətlə, hər bir lətifədə, gimgə söhbətlərində belə ən azı iki, yaxud üç insan obrazına təsadüf edilir. Xalq tərəfindən ümumiləşdirilmiş bu obrazlar cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini təmsil edirlər. Bu obrazlar həmin təbəqənin psixologiyasını, daxili dünyasını, sənətlərini əks etdirirlər.

Bu janrlarda xarakterlərin istər mənəvi aləmi, istər danışiq tərzi onların dialoqlarında verilir ki, bu da əsas bəddii vasitədir.

Məsələn, **udilərə aid bir lətifə** nümunəsinə baxaq:

Zülmkar biri ydi. İşdən gəlir evə. Hər işi eləmək olmur, axı. Arvadı cişkanın¹ içində qovur, ora-bura. Bir, üç, dörd dəfə. Hər dam cişkan olur.

Nəsə, kişi rəhmətə gedir. Arvad öləndə uşaqları yığır, deyir: – Ay bala, heç nədən qorxmuram. Əzrayıl aparıb gedir. Amma bir şeyi sizə vəsiyyət eləyirəm, qəbristanlığa cişkan çıxmasın.

Deyirlər, ay ana, niyə?

Deyir, dədən orda da mənə yandıracaq.

Udi gimgə əhvalatı:

Əsgərovlar qapısı

Kəndimizdə bir qəbristanlıq var, ona da Əsgərovoy doqqaz deyirlər. O arada Əsgərovlar nəslə yaşayır. Biz hər gün gimgəyə yı-

ğan, Şirvan, Şəki və Zaqatala ərazisi üçün daha səciyyəvidir. "Gömgə" (Quba) tələffüz şəkli də vardır" (24, s.120).

¹ Gicitkən

ğışırdıq. Kəndimizin səksən yaşlı qocası da tez-tez bizim gimgəyə gəlirdi. Məhlədə də bunun bir-iki tay-tuşu vardı. Bu kişi deyir:

– Ay bala, mənim tay-tuşlarım varıydı, onlar nə oldu?

Deyir:

– Bir-iki, üç nəfər var, qalanları da Əsgərəvoy doqqazda səni gözləyirlər.

İndi isə **saxurlara aid adlı bir lətifəyə nəzər salaq:**

Bu inəyin qohumu çoxdur

Süleyman əmigil birindən inək alırlar. Bir gün onlara bir adam gəlir. Süleyman əmi soruşur:

– A kişi, sən kimsən?

Qonaq cavab verir:

– Ay Süleyman əmi, mən inək satanın qardaşyam.

O birisi gün başqa birisi gəlir. Süleyman əmi soruşur:

– A kişi, bəs sən kimsən?

Qonaq deyir:

– Ay Süleyman, mən o inək satanın xalasıoğluyam.

Süleyman əmi əsəbiləşərək deyir:

– Osman, qardaşım, bu qədər qohumu olan inək bizə lazım deyil.

İndi isə **saxurlara aid bir gimgə əhvalatına** baxaq:

Bir gün Asvar dostu Aliddin ilə çöl ilə gedirlərmiş. Soyuq olduğu üçün odun yığıb ocaq qalayır. Birdən od yaxındakı taxıl zəmisinə keçir. Bunu gören kənd sakinləri bel, yaba ilə düşürlər bunların dalınca, bunları döysünlər. İnsanlar onlara çatanda Asvar qayıdıb deyir:

– Ay dəlilər, siz gedin tarlanı söndürün. Bizi isə sabah da döyə bilərsiniz.

İstər lətifələrin, istərsə də gimgə əhvalatlarının kökündə real gerçəklik qəhrəmanları durur.

Bölgədə xalq təbabəti və ondan istifadə vasitələri də geniş yayılmışdır. Rəşid bəy Əfəndiyev əhalinin yeganə müalicə üsulunu türkçəarəlikdə, qismən də xalq təbabətinin sirrlərinə bələd olan loğmanlarda görürdü.

Türkcəşarələri araşdırarkən onun kökünün lap qədimlərə gedib çıxdığını görürük. Əgər tarixi faktlara istinad etsək, görürük ki, bu doğrudan da belədir. Saleh Qazıyevin araşdırmalarına görə “qazıntı zamanı ... qablar tapılmışdır ki, bu qablarda nəbatat... (...bitki aləmi) və s. çəkilməyə başlanmışdır” (115, s.41). Dildəndilə, hafizədən-hafizəyə keçən bitki ilə müalicə forması xalq təbabətinin bir qolu kimi bu günümüzə də gəlib çatmışdır.

Professor İsrail Abbaslının qeyd etdiyi kimi, “...burada artıq “Aşiq Qərib”dən məlum olan dinlə əlaqələndirilmiş torpaq, yaxud “Şah İsmayıl”dakı əfsanəviləşdirilmiş quş lələyi deyil, sadəcə olaraq xalq təbabəti qələbə çalır” (1, s.91).

Türkcəşarə “Allahın seçdiyi həkimlərin imtiyazı idi və onların sirri gizli saxlanılaraq atadan oğula, oğuldan nəvəyə keçirdi” (41, s. 145).

Şəki-Zaqatala regionunda xalq təbabətinin bu növü ilə bağlı toplanan materiallar bir tərəfdən həmin regionun zəngin bitki örtüyünə malik olduğunu, digər tərəfdən isə bu regionda yaşamış ulularımızın təbabət elminə verdiyi töhfəni açıq şəkildə göstərməkdədir.

Bitkilər ətrafda sağlam mühit yaradır, yayda istinin, qışda isə soyuğun təsirini azaldır, insanların fəaliyyətini yaxşılaşdırır, onlarda xoş əhval-ruhiyyə yaradır. Odur ki, yaşıllığı çox olan yerlərin əhalisi sağlam olur, çox yaşayır.

Avarlarda andız bitkisi ilə bağlı çox maraqlı bir toplama örnəyi vardır ki, öz orijinallığı ilə seçilir.

Anduz (andız)

“Yayda ilk göy gurultusundan sonra (“Zob qurqurixdə”), adətən cümə axşamı səhər namazından sonra anduz ağacının köklərini qırmağa gedirdilər. Payızın axırında onun köklərini belə yaralayırıldı. Yazda həmin yerə su yığılırdı. Belə hesab olunurdu ki, andızın kökü ağlayır. Deyilənə görə, anduzun kökünə yığılan su yeddi bitkinin şirəsindən əmələ gəlib. Bu su ilə “ana yaralı oğlunu sağaldıb”. Anduzun kökünü xırdaLAYIB qurudurdular və sapa düzərək evin tavanından asır, ondan həm dava-dərman kimi, həm də şər qüvvələri (“reçel”) qovmaq üçün istifadə edirdilər. Adna günü (cümə axşamı) anduz yandırmaq savab sayılır, ruhlara

xoş gəlsin deyə. Anduzu evin astanasında xüsusi xəkəndazda yanar közün üstünə qoyurdular, bəzən közün üstünə yağ, bal tökürdülər ki, xoş qoxu gəlsin, ruhları cəlb etsin.

Andızla bağlı adətləri “ölüb-dirilən” Tanrıya sitayiş ayinlərinin qalıqları kimi izah etmək olar.¹” və s.

Bir neçə söz də regionun aşıq mühiti barədə. Azərbaycanın aşıq mühiti günü bu gün də tədqiq edilməkdə davam edir. Şəki-Zaqatala aşıq mühiti digər aşıq mühitlərindən öz orijinallığı ilə seçilir. Şəki-Zaqatala aşıq mühitində yetişən aşıq və el şairlərimiz haqqında Azərbaycan Folkloru Antologiyası (Şəki-Zaqatala folkloru), fəlsəfə doktoru Ə.Süleymanovun “Babaların hikmət xəzinəsi (Azsayılı xalqların folkloru)”, “Region folkloru antologiyası (Qax, Zaqatala, Balakən rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri)”, fəlsəfə doktoru Z.Mənsimovanın “Zaqatala aşıq mühiti” kitablarında və fəlsəfə doktoru Ş.Hacıəlinin “İngiloylar” (tarixi-etnoqrafik tədqiqat) adlı dissertasiya işində geniş şəkildə məlumat verilmişdir. Z.Mənsimovanın “Zaqatala aşıq mühiti” kitabı Şəki-Zaqatala mühitini geniş şəkildə əks etdirən aşıq mühiti haqqında dolğun məlumat verən tədqiqat əsəridir (bax: 139a). Ə.Süleymanovun “Region folkloru antologiyası” kitabında da bu bölgənin aşıq yaradıcılığı ilə bağlı geniş məlumat verilmişdir. Müəllif kitabda bu bölgədə yaşayıb-yaratmış aşıq və el sənətkarları haqqında bəzi qaranlıq məqamlara da aydınlıq gətirmişdir.

Z.Mənsimova monoqrafiyasında saz-tənbur ifaçılığından danışmış, tənburun saz ifaçılığına keçid olduğunu qeyd etmiş, Zaqatala aşıq mühitinin “hələlik bizə məlum olan, əsərləri zəmanəmizə qədər gəlib çatan ilk aşığın Varxiyanlı²” Aşıq Məhəmməd” olduğunu göstərmişdir (139a, s.13). Daha sonra Aşıq Məhəmmədin şagirdləri, sonrakı dövrdə fəaliyyət göstərən aşıqlar və el şairləri haqqında geniş məlumat verilmişdir. Z.Mənsimova burada Qaçaq aşıqlar – (139a, s.71) haqqında maraqlı fakt da ortaya qoymuşdur.

¹ Bax: 186, s.98-99.

² *İndiki Bəhmədli kəndi*

“Əliabad aşığılarının içərisində Aşığı Hüseyn digər aşığılardan həm **ingiloy**, həm də **Azərbaycan dilində** yazması ilə fərqlənirdi. Onun iki dildə yazdığı “Bozi” şeiri bu cəhətdən maraqlıdır.

Bozi¹

(ixtisarla)

Dudriyan dərdebsivar djer,

Böyük dərldərdəyəm hələ.

Aşığı adamam, tanı, gör,

Tsodvavar nu damiçer me,

Yazığam tutma məni,

Kim bağlar yaramı Bozi?

Dar günündə qalana var,

Əliabadlı Hüseynavar.

Əliabadlı Hüseynəm necə,

Er qaribsan satsqal Qaitsivar,

Bir qərib fağır kişiyəm,

Taloni-zevrani, Bozi.

Aşığın “Bir gün” rədifli gəraylısı da diqqəti cəlb edir (bax: 84, s.286-287).

Aşığı Hüseynin sonuncu şagirdi olmuş Aşığı Herov Aşığı Camalın ustadı olmuşdur.

Aşığı Camal da iki dildə oxuyan aşığılardandır.

Zaqatala rayonunun Suvagil kəndində öz dəsti-xətti ilə seçilən bir aşığı vardı. Bu aşığı Nəzir idi. “Nəzir Məhəmməd Əminov 1912-ci ildə Suvagil kəndində anadan olmuşdur. Aşığı idi. Bir neçə dili mükəmməl bilirdi. Əsasən **saxur** və **Azərbaycan** dillərində söz qoşardı. Rəvayətə görə, Aşığı Nəzir cavan vaxtlarında dərbəndli Aşığı Banu ilə rastlaşır. Onlar deyişirlər. Aşığı Nəzir görür ki, Banu üstün gələcək, onda **yeddi dildən** istifadə edərək **“Deşmbı (saxur dilindən tərcüməsi – “Yoxdur”)**” rədifli qoşmasını söyləyir. Banu həmin dilləri bilmədiyindən təslim olur. Azərbaycan, rus və saxur dillərinin qarışığı ilə deyilmiş bir bəndi nümunə kimi göstərmək olar:

¹ İt adıdır.

Dərdini mən alım, yar idi suda,
Naş saray poyedim, kef çəkək orda.
Səni mənə qismət eyləsin xuda
Ğunaxinen gul-çiçakar deşinbı.

Saxur dilində olan sonuncu misranın mənası belədir: “Sənin kimi güllər-çiçəklər yoxdu.”

Aşıq Nəzirin gözü görmürdü. Buna baxmayaraq, həm aşıqlıqla, həm də boyaqçılıqla məşğul idi (98, s.137-138).

“Yerli aşıqlar arasında qarışıq dilli qoşma və bayatılar da geniş yayılmışdı:

Ba`arab kuntasıl¹

Ba`arab kuntasıl can alan maral,
Gəl səni alım, sən alma can, maral.
Salma sən tsetay ber², məni raxhada³
Raxhada düşdüm mən, yoxsa ki, oda?
Al donda gümüşlər alışıb yanır⁴,
Yanaqda yanan mən, su ver bir damla.
Albuta şal⁵ sənə, yo⁶, çox yaraşır,
Al şalın üstündən tac qoyum sana⁷” (186, s.64).

Bölgə aşıqları öz dillərində mahnı-dastanlar da yaratmışdırlar ki, buradan görünür ki, tarixin amansız zərbələri onlardan yan keçməmişdir. Car və Tala əhalisinin igidliyi və mərdliyi haqqında o zaman qoşma və dastanlar yaranıb. Bu dastanların birində deyilir:

Carlıyla talalı hamıdan uca,
Düşməni hər yerdə tutdu qılınca.
Top neynəsin, qala neynəsin gücə,
Yeriyir dəstə boyları **ləzginin**... (188, s.373).

¹ *Qırmızı donlu*

² *Göygülüm*

³ *Dəniz, dərya*

⁴ *Sinəbənd, kəmərlər və s. bəzəklər nəzərdə tutulur.*

⁵ *Qırmızı butalı şal*

⁶ *Ay qız*

⁷ *Toyda oğlan evi gəlinə qızıl suyuna çəkilmiş gümüş tac aparar, qırmızı ipək şalın üstündən gəlinin başına qoyardılar.*

Avar mahnı - dastanları “Çar vuruşu haqqında dastan”, “İgidlərin hekayəti”, “Hacı Muradın kəsik başı”, “Qerqinin mahnısı”, “Qolodalı qızın hekayəti”, “Çoban qızı Mesedu”, “Baxtikanın mahnısı”, Dostun Tsora (Car) səfəri və s. qəhrəmanlıq məzmunu daşıyır (bax: 186, s. 25-43).

Bu mahnı-dastanlarda xalqın tarixi, məişəti, sənəti və məşğuliyyəti, adət-ənənələri öz əksini tapmışdır. Ədalətsizliyə, yadelli işğallara qarşı mübarizə, qazilik bayrağı altında, din uğrunda yürüşlər təsvir olunur¹.

Zaqatala-Balakən ərazisində baş verən hadisələr şairlərimizin yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Çar hökumətinin artırdığı vergilərdən təngə gələn carlılar (*milliyyətdən asılı olmayaraq bütün bölgə əhalisi – kursiv bizimdir*) üsyan eləmişdilər. Bu üsyanı yatırtmaq üçün göndərilən əlavə qoşunun tərkibində çar ordusunda xidmət edən Azərbaycan şairi Qasım bəy Zakir də vardı. Dostu Baba bəy Şakirə yazdığı “Car müqəddiməsi” şeirində yeni tikilən Zaqatala qalası və üsyanın yatırılması haqqında məlumat vardır:

Ey Baba bəy, hümayun əsgərin,
Seşəmbədə sərmənzili Car oldu.
Məşriq tərəfindən təza qələnin
Qurulub xeymələr bərqərar oldu.
Söz müxtəsər, gələn günün fərdası,
Qoyuldu sübhədən cəngin binası.
Çulğadı aləmi Şuru qovğası,
Sonacan qiyamət aşikar oldu.

Bu şərhədən aydın olur ki, rus ordusu qalanın şərqində indiki meydanda düşərgə salıbmış. Çar hökuməti qaladan 1863-cü ildə baş verən Zaqatala üsyanını yatırmaq üçün də istifadə etmişdir” (188, s.397).

¹ Bax: Ə.Süleymanov. *Babaların hikmət xəzinəsi. Mahni-dastanların mətnləri adı göstərilən kitabda həm avar dilində, həm də Azərbaycan dilində yer almışdır.*

SON SÖZ ƏVƏZİ

Xalqımızın poetik düşüncəsini təmsil edən və bu günümüzdə qədər gəlib çatan folklor örnəkləri mənəvi irsimizin zənginliyini nümayiş etdirir. Azərbaycan folkloru sisteminə daxil olan və onun tərkib hissəsinə çevrilən Şəki-Zaqatala folkloru həmin regionun, bu ərazidə yaşayan xalqların və etnik qrupların spesifik ənənələrini üzə çıxarır.

Bölgədən toplanmış folklor örnəklərini tarixi prosesin özü yaratmışdır. İstər ilkin, istərsə də ənənəvi janr nümunələri tarixin izlərini özündə yaşıdan dolğun söz örnəkləridir. Belə ki, regionda baş vermiş az və ya çox dərəcədə əhəmiyyət daşıyan tarixi, ictimai-siyasi proses və hadisələr folklor nümunələrində öz əksini tapmışdır.

Etnik amil və ondan doğan variativlik Şəki-Zaqatala regionuna aid folklor örnəklərinin mütləq atributlarından biridir. Belə ki, bölgədə bir çox xalqların və etnik qrupların iç-içə yaşaması folklor nümunələrinə öz möhürünü vurur və həmin nümunələrdə region əhalisinin dünyabaxışının, təfəkkür tərzinin və adət-ənənələrinin izləri aydın şəkildə görünür.

Şəki-Zaqatala regionundan toplanmış folklor nümunələri elmi-nəzəri baxımdan araşdırılmış və belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, həmin nümunələrin məhz bu regiona məxsus olması bəzən dil və dialekt fərqləri əsasında, bəzən də həmin nümunələrin məzmunu əsasında müəyyən edilə bilər.

Bölgə örnəklərinin spesifik cəhətlərindən birinin məhz dil elementləri olduğunu deyə bilərik:

- a) kaloritli dil faktorları;
- b) sözlərin intonasiyası;
- c) spesifik lüğət vahidləri.

Şəki-Zaqatala regionuna aid olan örnəklərdə yerli toponimlərin, regional həyat və məişət tərzinin, müxtəlif dini-əxlaqi baxışların izləri güclü şəkildə hiss olunur. Tədqiqat nəticəsində məhz bu regiona məxsus spesifik elementlərin üzə çıxarılması ilə yanaşı, bütün variantlarda izlənən ortaq cəhətlər də müəyyən edilmiş-

dir. Bu cəhət bir daha sübut edir ki, bütün rəngarəngliyinə və kolorit fərqlərinə baxmayaraq, region əhalisinə aid olan bütün nümunələr vahid Azərbaycan folklorunun ayrılmaz tərkib hissəsidir. Qeyd edilən fikri, yəni regiona məxsus olan folklor örnəklərinin həm spesifik, həm də ümumi cəhətlərə malik olması fikrini müxtəlif janrlara aid olan nümunələr bazasında aşağıdakı kimi əsaslandırma bilərik:

1. İlk janr nümunələri olan inancların və yuxu yozumlarının, andların, alqış və qarğıışların, mərasim nəğmələrinin həm ideya və məzmun xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, həm də onlar arxeoloji, tarixi, mifoloji baxımdan araşdırılmışdır. Bu janr nümunələrinin təhlili istər region əhalisinin inamı, dini təsəvvürləri, etiqadları, adət-ənənələri haqqında, istərsə də onların bədii təfəkkür potensialı haqqında inandırıcı faktlar təqdim etməklə belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bu nümunələr istər bədii-estetik, istər ideya-məzmun, istərsə də dini-əxlaqi baxımdan regionda yaşayan xalqların və etnik qrupların ortaq yaradıcılığının məhsuludur.

Ən qədim dövrlərdən başlayaraq eyni bütvlərə, tanrılara, pirlərə inanan region əhalisi qismən yaxın dövrlərdə müxtəlif səmavi dinlərə iman gətirmişdir. Bununla belə, regionda yaşayan bütün xalqlar və etnik qruplar onlar üçün ortaq olan qədim pirlərini, ziyarət yerlərini unutmamışlar. Region ərazisindəki “dilək piri”, “göz piri”, “yel piri”, “uşaq piri” və bunun kimi yüzlərə müqəddəs yer, bu gün belə dilindən və dinindən asılı olmayaraq bütün region əhalisinin ortaq dəyərləri mahiyyətini daşımaqda davam edir.

2. Ənənəvi janr nümunələri olan bayatların, laylaların, nazlamaların, uşaq folkloru nümunələrinin, yəni düzgülərin və sanamaların mövzu, məzmun və bədii baxımından təsnifatı, regiona məxsus orijinal və bədii məziyyətlərinin təhlili, fərdi, bədii xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi region əhalisinin fəlsəfi-tarixi, məntiqi-psixoloji, bədii-estetik dünyasını aşkar etməyə imkan verir və belə bir qənaət üçün əsas yaradır ki, eyni məkan daxilində eyni tarixi mərhələlərdən keçən region əhalisi eyni həyat faktları ilə bağlı eyni məntiqi və psixoloji düşüncə tərzinə malik olmuşdur. Bu səbəbdən də onların yaratdığı folklor örnəklərində eyni həyat

faktları ilə bağlı eyni rəmzlərə və eyni obrazlara tez-tez rast gəlinir. Folklor nümunələrinin fərqli dillərdə yarandığını nəzərə almasaq, hətta belə də demək mümkündür ki, bu folklor nümunələrinə rast gəlinən bədii vasitələr də qarşılıqlı faydalanma nəticəsində ortaq dəyərlər qazanmışdır.

3. Əfsanələrin, nağılların, rəvayətlərin eyni süjet, eyni tarixi hadisə, eyni şəxsiyyətlərlə bağlılığı, konkret toponomik – coğrafi məkanla əlaqəsi bu fikrimizi bir daha təsdiq edir ki, bu folklor örnəkləri vahid Azərbaycan xalqının ortaq dəyərləridir. Eyni zamanda həm ayrıca götürülmüş bir xalqın və ya etnik qrupun, həm də bütün xalqları və etnik qrupları ilə birlikdə vahid Azərbaycanımızın tarixi-etnoqrafik, coğrafi inkişafının öyrənilməsi baxımından qiymətli mənbədir, region insanlarının mifik dünyagörüşü, təfəkkürü, ilkin, əski görüşləri, həyat və məişəti haqqında tam təsəvvür əldə etmək üçün elmi-nəzəri bazadır.

4. Atalar sözləri, məsəl və deyimlərin, tapmacaların, lətifə və gimgə əhvalatlarının təhlili Şəki-Zaqatala regionu əhalisinin real həyatı, məişəti haqqında tam təsəvvür yaradır və eyni zamanda belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, həm sadəcə bu regiona məxsus spesifik janrlarda (məsələn, gimgə söhbətləri), həm də bütün xalqın folklorunda geniş yayılan janr nümunələrdə, bir tərəfdən sırf regiona və ya sadəcə Azərbaycana, digər tərəfdən isə bəşəri məsələlərə geniş yer verilir.

5. Türkçəçarələrin folklorla əlaqəsinin araşdırılması yolu ilə müəyyən olunmuşdur ki, onların tibblə çox ciddi əlaqəsi vardır. Buna baxmayaraq, bu nümunələr hər şeydən əvvəl sırf folklor nümunələridir. Tibb elmi başlanğıcını məhz türkçəçarələrdən aldığı iddia olunsada, hal-hazırda hazırlanan dərman preparatlarında türkçəçarə üsulu ilə məsləhət görülən bitkilərə, heyvanlara, digər canlılara aid inqrediyentlərdən istifadə edilsə də türkçəçarələr ilk növbədə tətbiqi elm sahəsinə deyil, humanitar yaradıcılıq sferasına aid edilməlidir. Xalq müdrikliliyi, min illərdən gələn təcrübə türkçəçarələrin tətbiqi dəyərini nə qədər artırırsa belə, bu janr nümunələri hər şeydən əvvəl rəmzlər, obrazlar və mübaligələrdən azad, xali olmayan folklor materialı mahiyyəti daşıyır. Onun məzmu-

nuna həkim resepti kimi yanaşmaq, hər zaman müsbət nəticə verməyə bilər və hətta bəzi məqamlarda zərərli də ola bilər.

Şəki-Zaqatala regionundan toplanmış örnəklərin elmi və bədii cəhətdən araşdırılması, bu zəngin və orijinal sərvətlərin elmi və bədii baxımdan tədqiq olunması Azərbaycan xalqının mədəni irsinin dirçəlişində, mənəvi sahənin yeniləşdirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan xalqların və etnik qrupların folklor örnəklərini tədqiq etməklə, Azərbaycan dili ilə qarşılıqlı müqayisə fonunda bu xalqların dil xüsusiyyətlərini, dini inanclarını, adət-ənənələrini aşkara çıxarmış oluruq. Tədqiqatdan da aydın olur ki, Şəki-Zaqatala bölgəsi Azərbaycan Respublikasının həm rəngarəng etnik tərkibə, həm də zəngin adət-ənənələrə malik olan bir ərazisidir.

Nəticə olaraq belə demək mümkündür ki, Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan xalqların və etnik qrupların nümayəndələrindən toplanmış zəngin örnəklər vahid Azərbaycan folklorunun tərkib hissəsidir və onun regional atlasında özünə xüsusi yer qazanmışdır.

Fikrimizi Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xalqların və etnik qrupların nümayəndəsi olan tədqiqatçı alimlərin fikirləri ilə yekunlaşdırmaq istəyirik.

Saxur xalqının nümayəndəsi, əməkdar jurnalist **Əhməd İsayev** yazır:

“Burada Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, 27 etnik qrupun təmsilçiləri və digər xalqların nümayəndələri vahid ailə kimi bir yerdə yaşayırlar. Heç yerdə heç vaxt ayrı-seçkilik söhbəti ola bilməz. Hər kəs gözəl bilir ki, hamının bir vətəni var. O da doğma Azərbaycandır” (98, s.112).

1970-ci illərdə təkcə Oğuz¹ rayonunda 18 millətin nümayəndəsi yaşayırdı.

Milliyyətçə **saxur** olan tədqiqatçı alim **E.M. Lətifova** bu fikirdədir ki,:

¹ Şəki-Zaqatala bölgəsində ərazicə ən kiçik rayondur .

“...faktlar bir daha sübut edir ki, İlisu sultanlığının əhalisinin əsasını təşkil etmiş üç etnos – saxurlar, türklər (muğallar) və ingiloylar tarixən bu ərazidə dostluq və mehribançılıq şəraitində yaşamış və birlikdə şanlı tariximizi yaratmışlar (126, s.99).

Tarixçi etnoqraf **Q.Cavadovun** fikrincə:

“Qafqaz dil ailəsinə daxil olan, sayı bir neçə mindən artıq olmayan buduqlar, qızırlar, xınalıqlılar, udilər, saxurlar və b. əslində Azərbaycanın “qırmızı kitabı”na düşən, qorunub-saxlanması böyük dövlət işi sayılan bir məsələdir. Əgər biz min illər boyu doğma Azərbaycan torpağında bu azsaylı etnosların əriməsinə, assimilyasiyaya uğramasına yol verməyib, bu günümüzədək yaşatmışıqsa, şübhəsiz, bu, Azərbaycan xalqının humanistliyini, böyüklüyünü təsdiq edən danılmaz faktdır. Azərbaycan təkcə özünü azərbaycanlı sayanların deyil, eləcə də özünü bu torpağın övladı hesab edənlərin Vətənidir. Qafqaz dilli azərbaycanlılar bunu öz amalları, qeyrətləri, torpaqlarımız uğrunda verdikləri şəhid oğlanlarımızın qanı ilə son illərdə tam sübuta yetirmişlər... Bu gün Azərbaycan dünya təcrübəsi və sivilizasiyası prinsipləri əsasında inkişaf edən demokratik respublikadırsa, bura təkcə çoxsaylı və türkdilli azərbaycanlıların deyil, eləcə də müxtəlif dil ailələrinə mənsub olan azsaylı udi və xınalıqlıların, avar və ləzgilərin, talış və kürdlərin, tat və dağ yəhudilərinin, saxur və ingiloyların, hapıt və buduqluların da eyni dərəcədə Vətənidir.

Belə bir əsərin yazılması istər respublikanın ictimaiyyətinə, başlıcası isə milli münasibətlərimizin ümumi axarını fitnəkar cızmaqaraları ilə təhrif edənlərə əyani surətdə sübut etmiş olur ki, **Azərbaycanda heç bir milli azlığın, etnik qrupun nümayəndələri aradan çıxarılmamış, onlar bu gün də mövcuddurlar, həmişəki kimi bu ərazinin, Azərbaycan adlı məmləkətin bərabərhüquqlu vətəndaşlarıdır**” (52, s.18, 19, 303).

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov İ. Azərbaycan dastanlarının erməni dilində tərcümə, təbdil və nəşri məsələlərinə dair. səh. 54-137. **Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər**. V cild. Bakı-“Elm”- 1977, 196 səh.

2. Abbasov İ. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. Bakı- “ Elm”- 1977, 156 səh.

3. Abbasov İ. Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanlarının erməni dilinə tərcümə, təbdil, nəşri tarixi və tədqiqi məsələləri, səh. 50-89. **Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər**. VI cild. Bakı - “Elm”-1981,181səh.

4. Abbasov İ. Folklorşünaslıq axtarışları (iki cildə). I cild. Bakı-“Nurlan”-2009, 511 səh.

5. Abbasov S. Rzayev Y. Oğuz rayonu: dünən, bu gün, sabah. Mingəçevir-“Mingəçevir işıqları” redaksiyası-2010, 100 səh.

6. Abdullayev A. Xalq musiqisində Toğay Məlik və Tonqay Məlik obrazları. səh:3-7. **“Qobustan”**, №1, 1991.

7. Abdullayev B. Azərbaycan folklorunun qədim janrlarından. səh. 90-135. **Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər**. VI cild. Bakı-“Elm”-1981, 181səh.

8. Abdullayev B. Haqqın səsi. Bakı-“Azərnəşr”-1989, 144 səh.

9. Abdullayev B. Qədim Azərbaycan toyunun bəzi xüsusiyyətləri. **“Qobustan”** jurnalı. №3. Bakı-1979, səh. 39-44.

10. Abdullayev B. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında alqış və qarğış. **Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri**; Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. №1. Bakı-“ Elm”-1979, səh 57-60.

11. Abdullayev B. “Kitabi-Dədə Qorqud” və islam dini. Bakı-“ Ozan”-1997, 40 səh.

12. Abdullayev B., Məmmədov E., Babazadə Q. Azərbaycan bayatıları. Bakı-“Elm”-1984, 260 səh.

13. Abdullayev B., Orucov Ə.Ə., Şirvani Y.Z., Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı-“Yazıçı”- 1985, 1038 səh.

14. Abdullayev H. İslam dini haqqında. Bakı-“Azərnəşr”-1958, 119 səh.

15. Abdullayev K. (Kamal Abdulla) Dilçiliyə səyahət (Dilçi olmayanlar üçün dərslik). Bakı-“Mütərcim”-2010, 200 səh.
16. Acalov A. (tərtib edəni), Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı-“Elm”-1988, 194 səh.
17. Adilov M. Niyə belə deyirik. Bakı-“Azərnəşr”-1982, 242 səh.
18. Ağalar Mirzə, Mehdiyev İ. Novruz töhfələri. Bakı - 1990, 112 səh.
19. Ağalı L. (toplayanı: və tərtib edəni) Sözlü, nağıllı gecələr. Bakı-“İşıq”-1991, 120 səh.
20. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı-“Gənclik”-1983, 136 səh.
21. Axundov A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları (Ali məktəb tələbələri üçün dərslik) Bakı-Maarif-1979, 254 səh.
22. Axundov Ə. (toplayanı: və tərtib edəni), Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab. Bakı- “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası”-1968, 289 səh.
23. Axundov Ə. (toplayanı: və tərtib edəni), Azərbaycan folkloru antologiyası, Bakı, “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası”, II kitab, 1968, 259 səh.
24. Aslanov E. “El-oba oyunu xalq tamaşası (xalq oyun-tamaşa mədəniyyətimizdə deyim və adların izahlı söz kitabı)”. Bakı-“İşıq”-1984, 275 səh.
25. Aslanov E. Kosa, keçəl və qırxlotular. səh. 55-63 “**Qobustan**” jurnalı. №2. Bakı-1979.
- 25a. Azərbaycan bayatıları. Bakı-“Elm”-1984, 260 səh.
26. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı-Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı-1964, 480 səh.
27. Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi, I cild. Bakı-“Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı”-1964, 218 səh.
28. Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi. II cild. Bakı-“Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı”-1965, 250 səh.
29. Azərbaycan folkloru (toplama, nəşr və tədqiq problemləri), 19-22 oktyabr 1993-cü ildə Şəkidə keçirilmiş Respublika

folklor müşavirəsinin materialları. I kitab. Bakı-“Sabah”-1994, 120 səh.

30. Azərbaycan folkloru antologiyası. XIII kitab (Şəki, Qəbələ, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən folkloru). Bakı-“Səda”-2005, 549 səh.

31. Azərbaycan xalq mahnı və təsnifləri. Bakı-1979, 128 səh.

32. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I cild. Bakı-1976, 592 səh.

33. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. II cild. Bakı-1978, 592 səh.

34. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. III cild. Bakı-1979, 600 səh.

35. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IV cild. Bakı-1980, 592 səh.

36. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X cild. Bakı-1987, 608 səh.

37. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. VII cild. Bakı-“Elm”-1987, 198 səh.

38. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. İkinci cild. (III – XIII əsrin I rübü). Bakı-Elm-1998, 596 səh.

39. Azsaylı xalqların folkloru. I kitab. Bakı-“Elm və təhsil”-2014, 204 səh.

40. Babayev İ. A. Əhmədov Q.M. Qəbələ (tarixi-arxeoloji oçerk). Bakı-“Elm”-1981, 68 səh.

41. Babazadə Q. Azərbaycan folklorunda xalq təbabətinə münasibət. səh. 136-154, “**Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər**” kitabında VI cild. Bakı-“Elm”-1981, 181 səh.

42. Babazadə Q. Tənqid və bibliografiya, folklorun tarixi, səh.119-122, **Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri**. ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. № 2- 1979, 180s.

43. Bayraşevski. Xalq təbabəti. səh.54-58. **Azərbaycanı öyrənmə yolu**. № 1-Bakı- 1928, 72 səh, (DM IV-647).

44. Bədir C.Ə. Qanıxçay və Kürmükçay vadisi arxeoloji abidələrinin tədqiqi (muzey materialları əsasında). AMEA Tarix İnstitutu Elmi Əsərləri. 20-ci cild. Bakı-Təhsil Nəşriyyat-Poliqra-

fiya MMC-2007, 178 səh.

45. Bəhlul Danəndə lətifələri. Bakı-“Yazıçı”-1979, 47 səh.

46. Bir xalçanın ilmələri. Bakı-MBM nəşriyyatı-2008-ci il, 288 səh.

47. Budaqov B. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı-“Elm”-1994, 270 səh.

48. Cavad H. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı - “Azərənşir”-1990, 165 səh.

49. Cavadov Q. Azərbaycanda el köməyi adətləri. Bakı-Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı-1993, 101 səh.

50. Cavadov Q. Azərbaycanda əkinçilik mədəniyyəti: ənənələr və müasirlik. Bakı-“Bilik”- 1986, 39 səh.

51. Cavadov Q. Azərbaycanda əkinçilik təqvimini və xalq meteorologiyası. Bakı-“Bilik”-1984, 36 səh.

52. Cavadov Q. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları. Bakı-2000, 439 səh.

53. Cavadov Q. Hüseynov R. Udilər (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı-1996, 221 səh.

54. Cəmsədov Ş. “Kitabi-Dədə Qorqud”u vərəqləyərkən. Bakı-“Gənclik”-1969, 75 səh.

55. Çəmənəminli Y. Azərbaycan nağıllarının əhvalruhiyyəsi. səh.44-49. Əsərləri. III cild- 1977, 327 səh.

56. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti. Bakı-“Elm”-1985, 212 səh.

57. Dəmirov İ., İslamova N.A., Kərimov Y.B., Mahmudov R.M. Azərbaycanın müalicə əhəmiyyətli bitkiləri. Bakı-“Azərənşir”-1988, 176 səh.

58. Dünya xalqlarının əfsanələri. Dünya Uşaq Ədəbiyyatı kitabxanası. I cild. Bakı-“Gənclik”- 1990, 504 səh.

59. Dünya xalqlarının nağılları. Dünya Uşaq Ədəbiyyatı kitabxanası. XLVIII cild. Bakı--“Gənclik”-1990, 552 səh.

60. Elçin. Fikrin karvanı. Bakı-“Yazıçı”-1984, 348 səh.

61. Əbdülhəlimov H. Qafarlı R. Əliyev O. Aslan V. (tərtib edənlər). Azərbaycan folkloru antologiyası (Şəki folkloru). Bakı-“Səda”-2000, 498 səh.

62. Əfəndiyev R. Arxiv materialları, Azərbaycan EA Əlyazmalar İnstitutu, 1928 Q-2/19/8160, fond 8, s.v. 27.

63. Əfəndiyev R. El ədəbiyyatı, yaxud el sözləri. səh. 23-36, "Azərbaycanı öyrənmə yolu". 1928, № 1, DM IV-647, inv. №1447, 72 səh.

64. Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı-"Gənclik"-1984, 128 səh.

65. Əliyev İ. Qədim Azərbaycan tarixi haqqında oçerklər. Bakı-"Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı"-1950, 68 səh.

66. Əliyev R. Mif və folklor: Genezisi və poetikası. Bakı-"Elm"-2005, 222 səh.

67. Əliyev O. Azərbaycan nağıllarında atalar sözü və məsəllər, səh.3-6, Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. № 4, Bakı-1989, 180 səh.

68. Əliyev O. Azərbaycan sehirli nağıllarının ideya-bədii xüsusiyyətləri, adlı namizədlik dissertasiyası. Bakı-1988.

69. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı-"Yazıçı"-1985, 245 səh.

70. Əsgərov M. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı-"Elm və təhsil"-2011, 308 səh.

71. Əsgərov M. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. Bakı-"Elm və təhsil"-2015, 192 səh.

72. Əsgərov S. (Mümtaz), Xalq ədəbiyyatı haqqında (xətti ilə), Arxiv 38, Q-42 (632), 9522 fond 24, S vahidi 448.

73. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı-"Yazıçı"-1985, 1035 səh.

74. Fərzəliyev T. Abbaslı İ. (toplayıb tərtib edənlər), El çəlgəngi. Dünya Uşaq Ədəbiyyatı Kitabxanası. III cild. Bakı-"Gənclik"-1983, 388 səh.

75. Fərzəliyev T. Abbasov İ., Hacıyeva N. (toplayıb tərtib edənlər). Dualar, bəddualar. Bakı-"Yazıçı"-1994, 120 səh.

76. Fərzəliyev T. Azərbaycan atalar sözü və məsəllərinin özünəməxsusluğu və bəzi digər xüsusiyyətlərinə dair, səh. 26-49, **Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər**. VI cild. Bakı-"Elm"-1981, 181səh.

77. Fərzəliyev T. Azərbaycan xalq lətifələri. Bakı-"Elm"-

1971, 122 səh.

78. Fərzəliyev T. Əfsanə anlayışı və Azərbaycan əfsanələrinin təsnifinə dair. **Azərbaycan SSR EA xəbərləri**, Dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası. № 1. Bakı-1978

79. Fərzəliyev T. Nəsrəddin adı ilə bağlı lətifələrin nəşri və tədqiqi. səh. 77-164. **Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər**. II cild. Bakı-“Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı”-1966, 258 səh.

80. Fərzəliyev T. (tərtib edən), Şərq xalqlarının lətifələri. Bakı-“Yazıçı”-1982, 199 səh.

81. Folklor nümunələri. Bakı-“Gənclik”-1980, 74 səh.

82. Gələrsən-görərsən” ictimai-siyasi, elmi-kütləvi publisist jurnal. № 3. Bakı-2008, səh: 35-37.

83. Gözəlov F. Məmmədov C. (tərtib edənlər) Şaman əfsanələri və söyləmələri. Bakı- “Yazıçı”-1993, 144 səh.

84. Hacıəli Ş. “İngiloylar” (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı-2001, tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru adını almaq üçün yazılan dissertasiya.

85. Hacıəli Ş. Şimal-qərbi Azərbaycan: İngiloylar (I kitab: ən qədim zamanlardan XIII əsrin ortalarınaqədər). Bakı-Təhsil-2007, 280 səh.+7 xəritə.

86. Hacıyeva M. Folklor və müasir poetik proses. Bakı-“Yazıçı”-1991, 144 səh.

87. Həkimov M. Xalqımızın deyimləri və duyumları. Bakı-“Maarif”-1988, 384 səh.

88. Həkimov M. Xalq mövsümləri və aşıq sənəti, səh. 129-144, **Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər**. IV cild. Bakı-“Elm”-1973, 173 səh.

89. Həməzətov R. Mənim Dağıstanım. II kitab. (Tərcümə edən: Vilayət Rüstəmzadə). Bakı-“Gənclik”-1977, 301 səh.

90. Həməzəyev R. Almalı kitab, Bakı-“Müəllim”-2012, 32 səh.

91. Həsənov K. Qədim Azərbaycan xalq rəqsləri. Bakı-“İşıq”-1983, 60 səh.

92. Həsənov K. Azərbaycan qədim folklor rəqsləri, Bakı-“İşıq”-1988, 130 səh.

93. Həsənova L. Satirik məişət nağıllarında dil və üslub, səh.9-13, **Azərbaycan SSR EA Xəbərləri**, Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət seriyası. № 3. Bakı-1979.

93a. Hüseynli N. Oğuzdur elim mənim. I kitab. Bakı-“Nəsir” nəşriyyatı-2008, 370 səh.

94. Xəlilov R. Azərbaycan və ərəb nağıllarında dualist ideyanın əksi. səh. 162-173. **Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər**. V cild. Bakı-“Elm”-1977, 196 səh.

95. Xudiyeva Arizə. Araşdırma gözləyən 15 qəbir. “Mədəniyyət” qəzeti. 22 may 2008-ci il.

96. Xudiyeva Arizə. Kurqanlarımızın möcüzələri. “Oğuz yurdu” qəzeti. 15 sentyabr 2008-ci il.

97. İbrahimov İ. Atalar sözü və məsəllər. səh. 118-177. **Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər**. I cild. Bakı-“Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı”-1961, 255 səh.

98. İsayev Əhməd. Bu dağlar, ulu dağlar (Axtarışlar və publisistik qeydlər). Bakı-Şur-2011, 312 səh.

99. İsadadə Ə., Məmmədov Nəriman. Azərbaycan xalq mahnıları və oyun havaları. Bakı- “Elm”-1984, 76 səh.

100. İsmayılov Q. Abidələr, xatirələr, düşüncələr..., Bakı, “Gənclik”, 1981, 108 səh.

101. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı-Təhsil-2003, 584 səh.

102. Keeçari G. Udilərdə ənənəvi toy mərasimləri. Bakı-“Agah”-2004.

103. Keçaari G. Udilərdə ənənəvi yas mərasimləri. Bakı-Agah-2004, 107 səh.

104. Kərimov E.Ə. İngiloyların məişət və mədəniyyətində ümumi və spesifik cəhətlərin bəzi məsələlərinə dair (konvergeniya və akkulturasiya) AMEA Tarix İnstitutu Elmi Əsərləri. 20 cild. Bakı-Təhsil Nəşriyyat Poliqrafiya MMC-2007, 178 səh.

105. Qarayev Y. Folklorumuzun tarixi, **Cavad Heyətin “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” kitabına yazdığı müqəddimə**. səh.3-6, Bakı-“Azərnəşr”-1990, 165 səh.

106. Qasımlı M. (toplayanı: və tərtib edəni). El düzgünləri, Elat söyləmələri. Bakı-“Azərnəşr”- 1993, 176 səh.

107. Qasımlı M. (toplayıb tərtib edəni). Yuxuyozmalar. Bakı-“Bilik”-1991, 32s.

108. Qaziyev S. Qazax və Ağstafa rayonlarındakı arxeoloji və tarixi abidələr haqqında, səh.140-170, **Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti**. IV cild. Bakı-“Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı”-1962, 868 səh.

109. Qaziyev S. İki küp və katakombə qəbri. səh 5-35, Azərbaycan SSR EA Tarix və Fəlsəfə İnstitutu, **Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti**. III cild, Bakı-“Azərbaycan EA nəşriyyatı”-1953, 640 səh.

110. Qaziyev S. Mingəçevirdə arxeoloji yadigarlar. səh 42-78, **Azərbaycan tarixinə dair oçerklər**. SSRİ EA Azərbaycan filialının Xəbərləri, Bakı-1944, 270 səh.

111. Qaziyev S. Qəbələdə aparılmış arxeoloji tədqiqat və qazıntıların ilk yekunları (Azərbaycanda 1962, 1963-cü illərdə aparılmış arxeoloji tədqiqat işlərinin yekunlarına həsr edilmiş I sessiyasında oxunmuş məruzə) səh.235-251, **Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti**. VI cild. Bakı-, 1965, 320 səh.

112. Qaziyev S. Qəbələ ərazisinin qədim dəfn mərasimləri haqqında, səh. 235-252, **Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti**. Bakı-1965, 320 səh.

113. Qaziyev S. Qəbələ kurqanları və ölüləri yandırmaq (kremasiya) adətləri, səh. 32-58, **Azərbaycan SSR EA Xəbərləri** (ayrıca nüsxə), Tarix, Fəlsəfə və Hüquq seriyası, №3. Bakı-“Elm”-1969, 220 səh.

114. Qaziyev S. Qəbələ mahalının qədim tarixindən, səh. 75-105, **Вопросы истории Кавказской Албании**. Бакы-1962, 194 стр.

115. Qaziyev S. Qəbələ şəhərinin tarixi-arxeoloji tədqiqi. Qəbələ şəhərinin tarixi, mövqeyi və abidələri haqqında qısa məlumat. Qafqaz Albaniyası və Qəbələ haqqında bir neçə söz, səh. 7-67, **Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti**, Bakı, “Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı”, V cild, 1964, 340 səh.

116. Qaziyev S. Vardanlı arxeoloji qazıntıları (1958-ci ilin hesabatı), səh. 1-38, 25.11.65.F-1 an 14 d. 5910.

117. Qədırov F. Azərbaycanın şimal müdafiə istehkamları, Bakı, "Elm", 1984, 152 səh.

118. Qənbərov A. "Müasir Azərbaycan dilində metafora" adlı namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1986.

119. Qəniyev S. Şirvan folklor mühiti, Bakı, "Ozan", I kitab, 1997, 258 səh.

120. Quliyev H. Azərbaycanda ailə-məişətimizin bəzi məsələləri (keçmiş və müasir dövr), Bakı "Elm", 1986, 96 səh.

121. Quliyev H. Azərbaycan xalqının adətləri (toy və dəfn mərasimləri), Bakı, "Elm", 1972, 29 səh.

122. Quliyev H. Məişətimizdə adət və ənənələr, Bakı, "Azərənəşr", 1976, 131 səh.

123. Qurbanov Araz. "Damğalar, rəmzlər... mənimsəmələr". Bakı-Strateji Araşdırmalar Mərkəzi-2013, 328 səh.

124. "Lenin Bayrağı" qəzeti (Oğuz rayonunda nəşr olunmuşdur), №120 (5033), 10 oktyabr 1987.

125. "Lenin Bayrağı" qəzeti (Oğuz rayonunda nəşr olunmuşdur), №143 (5056), 3 dekabr 1987.

126. Lətifova E.M. İlisu sultanlığı: Yaranması, ərazisi, sərhədləri. AMEA Tarix İnstitutu Elmi Əsərləri. 20 cild. Bakı-Təhsil Nəşriyyat Poliqrafiya MMC-2007, 178 səh.

127. Göyüşov R. Arxeologiya və din. səh. 43-59 **Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti**. VI cild. Bakı-1965, 320 səh.

128. İctimai fikir toplusu. Dövlət və din. N12(41) dekabr – 2015.

129. İmanov M. Gülüşün arxaik kökləri (monoqrafiya). Bakı-"Elm"-2005, 186 səh.

130. Mahmudov Y.M., Lətifova E.M., Məmmədova A.Ə. XIX əsrdə çarizmin Şimal-Qərbi Azərbaycanda pravoslaşdırma siyasəti və pravoslav kilsələrinin tikilməsi tarixindən. AMEA Tarix İnstitutu Elmi Əsərləri. 20 cild. Bakı-Təhsil Nəşriyyat Poliqrafiya MMC-2007, 178 səh.

131. Məmmədli A. Balakən-Zaqatala bölgəsi: Tarixi etno-

qrafiyası. Bakı-“Adiloğlu”-2001.

132. Məmmədli E. (tərtib edəni), Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri, Bayatı, Qoşma, Təcnis seriyasından, Bakı, “Yazıçı”, 1988, 599 səh.

133. Məmmədov C. (Cuma Gözbaraxlı). Saxurlar. Bakı-Xəzər Universitetinin Nəşriyyatı-2016, 178 səh.

134. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı-“Maarif”-1980, 315 səh.

135. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. (Filologiya fakültələri üçün dərslik). Bakı-Maarif-1966. 297 səh.

136. Məmmədov E. Təcnis sənətkarlığı, Bakı, 1998, 150 səh.

137. Məmmədov M. “Azərbaycan mifoloji mətnləri” dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 1998.

137a. Məmmədov R. Qəbələ: insanlar, talelər, ziyalılar. Bakı-“Şirvannəşr”-1998, 320 səh.

138. Məmmədova T. Uşaq folklorunun toplanılması, nəşri və öyrənilməsi tarixindən, səh. 177-180, **Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər**, Bakı, Elm”, VI cild, 1981, 181 səh.

139. Məmmədova T. Uşaq oyunları, səh. 163-172, **Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər**, Bakı, “Elm”, IV cild, 1973, 173 səh.

140. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti, Bakı, “Azərnəşr”, 1957, 112 səh.

141. Molla Məhəmməd əl-Cari. Car salnaməsi (ərəbcədən tərcümə edəni Sevdə Süleymanova). Bakı-“Səda”-1997, 146 səh.

142. Mustafayeva F. (Ləman), Azərbaycan bədii dilinin epitetlər lüğəti, Bakı, “Elm”, 1995, 218 səh.

143. Mürşüdoğa U. “Rəşid bəy Əfəndizadə və folklor” mövzusunda namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1997.

144. Mürşüdoğa U. Şimali Amerika hindularının toy adətləri. “Gələrsən-görərsən” İctimai-siyasi, elmi-kütləvi publisist jurnal, iyun-iyul, N3, səh: 54-56.

145. Nəbiyev A. (toplayanı: və tərtib edəni). Nəğmələr, inanclar, alqışlar, Bakı, “Yazıçı”, 1986, 216 səh.

146. Nəbiyev A. Azərbaycan folklorunun janrları, Bakı,

ADU, 1983, 88 səh.

147. Nəbiyev A. Azərbaycan-özbək folklor əlaqələri, Bakı, 1978, 134 səh.

148. Nəbiyev A. El nəğmələri, xalq oyunları, Bakı, “Azər-nəşr”, 1988, 168 səh.

149. Nəbiyev A. İləxır çərşənbələr, Bakı, “Azər-nəşr”, 1992, 62 səh.

150. Nəcəfov N. S.Mümtaz və folklor, səh. 174-185, **Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər**, Bakı, Elm”, V cild, 1977, 196 səh.

151. Nəsirli M. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonası əhalisinin yaşayış evləri (etnoqrafik tədqiqat), Bakı, “Elm, 1975, 267 səh.

152. Nuriyev E. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası, Bakı, “Elm”, 1989, 109 səh.

153. Nuriyev E. Şəki-Zaqatala zonasının bəzi etnotoponimləri haqqında, səh. 23-31, **Azərbaycan SSR EA Xəbərləri**, Yer elmləri seriyası, Bakı, № 6, 1978.

154. Orucov A.Ş. İlk orta əsrlərdə Azərbaycanda dulusçuluq (IV-VIII əsrlər), Bakı, ”Elm”, 1988, 72 səh.

155. Osmanov F.L. Qəbələnün şüşə məmulatı (1959-1960-cı illər qazıntı materialları əsasında), **Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti**, Bakı, “Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı”, V cild, 1964, 340 səh.

155a. Paşa Yaqub. Kərimli ensiklopediyası. Bakı-“Zərdabi LTD”MMC-2013, 144 səh.

156. Paşayev Q. İraq-türkman folkloru, Bakı, “Yazıçı”, 1992, 216 səh.

157. Paşayev Q. (toplayanı: və tərtib edəni), İraq-kərkük atalar sözləri, Bakı, “Yazıçı”, 1978, 76s.

158. Paşayev Q. (toplayanı: və tərtib edəni), İraq- kərkük bayatıları, Bakı, “Yazıçı”, 1984, 352s.

159. Paşayev Q. (toplayanı: və tərtib edəni), Kərkük folkloru antologiyası, Bakı, “Azər-nəşr”, 1987, 367s.

160. Paşayev Q. (toplayanı: və tərtib edəni), Kərkük tapmacaları, Bakı, “Gənclik”, 1984, 40 səh.

161. Paşayev S. Azərbaycan əfsanələrinin öyrənilməsi, Bakı, "Bilik", 1985, 69 səh.
162. Paşayev S. Azərbaycan xalq əfsanələri, Bakı, "Yazıçı", 1985, 270 səh.
163. Paşayev S. Azərbaycan xalq yaradıcılığının inkişafı, Bakı, 1981, 60 səh.
164. Paşayev M. Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, "Maarif", 1982, 428s.
165. Paşayev M. Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı, "Maarif", 1972, 280s.
166. Rəhimli İ. Azərbaycan teatr tarixi. Bakı-Çaşıoğlu-2005, 864 səh.
167. Rzasoy Seyfəddin. Muğanlıda Novruz karnavalı. Tbilisi, 2014, 103 səh.
168. Rzayev Yusif. Bura Oğuzdur... (Oğuz rayonu haqqında məlumat-informasiya kitabı). "Mingəçevir Poliqrafiya Müəssisəsi" MMC-2004, 155 səh.
169. Rzayev Yusif. Oğuzda "Avesta"nın izləri. "Mingəçevir işıqları" qəzeti redaksiyası-2010, 172 səh.
170. Rzayev Yusif. Oğuz abidələri. "Oğuz abidələri". Bakı-"Müəllim" nəşriyyatı-2014, 108 səh.
171. Rüstəmzadə R. Qəhrəmanlıq nəğmələrinin təsnifi və janr xüsusiyyətləri, səh. 165-198, **Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər**, Bakı, "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı", II cild, 1966, 258s.
172. Saxurlar. Bakı-"Qanun"-2012, 32 səh.
173. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları, Bakı, "Yazıçı", 1983, 496s.
174. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərəkən, Bakı, "Yazıçı", 1989, 495s.
175. Seyidov M. Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış, Bakı, "Gənclik", 1994, 231s.
176. Seyidov M. "Qızıl döyüşçü"nin taleyi, Bakı, "Gənclik", 1984, 108s.
177. Seyidov M. Yaz bayramı. Bakı-"Gənclik"-1990, 96 səh.

178. Seyidov N. Azərbaycan nağılları haqqında (toplanması, nəşri, tədqiqi), səh. 52-117, **Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər**, Bakı, “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı”, I cild, 1961, 255s.

179. Seyidov N. Azərbaycan nağıllarında müsbət qadın surəti, səh. 20-25, **Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər**, Bakı, Elm”, VI cild, 1981, 181s.

180. Seyidov N. Azərbaycan nağıllarının bədii xüsusiyyətlərinə dair bəzi qeydlər, səh. 30-51 “**Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər**” kitabında, Bakı, “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı”, II cild, 1966, 258s.

181. Seyidov N. Azərbaycan tapmacalarına dair, səh 3-27, **Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər**, Bakı, “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı”, III cild, 1968, 194s.

182. Seyidov N. Tapmacaların bəzi xüsusiyyətlərinə dair səh. 145-152, **Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər**, Bakı, “Elm”, IV cild, 1973, 173s.

183. Seyidov N. (toplayanı: və tərtib edəni), Bəhlul Danəndə lətifələri, Bakı, “Yazıçı”, 1979, 46s.

184. Səfərov Yusif. Azərbaycan folklorunda tarixilik. Bakı-Elm-2005, 240 səh.

185. Səlimov-Şağani T. Oyun və əyləncələr də bir tarixdir, Bakı, “Elm”, 1993, 44 səh.

186. Süleymanov Ə. Babaların hikmət xəzinəsi (Milli azlıqların folkloru. Şəki-Balakən bölgəsi), Bakı, “Apostroff”MMC, 2011, 256 səh.

187. Süleymanov Ə. Sarıbaşın folklor dünyası. Folklor və etnoqrafiya. N3. 2013, səh: 45-61.

188. Süleymanov Ə. Zaqatala çələngi. Bakı-“Elm və təhsil”, 2014, 449 səh.

188a. Süleymanova S. Car-Balakən və İlisu qanunnaməsi. //Orta Əsrlər Şərqi – Z.M. Bünyadovun 80 illik yubileyinə həsr olunmuş Məqalələr toplusu. Bakı-2003, s.172-188.

188b. Süleymanova S. Qorqud və Georgi (Circis) obrazlarında ölməzlik motivləri. “Ortaq türk keçmişindən ortağ türk

gələcəyinə” III Uluslararası folklor konfransı. Bakı-2005, s.344-352.

188c. Süleymanova S. Albaniyanın şimal-qərb sərhəd bölgəsi Lpiniya-Ereti. AMEA Tarix İnstitutu Elmi Əsərləri. 20 cild. Bakı-Təhsil Nəşriyyat Poliqrafiya MMC-2007, 178 səh. s.56-75.

189. Şəki (Nuxa) haqqında tarixi qeyd, Arx-38, Q21 (405), fond 24 S vahidi 511.

190. Şimal-Qərbi Azərbaycan tarixi. Bakı-“Şərq-Qərb”-2011, 424 səh.

191. Şükürlü Y. Işıqın dispersiyası. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı-“Müəllim” nəşriyyatı-2008, 76 səh.

192. Şükürov A. Mifologiya, Bakı, I kitab, “Elm”, 1995, 186 səh.

193. Şükürov A. Mifologiya, Bakı, IV kitab, “Elm” 1996, 164 səh.

194. Təntəkin Hatəmi. Məqalələr. Bakı –“Şirvannəşr”-2006, 209 səh.

195. Təhmasib M. Məqalələr. Bakı-Elm-2005, 218 səh.

196. Təhmasib M., Məmmədli H. Q. **Azərbaycanın maddi mədəniyyəti**, Bakı, “Elm”, IX cild, 1980, 190 səh.

197. Təhmasib M. Xalq ədəbiyyatında mərasim və mövsüm nəğmələri, “**Ədəbiyyat**” qəzeti, Bakı, № 7,8,9 15 mart, 23 mart, 3 aprel 1944.

198. Təhmasib M. VII əsrə qədər Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı səh 5-36, **Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi**, 3 cildə, I cild, Bakı, 1960.

199. Vahabzadə B. Sənətkar və zaman, Bakı, “Yazıçı”, 1978, 299 səh.

200. Vəliyev H. Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatı gürcü mənbələrində, Bakı, “Yazıçı”, 1984

201. Vəliyev K. Elimizdən, obamızdan, Bakı, “Gənclik”, 1980, 96 səh.

202. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı, Bakı, “Gənclik”, 1988, 273 səh.

203. Vəliyev V. (toplayanı) Ayrım bəzəmələri, Bakı,

“Gənclik”, 1983, 164 səh.

204. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru, Bakı, “Maarif”, 1985, 437 səh.

205. Vəliyev V. Qaynar söz çeşməsi, Bakı, “Yazıçı”, 1981, 152 səh.

206. Yusifov G. Atalar sözü və məsəllərin fərqiinə dair, səh 159-176, **Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər**, Bakı, “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı”, III cild, 1968, 194 səh.

207. Yüzbaşov R. Azərbaycanın coğrafiya terminləri, Bakı, 1966, 158 səh.

208. Yüzbaşov R., Əliyev K, Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğrafi adları, Bakı, “Maarif”, 1972, 100 səh.

209. Zeynalov F., Əlizadə S. (tərtib edənlər), *Kitabi-Dədə Qorqud*, Bakı, “Yazıçı”, 1988, 263 səh.

RUS DİLİNDƏ

210. Аварцы Алазанской долины. Bakı-“Qanun” nəşriyyatı-2012.

211. Древнетюрский словарь (Академия Наук, Языкознание), Ленинград, “Наука”, 1969, 676 с.

212. Казиев С.М. Родовой строй и древнем Азербайджане, Очерки по истории Азербайджана, Баку, 1944, 240 с.

213. Мобили Роберт. Удины: язык, религия и этнография. Баку-2011, 79 с.

214. Моллазаде С.М. Топонимия северных районов Азербайджана, Баку, “Маариф”, 1979, 206 с.

215. Мифы народов мира (Энциклопедия), Москва, I том, 1980, 671с.

216. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков, Москва, “Наука”, 1974, 767 с.

217. СМОМПК. Издания Управления Кавказского Учебного Округа. Выпуск Тифлис 1888-1913.

218. Турецко-русский словарь. Москва-«Издательство «Русский язык»-1977, с. 966.

218а. Сулейманова С.А. Этнополитическая история северо-западной Албании в свете архетипов в местных источниках. //Известия (серия истории, философии и права), 2004, № 4. с.52-82.

218б. Сулейманова С.А. Джаро-Белоканские общества в политической истории Азербайджанав XVIIIв.//AMEA. akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu. Elmi araşdırmalar. Bakı-2004, VI buraxılış, №1-2, с.204-210.

218в. Сулейманова С.А. Джаро-Белоканские аварцы (историко-этнографический очерк) //Азербайджан и азербайджанцы в мире. Баку-2009, №1, с.61-74.

218г. Сулейманова С.А. Локализация городов, проходов и путей Кавказской Албании по сведениям древних источников. // Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası. 2013, №2, с.86-117.

218д. Сулейманова С.А. О границах Кавказской Албании накануне римских походов (в контексте связей с Древней Передней Азией). // АМЕА-ның Хəбərləri (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası), 2013, №1, с.55-83.

219. Эфендиев Рашидбек. Несколько сведений о селении Куткашин Нухинского уезда” с.139-141, СМОМПК, Тифлис, вып. IX, 1890.

TÜRK DİLİNDƏ

220. Sevdə Süleymanova. Kafkasya və avarlar.//Türkler. C.II Ankara-2002, s.674-686.

220a. Seyfettin Yazıçı. Temel dini bilgiler (İtikad, İbadet, Ahlak, Siyer), Ankara,1993.

221. Prof. Dr. Günay Tümer, Prof. Dr. Abdurrahman Küçük. Dinler tarihi, Ankara, 1993.

222. Ahmet Kıymaz. Çankiri Yöresi Yaren kültürü, Ankara, 1996, 86s.

223. Vartolu Ali Teker (Temiroğlu). Geelenek – görenekler ve anlatmalar (100 soruda). Mamak Ankara-2004.

İNTERNETDƏ

224. axar.az Kamil Hüseynoğlu. Novruz, yoxsa Mitra bayramı.

225. az. trend.az/azerbaijan/cociety/2502776.html

226. azerbaijans.com/content_499_az.html

227. www.anl.az/down/meqale/medeniyyet

228. bona-mente.az

229. hi_amaebem.pdf İlqar Hüseynov. Azərbaycan milli adət-ənənələrinin bədii-estetik mahiyyəti. Bakı-Mars-Print-2002, 305 səh.

230. elibrary.bsu.az/kitablar/936.pdf

231. <http://www.egegrupdekorasyon.com.tr>

232. <http://az.wikipedia.org/wiki>

233. <http://www.anspress.com/heyat-terzi>

234. <http://azertag.az>

235. <https://wikipedia>

236. <https://az.wikipedia>

237. http://www.asroset.com/bireysel_gelisim/sembol/s16.

htm

238. <http://525.az/site/?name=xeber>

239. <http://www.egegrupdekorasyon.com.tr/ilgincb-16-8>

240. <http://www.hindoloji.com/index.php/hindistan>

241. https://az.wikipedia.org/wiki/Azərb_gerbi

242. https://az.wikipedia.org/wiki/Azərb_bayrağı

243. <http://az.www.huriyyet.com.tr/>

244. <http://www.astroloji.dergisi.com/mitoloji11.htm>

245. <http://tr.sputniknews.com/turkish.ruvr.ru/>

246. <http://tr.sputniknews.com/turkish>

247. www.anl.az/ pdf Xeybər Göyallı, Novruz: genezisi, tarixi transformasiyaları və mərasimləri, Bakı-“Qanun”-2015, 232s.

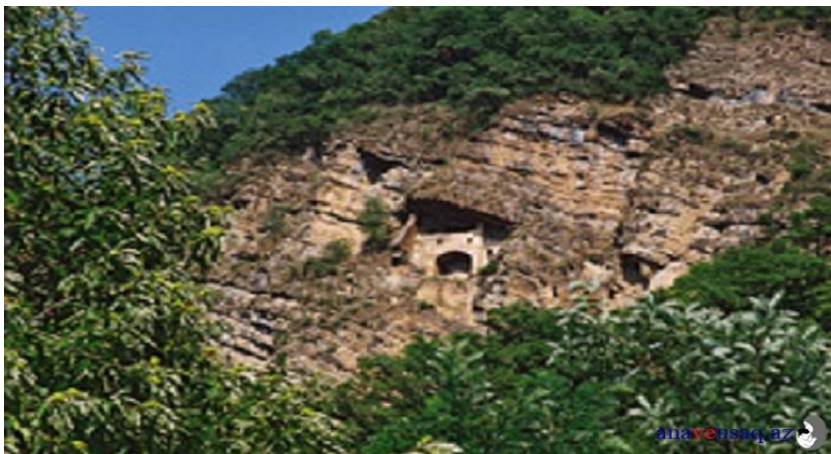
248. www.anl.az/ pdf Y.V.Çəmənzmənlı.

249. www.president.az

250. albantarixi.pdf Alban tarixi gənclərin gözü ilə. Bakı-2012, 38 səh.

251. news.milli.az
252. www.marifia.com/az Sədaqət Kamal qızı Məmmədova (Ali məktəblərin bakalavr pilləsi üçün dərs vəsaiti), Bakı-“Kooperasiya” nəşriyyatı-2001
253. www.ahmetakyol.net Ahmet Akyol. Mitra, Həzrəti İsa və Noel
254. www.bbc.com/azeri/analysis/
255. axar.az Kamil Hüseynoğlu. Novruz, yoxsa Mitra bayramı?
256. turuz.com/en/book/title/el+çələngi+xalq+şeirindən+ seçmələr+Qara Namazov
257. soz6.com/entry/164497
258. https://turkmedeniyyeti.wordpress.com
259. gakh.cls/post/1393
260. www.azadlıq.info
261. www.qazax.net
262. static.bsu.az/w10/af/esas.pdf S.M. Quluzadə. Günəş fizikası. Bakı-2012
263. Kitab 2010010205200...pdf Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi (tərcümə edən: akademik Ziya Bünyadov). Bakı-“Avrasiya-Press”-2006, 296 səh.

Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan xalqların və etnik qrupların folklor mühitini əks etdirən fotosəkillər

Dağın içərisində yerləşən bu məbəd-qala adına əfsanələr qoşulan Pəri qalasıdır.

Ortaq inanc yeri olan Kürmük məbədinin daxili görünüşü

Oğuz rayonunun Qarabulaq kəndində yerləşən Alban məbədi
(Şəkil Oğuz rayonu Tarix-Diyarşünaslıq muzeyinin direktoru
Arizə Xudiyeva tərəfindən təqdim olunmuşdur).

Oğuz rayonunun Qarabulaq kəndində yerləşən digər Alban məbədi
(Şəkil Oğuz rayonu Tarix-Diyarşünaslıq muzeyinin direktoru Arizə Xudiyeva tərəfindən təqdim olunmuşdur).

**Oğuz rayonunun Calud kəndi ərazisində yerləşən
Alban məbədinin qalıqları**

*(Hal-hazırda tamamilə dağılmış olan bu abidənin daha əvvəl çəkilmiş
şəkili Oğuz rayonu Tarix-Diyarşünaslıq muzeyinin direktoru Arizə
Xudiyeva tərəfindən təqdim olunmuşdur).*

**Oğuz rayonunda
Tarix-Diyarşünaslıq
muzeyi kimi fəaliyyət
göstərən qədim
Alban məbədi
binasına aid xaç**

*(Bu şəkil 1978-ci ildə
çəkilməşdir).*

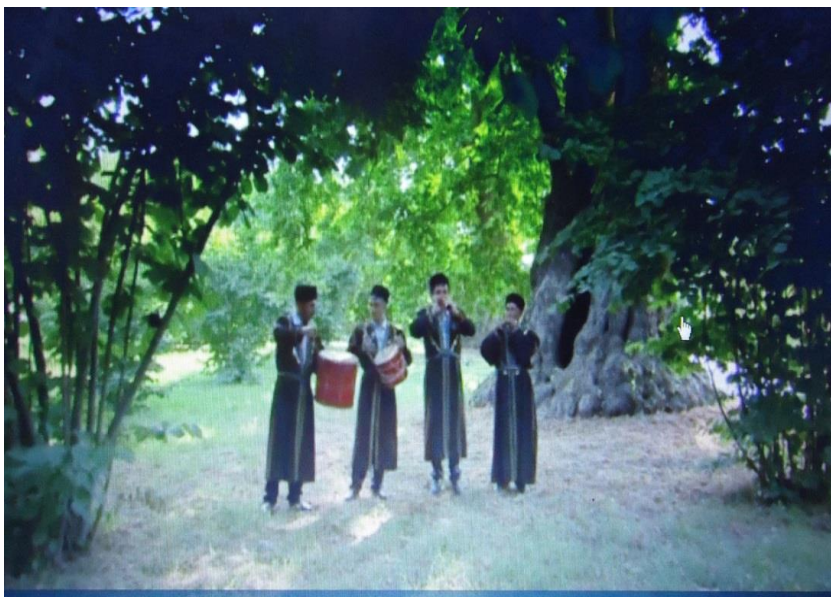
**Qəbələ rayonunun
Dizaxlı kəndi
yaxınlığında yerləşən
Komrat piri**

*(Şəkil AMEA Folklor
İnstitutunun aparıcı
elmi işçisi Atəş Əhmədli
tərəfindən təqdim edilmişdir).*

Şəki-Zaqatala bölgəsində fəaliyyət göstərən xalqlara və etnik qruplara aid rəqs kollektivləri

(Bu kollektivlərlə bağlı qeydlər və şəkillər AMEA Folklor İnstitutunun aparıcı elmi işçisi Atəş Əhmədli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Udilərin “Cəngi” folklor qrupu

Qəbələ rayonunun Nic kəndində fəaliyyət göstərən “Cəngi” folklor qrupu 1992-ci ildə yaradılmışdır. 2012-ci ildə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin təşəbbüsü ilə keçirilən Azasaylı xalqların folklor festivalına dəvət almış və birinci mükafata layiq görülmüşdür. 2013-cü ildə Folklor Paytaxtı kimi seçilmiş Zaqatala şəhərində Azsaylı xalqların folklor festivalında iştirak etmiş və arxaik mədəni irsi daşıyan qrup qismində mükafata layiq görülmüşlər.

Ləzgilərin “Abay” rəqs kollektivi

“Abay” rəqs kollektivi 1980-ci ildə Şəki rayonunun Şorsu kənd Folklor klubunun nəzdində yaradılmışdır. Kollektivin repertuarında “Şəki rəqsi”, “Rutul rəqsi”, “Abay rəqsi”, “Dağıstan rəqsi” və s. rəqslər aparıcı mövqedədir.

2015-ci ilin folklor paytaxtı Zaqatala şəhərində keçirilən azsaylı xalqların folklor festivalında “Abay” kollektivi koloritli çıxışına görə final mərhələsinə qədər yüksəlmişdir. 10 nəfər üzvü olan bu qrup hazırda kənd folklor evinin müdiri Raqif Məmmədovun rəhbərliyi altında çalışmalarını davam etdirir.

Avar “Hudulki” xalq kollektivi

“Hudulki” beynəlmiləl səciyyəli mahnı və rəqs kollektivi 1979-80-ci illərdə Maqov kənd mədəniyyət evinin nəzdində, “Vahid Qardaşlıq ailəsində”, “Beynəlmiləçilik və Həmrəylik” devizi altında yaradılmışdır.

Fəaliyyətini Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və İncəsənət sahəsində qəbul edilmiş qərar və sərəncamlarının tələblərinə uyğun qurduğuna görə kollektiv Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, digər müvafiq təşkilatların fəxri fərmanlarına layiq görülmüş, 2011-ci ildə isə qrupa “Xalq kollektivi” adı verilmişdir. Kollektivin yaradıcısı Maqov kənd Mədəniyyət evinin müdiri Gülnaz Buştiyevadır.

Saxurların “Ceyranım ” folklor xalq kollektivi

“Ceyranım” xalq kollektivi Yeni Suvagil kənd mədəniyyət evinin istifadəyə verildiyi 1973-cü ildən fəaliyyətə başlayıb. Kollektiv R.Əfəndiyeva və Q.Qurbanovun rəhbərliyi altında fəaliyyətə başlayıb. 1994-cü ildə Mədəniyyət Nazirliyinin qərarı ilə Suvagil Kənd Mədəniyyət evinin “Ceyranım” ansamblına Xalq kollektivi adı verilmişdir. 2006-2008-2011-ci illərdə Respublikamızda keçirilən Azsaylı Xalqların mahnı və rəqs müsabiqəsində uğurlu çıxışına görə kollektiv Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin diplomlarına layiq görülüb.

LilayFolklor (rəqs) kollektivi

“Lilay” folklor rəqs kollektivi 1986 – cı ildə Dağlı (Əlibayramlı) kənd mədəniyyət evinin nəzdində müəssisənin metodist müəllimi Səriyyə Şabanovanın təşəbbüsü və təşkilatçılığı sayəsində fəaliyyətə başlayıb. 1988-ci ildə xalq yaradıcılığı festivalları çərçivəsində Qax rayonunda keçirilən “III Respublika folklor sənətinə baxış” müsabiqəsində iştirak etmiş və məzmunlu çıxışına görə yarışmanın qalibi olmuşdur. 2014-cü ildə isə Lilay Bakıda keçirilən “Azsaylı xalqların folklor festivalı”nda uğurlu çıxışına görə fəxri fərmanla təltif olunmuşdur. Hazırda 25-dək ifaçı – üzvü olan “Lilay” kollektivi Dağlı kənd mədəniyyət evinin müdiri Elmira İsmayılovanın rəhbərliyi altında fəaliyyətini davam etdirir.

Zaqatala rayon “Qızılgül” folklor rəqs kollektivi

“Qızılgül” folklor rəqs kollektivi 2012-ci ildə Gülnarə Məmmədovanın təşəbbüsü ilə Sumaylı kənd mədəniyyət evinin nəzdində yaradılmışdır. Kollektivin yaradılmasında məqsəd azsaylı xalqların adət-ənənəsini, mahnı və rəqslərini geniş ictimaiyyətə təbliğ etməkdir. Repertuarında “Qızılgül”, “Yallı”, “Ağ çiçəyim”, “Tərəkəmə”, “Naz elemə”, “Sarı gəlin” və sair mahnı və rəqslər aparıcı mövqedə olsa da, tarixən bölgədə məskunlaşmış azsaylı xalqların mahnı və rəqslərinə də burada geniş müraciət olunur. Kollektiv uğurlu çıxışlarına görə fəxri fərman və hədiyyələrlə təltif olunmuşdur.

“Cahan” folklor qrupu

Qrup 1990-cı ildə Balakən rayonunun Mədəniyyət evinin nəzdində fəaliyyətə başlayıb. Milli azlıqlara həsr olunmuş tədbirlərdə qrup fəal iştirakı ilə seçilməkdədir.

2011-ci ilin festivalında qrupa “Xalq kollektivi” adı verilmişdir. Qaysa kənd folklor evinin müdiri Bəsirət Oynağanovanın rəhbərliyi altında çalışmalarını davam etdirən qrup hazırda nəsil əvəzlənməsi dövrünü keçirir.

“Şənlik” rəqs qrupu

Balakən rayon mədəniyyət evinin nəzdində fəaliyyətə başlayan müxtəsər tərkibli “Şənlik” rəqs qrupu isə 2005-ci ildə təsis olunub. Milli ruhumuzu təzahür etdirən “Yerli hava” rəqsi isə qrupun repertuarında aparıcı mövqedədir. Ani də olsa, ifa olunan həmin rəqsin fraqmentinə şəkildə diqqət çəkək. Fəaliyyətini davam etdirməkdə olan qrupa hazırda Balakən rayon Bülbül adına uşaq incəsənət məktəbinin müəllimi Sabir Atayev rəhbərlik edir.

Mətanət Yaqubqızı.
Azərbaycan folklorunda tolerantlıq və multikulturalizm
(Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan xalqların və etnik
qrupların folklor örnəkləri əsasında).
Bakı, “Elm və təhsil”, 2016.

Nəşriyyat direktoru:
Prof. Nadir Məmmədli

Korrektor:
Nurlana Məmmədova

Kompüter tərtibçisi və
Texniki redaktoru:
Aygün Balayeva

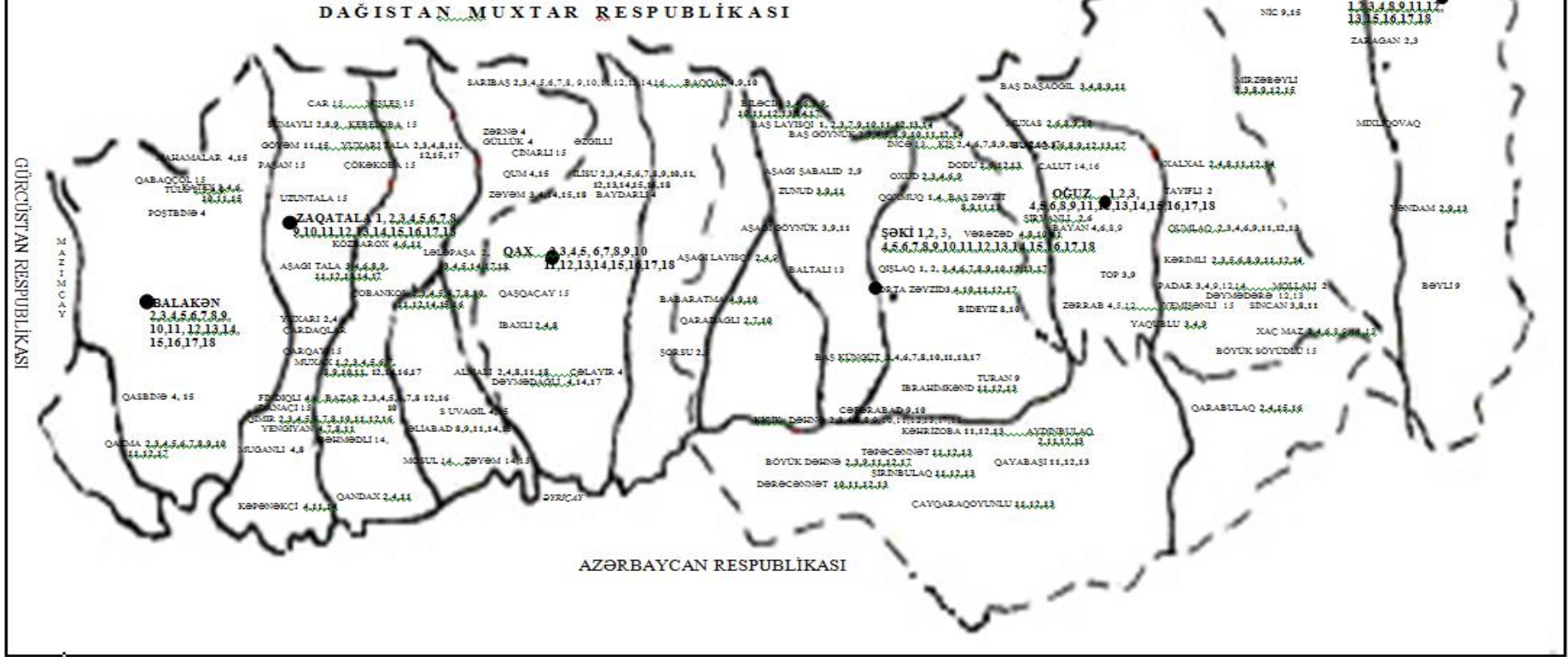
Kağız formatı: 60/84 1/32
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 184 səh.
Tirajı: 300

Kitab AMEA Folklor İnstitutunun
Kompüter mərkəzində yığılıb səhifələnmiş,
“Elm və təhsil” nəşriyyatında hazır diapozitivlərdən
Ofset üsulu ilə nəşr edilmişdir.

Şəki-Zaqatala bölgəsinin folklor xəritəsi

Bu xəritənin hazırlanmasında aşağıdakı kitablardan istifadə olunmuşdur:

1) AFA. IV kitab (Şəki folkloru), İcild. Bakı-"Səda"-2000; 2) AFA. XIII kitab (Şəki, Qəbələ, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən folkloru), Bakı-"Səda"-2005; 3) AFA. XVIII kitab (Şəki folkloru), Bakı-"Nurlan"-2009; 4) Əli Süleymanov. "Babaların hikmət xəzinəsi (milli azlıqların folkloru)", Bakı-"Apostrof"-2011; 5) Azasaylı xalqların folkloru. I kitab. Bakı-"Elm və təhsil"-2014; 6) Region folkloru (Qax, Zaqatala, Balakən rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri); 7) Elxan Nuriyev. Azərbaycan SSR-in Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası. Bakı-"Elm"-1989

1. Mifoloji mətnlər	4. Bayatılar	7. Yanılmaclar	10. Nağıllar	13. Əhvalatlar, gimgə söhbətləri	16. Türkcərarələr
2. İnam və etiqlər	5. Laylalar, nazlamalar	8. Tapmacalar	11. Atalar sözləri, məsəllər, deyimlər	14. Aşıqlar və el şairləri	17. Müxtəlif məzmunlu digər janrlar
3. Mövsüm və mərasim nəğmələri	6. Uşaq folkloru	9. Əfsanə və rəvayətlər	12. Lətifələr	15. Azasaylı xalqların folkloru	18. Bölgədəki spesifik adlar haqqında